

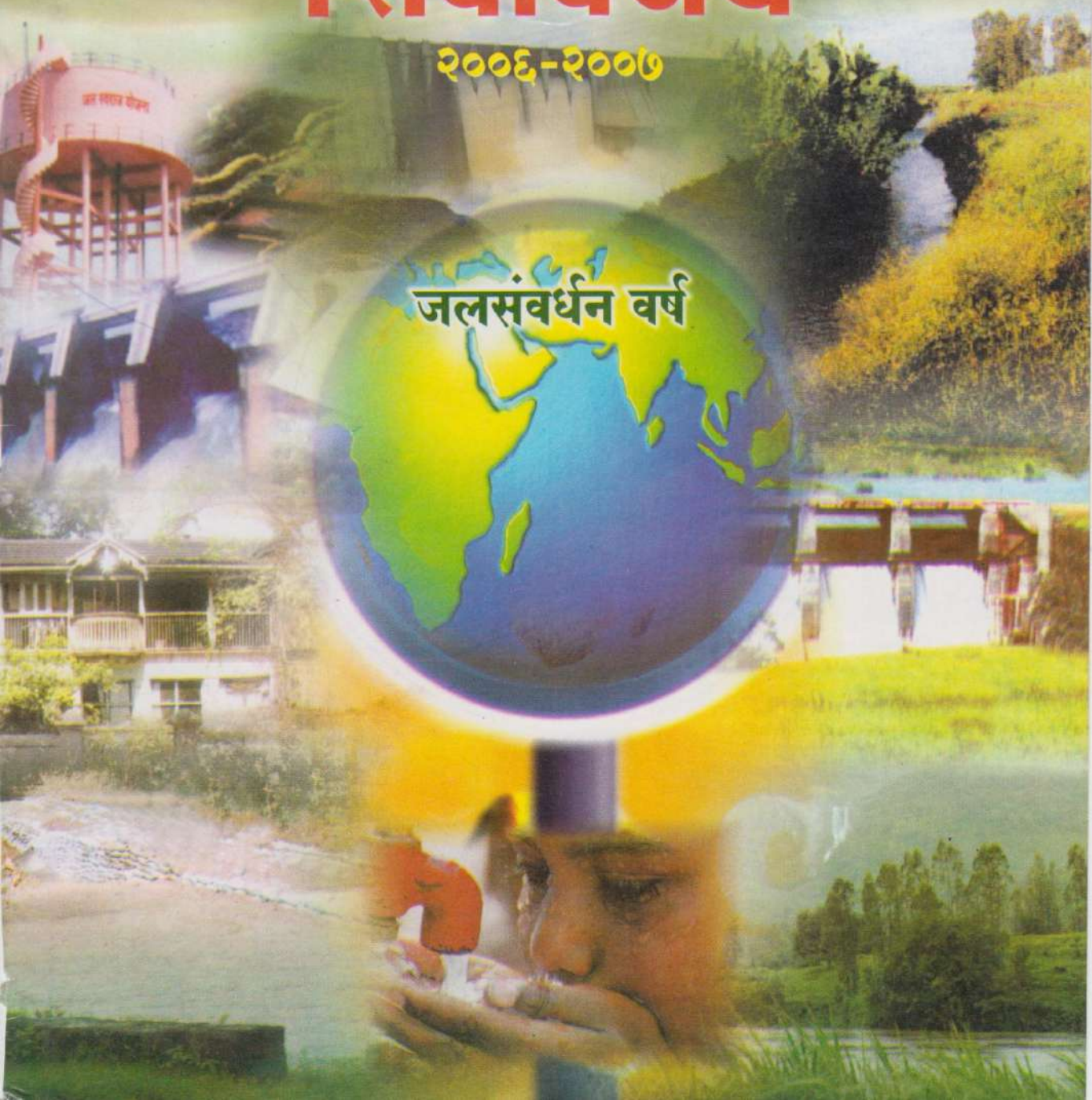
स्यत शिक्षण संस्थेचे,

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

शिवविजय

२००६-२००७

जलसंवर्धन वर्ष

राज्यस्तरीय शिबिर/वार्षिक पारितोषिक / मंडळ-उद्घाटन उद्घाटन समारोप

राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण/निवड शिबीर
डॉ. एन.डी. पाटील उद्घाटन समारंभात मार्गदर्शन करताना

पूर्व प्रशिक्षण शिबीराच्या समारोप प्रसंगी
डॉ. एस.एन. पठाण (कुलगुरु, नागपूर विद्यापीठ)

वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ
हिंद केसरी दीनानाथ सिंह मार्गदर्शन करताना

गुणी कलाकारांच्या गौरव हस्ते दीनानाथ सिंह
विद्यापीठ प्रतिनिधी स्वप्ना पिसाल

जिमखाना अहवाल वाचन प्रा. डी. पी. ननावरे
(फिजीकल डायरेक्टर)

सामाजिक शास्त्रे मंडळ उद्घाटन समारंभ
उद्घाटक प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर, प्रा. डॉ. अनिल वावरे व प्राचार्य

'कर्मवीर छाया' वास्तू व ग्रंथ संपदा हस्तांतरण सोहळा

'मराठी वाङ्मय मंडळ' उद्घाटन मराठी साहित्यिक
मा. रा. रं. बोराडे मार्गदर्शन करताना समवेत
प्राचार्य के. एस. मोहिते व सचिव डॉ. भोईटे

शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. माणिकराव सालुंखे
चेअरमन प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील समवेत प्राचार्य,
सचिव, डॉ. बी.एल. पाटील व डॉ. अनिल पाटील

पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील
डी. लिट्.

रयत शिक्षण संस्थेचे

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

फोन - २३४६७८

शिवविजय

२००६ - २००७

अंक ५३ वा

अध्यक्ष
प्राचार्य के.एस. मोहिते

प्रधान संपादक
प्रा. डॉ. एम. पी. जाधव

ज्ञानयज्ञाची हीरक महोत्सवाकडे वाटचाल....

स्थापना - २० जून १९४७

हीरक महोत्सवाकडे वाटचाल...

‘स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद’ - कर्मवीर

रयत शिक्षण संस्थेचे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

संपादक मंडळ

अध्यक्ष
प्राचार्य के.एस.मोहिते

प्रधान संपादक
प्रा.डॉ.एम.पी.जाधव

♦ विभागीय संपादक ♦

मराठी विभाग

प्रा.सौ.मानसी लाटकर

इंग्रजी विभाग

प्रा.सौ.सुनिता घार्गे

सामाजिक शास्त्रे विभाग

प्रा.डॉ.अनिल वावरे

पदव्युत्तर विभाग

प्रा.रामचंद्र पळे

कला विभाग

प्रा.सुकुमार शेते

प्रा.ए.एस.पाटील

विद्यार्थी संपादक

कु.स्वप्ना पिसाळ

चेतन डुबल

कु.स्नेहल पाटणे

कु.सस्मिता पाटील

हिंदी विभाग

प्रा.सौ.रूकसाना पठाण

संस्कृत विभाग

प्रा.सौ.डॉ.उर्मिला अराणके

अर्धमागधी विभाग

प्रा.बाळासाहेब भगरे

फोटो संकलन

प्रा.डॉ.शिवाजी पाटील

संपादन सहाय्य

श्री.व्ही.एस.निकम - प्रबंधक

श्री.व्ही.पी.मासाळ-मुख्य लिपिक

कनिष्ठ विभाग

प्रा.भारत कुरे

(मराठी)

प्रा.सौ.शकुंतला आढाव

(हिंदी)

प्रा.आर.बी.दिवटे

(इंग्रजी)

प्रा.सौ.अरूणा पाटील

(मांडणी व

सजावट)

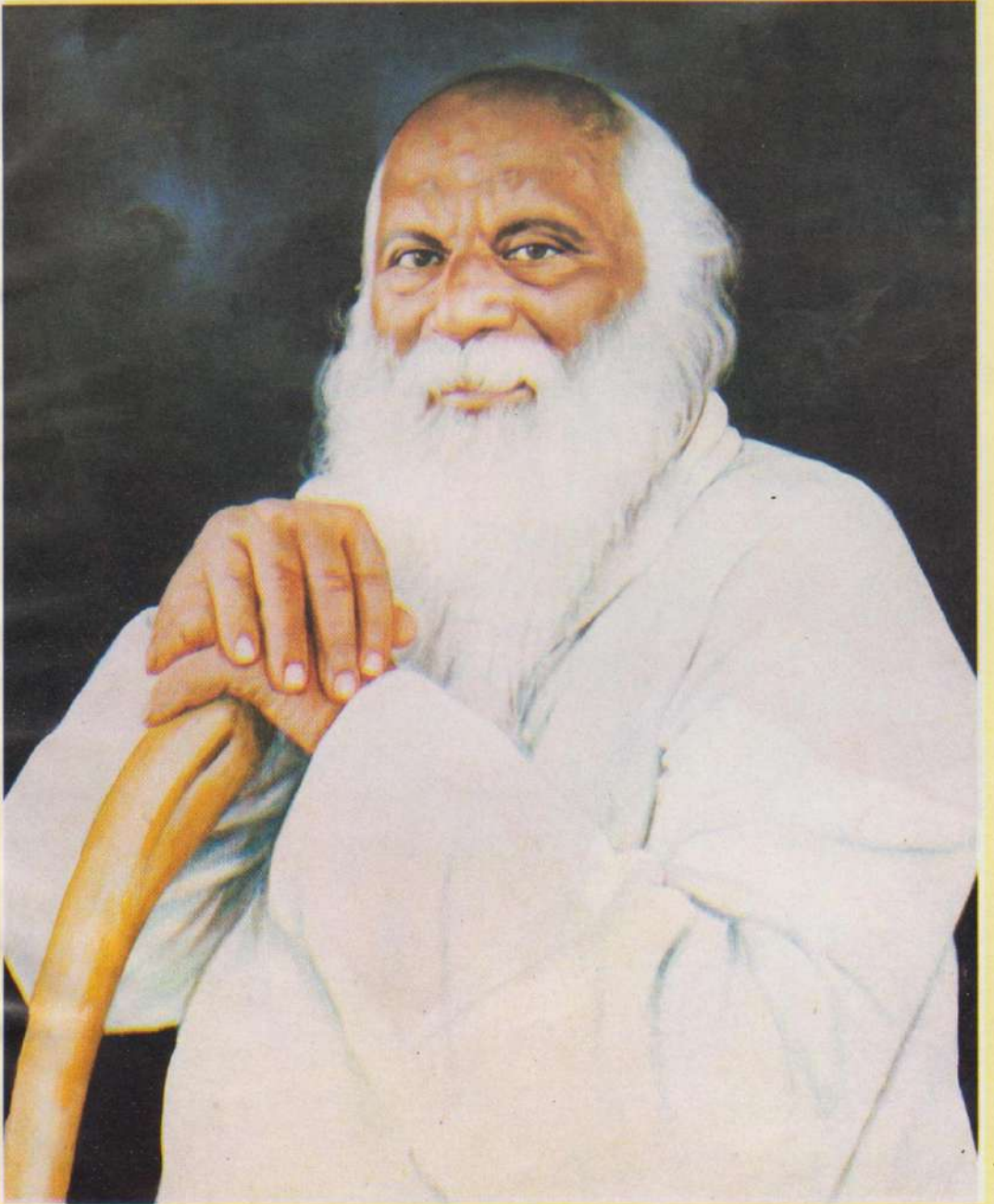

मुद्रक - प्रिंट ओम ऑफसेट, २६९, ब/२ दौलतनगर, सातारा

अक्षररचना - टाईप इनोव्हेटर्स, १९५, सदाशिव पेठ, सातारा.

फोटो-गॉडगिफ्टडिजिटल फोटो स्टुडिओ, सातारा. मोबा.९८२२३१४१०९

रयत शिक्षण संस्था, सातारा
संस्थापक

पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील
दिव्य अलौकिक तुमचे जीवन
स्मृतीस तुमच्या शतशः वंदन

रयतेचे प्रेरणास्थान

मा. नामदार शरदचंद्रजी पवार
अध्यक्ष, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

‘महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे’ पुरस्काराने सन्मानित...
हार्दिक अभिनंदन !

कोटी कोटी हे बळकट बाहू । समतेचा रथ ओढून नेऊ ॥

मा. प्रा. डॉ. एन्. डी. पाटील

चेअरमन, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

‘आदर्श वयत सेवक’ व ‘चैतन्य’ पुस्तकावागे सन्मानित
हार्दिक अभिनंदन !

मा. आप्पासाहेब पाटील

संघटक

अभिनंदन ... कर्मवीर पुरस्कार

मा. प्राचार्य के. एस. मोहिते

विद्यापीठ प्रतिनिधी

स्वप्ना पिसाळ एन.एस.एस. प्रतिनिधी

वर्गात प्रथम व वर्ग प्रतिनिधी

सस्मिता पाटील

सांस्कृतिक प्रतिनिधी

राज्यस्तरीय वक्तृत्व स्पर्धा द्वितीय क्रमांक

चेतन डुबल
बी.ए. भाग-१

सुप्रिया चव्हाण
बी.ए. भाग-२

महेश शिंगटे
बी.ए. भाग-३

स्नेहल पाटणे
एम.ए. भाग-१

वैशाली पवार
क्रीडा प्रतिनिधी

वैभव मोरे
एन. सी. सी. प्रतिनिधी

रत्ना कांबळे
प्राचार्य नियुक्त

उषा वाघमोडे
प्राचार्य नियुक्त

विद्यार्थी
मंडळ

कला विभाग

फोटोग्राफी

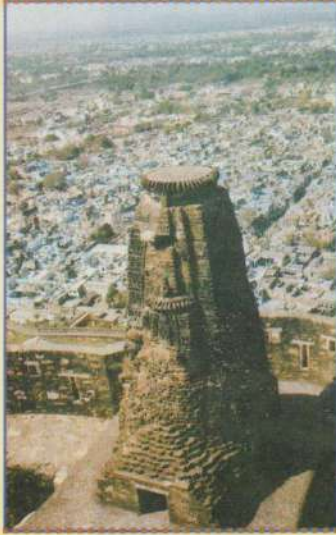
कास पठारावरील विविध फुले - सृष्टी सौंदर्य, कु. पंचम दरेकर द्वितीय वर्ष कला

ओरनामेंटल - पुष्प

कॅलेंड्रा - पुष्प

नीतीराज जांभळे एम.ए. भाग २ यांनी टिपलेली दृष्ये

मीराबाई - ध्यानमंदिर
चितोडगड (राजस्थान)

कासव (जमीनवर वास्तव्य करणारे)

रसूल आतार
द्वितीय वर्ष कला

मालवण-सिंधुदुर्ग येथून टिपलेला सूर्यास्त

हार्दिक अभिनंदन

कर्मवीर पुरस्कार प्राचार्य के. एस. मोहिते यांना प्रदान
हस्ते - र. शि. संस्थेचे अध्यक्ष, केंद्रीय कृषि मंत्री
नाम. शरद पवार व अन्य मान्यवर

राष्ट्रीय सेवा योजना २००५-०६ उत्कृष्ट महाविद्यालय
प्रथम क्रमांक, हस्ते-कुलगुरु डॉ. साळुंखे, प्राचार्य मोहिते
प्रा. एम. एस. शिंदे, प्रा. पाटील, कामायनी सुर्वे व अन्य मान्यवर

आमचे प्रज्ञावंत / गुणवंत विद्यार्थी

कुणाल भोजने
विद्यापीठ प्रथम
बी. ए. ३ इंग्रजी

मंगल जाधव
विद्यापीठ पाचवी
बी. ए. ३ समाजशास्त्र

पूनम रासकर
विद्यापीठ प्रथम
बी. ए. २ अर्धमागधी

रूपाली राऊत
बी. ए. २ अर्धमागधी
डॉ. उपाध्ये पारितोषिक

सचिन कुंभार
प्रजासत्ताक संचलन सहभाग
बी. ए. २

अभिनंदन

शिवाजी विद्यापीठाची पी.एच.डी. पदवी प्रदान

डॉ. प्रतिभा खंडागळे
(अर्थशास्त्र)

डॉ. अनिल वावरे
(अर्थशास्त्र)

ना. ह. आपटे ग्रंथ पुरस्कार

डॉ. सौ. नलिनी महाडीक
जि. प. सातारा मानपत्र

ना. ह. आपटे ग्रंथ पुरस्कार

डॉ. शुभांगी भुतकर

डॉ. धनंजयराव गाडगीळ पारितोषिक

डॉ. लालासाहेब घाटगे

सेट/नेट उत्तीर्ण

प्रा. व्ही. ए. कुंभार
(अर्थशास्त्र)

कलादालन

पेंटिंग

योगेश सप्रे - द्वितीय वर्ष कला

निसर्ग चित्रे

आरोग्य संपदा

कु. स्मिता भांडवलकर
तृतीय वर्ष कला

कर्मवीर (पेंटिंग)

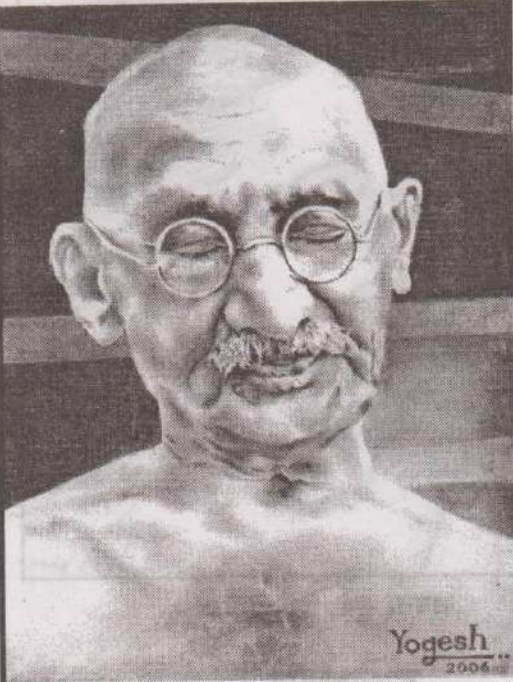

नितीन मोतलिंग
द्वितीय वर्ष कला

पेंटिगल स्केच

कला विभाग

'महात्मा गांधी'

योगेश सप्रे, द्वितीय वर्ष कला

'ॐ श्री हनुमते नमः''

अजय यादव, तृतीय वर्ष कला

'पुष्परचना'

'बालकृष्ण'

पल्लवी बाबर, तृतीय वर्ष कला

पेंटिसल स्केच

कला विभाग

'छ.शिवाजीमहाराज'

पं.नेहरु/इंदिरा

अजय यादव, तृतीय वर्ष कला

सपना सुर्व, द्वितीय वर्ष कला

'राधाकृष्ण'

अजय यादव, तृतीय वर्ष कला

'प्रवचनकार'

प्रिया सावंत, तृतीय वर्ष कला

रयत शिक्षण संस्थेचे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

लीकल मॅनेजिंग कमिटी

सन २००६-२००७

मा.प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील

चेअरमन

चेअरमन, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

मा.अप्यासाहेब पाटील

सभासद

संघटक, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

मा.प्राचार्य डॉ.ए.एस्.भोईटे

सभासद

सचिव, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

मा.अॅड.डी.आय.एस.मुल्ला

सभासद

मा.प्रा.ए.डी.जगताप

सभासद

प्रा.एस.सी.बागवडे

प्राध्यापक प्रतिनिधी

सभासद

प्रा.डॉ.सौ.एन.ए.महाडीक

प्राध्यापक प्रतिनिधी

सभासद

श्री.वाय.के.गोगावले

शिक्षकेतर प्रतिनिधी

सभासद

मा.प्राचार्य के.एस.मोहिते

सेक्रेटरी

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

मनोगत प्राचार्यांचे...

आधुनिक महाराष्ट्राच्या विकासामध्ये रयत शिक्षण संस्थेचे मोलाचे योगदान आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक व शैक्षणिक परिवर्तनामध्ये शाहू बोर्डिंग व छत्रपती शिवाजी कॉलेज हे मैलाचे दगड आहेत. छत्रपती शिवाजी कॉलेज हे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी १९४७ साली स्थापिलेले ग्रामीण भागातील पहिले मोफत, वसतिगृहयुक्त व एक शाखीय महाविद्यालय आहे. या महाविद्यालयाने १९४७ ते १९६० या कालावधीत महाराष्ट्राच्या सामाजिक व शैक्षणिक जडणघडणीमध्ये मोलाची भर टाकली आहे. त्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर आज आमच्या कॉलेजची वाटचाल सुरू आहे.

स्वावलंबन व स्वाभिमान या कर्मवीरांच्या विचारावर आधारीत ग्रामीण विद्यार्थ्यांना शिक्षण देणे हे आमच्या कॉलेजचे ध्येय आहे. याच विचारसरणीवर नवा माणूस व नवा समाज घडविण्यासाठी आमचे कॉलेज विविध उपक्रम राबवित आहे.

गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणासाठी कर्मवीरांनी सुरू केलेली 'कमवा व शिका' योजना आजही कॉलेजमध्ये यशस्वीपणे राबविली जात आहे. राष्ट्रउभारणीसाठी ही या कॉलेजने एन्.एस्.एस. व एन्.सी.सी. द्वारे आपला वेगळा ठसा उमटविला आहे. परिणामतः आमच्या कॉलेजला 'उत्कृष्ट महाविद्यालय व 'आदर्श प्रकल्प अधिकाऱ्याचा' प्रथम क्रमांकाचा पुरस्कार देवून शिवाजी विद्यापीठाने सन्मानीत केले आहे. याचबरोबर आमचे विद्यार्थी क्रीडा, कला, सांस्कृतिक व सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होऊन आपले नैपुण्य दाखवित आहेत.

विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेबरोबरच आमचे प्राध्यापकही सातत्याने गुणवत्तावाढ प्रकल्पांमध्ये सहभागी होतात. काही प्राध्यापकांनी पी.एच्.डी.च्या पदव्या प्राप्त केल्या आहेत तर काहींनी ग्रंथलेखन व आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रीय व राज्यस्तरांवर शोधनिबंध सादर केले आहेत.

आजच्या स्पर्धेच्या युगात तरूणाईला योग्य व अचूक मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे. म्हणून मला या चिंतनाच्या माध्यमातून तरूण पिढीला एक आवाहन करावेसे वाटते की निव्वळ उज्ज्वल इतिहास आणि परंपरा यांच्या मदतीने आपला २१ व्या शतकात टिकाव लागेल असे वाटत नाही. उदारीकरण, जागतीकीकरण आणि खाजगीकरण यांचा स्वीकार केल्यानंतर सर्व व्यवस्थांमध्ये मूलगामी बदल झालेले आहेत. परंतु या बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्थेचे जसे फायदे आणि तोटे वेगळे आहेत. तसेच त्या व्यवस्थेच्या गरजा आणि तरूणाकडून अपेक्षा वेगळ्या आहेत. आणि या परिवर्तनामध्ये आमच्या तरूणांना आपले प्रतिबिंब पहायचे आहे. त्यासाठी बदलत्या समाजाची बदलती आव्हाने समजावून घेणे आवश्यक आहे.

एक काळ असा होता की शिक्षण, पदवी प्राप्त केल्यानंतर क्षमता असो अथवा नसो पदवीच्या जोरावरती रोजगार मिळत होता.

विशिष्ट पगार आणि भावी काळासाठी आर्थिक संरक्षण अशी व्यवस्था होती. एखादी नोकरी लागल्यानंतर आयुष्याची काळजी मिटत होती. परंतु आज पदवी आणि रोजगार यांचा निश्चित सांधा जुळतोच असे नाही.

उलटपक्षी या नव्या स्वरूपाच्या नोकऱ्यांमध्ये पदव्यांचे आवडंबर माजविण्यात येत नाही. पदवी नसली तरी त्याला करावे लागणारे काम आणि त्यासाठी आवश्यक असणारे तंत्र आणि कौशल्य धारण करणारांना आज सहज नोकरी (रोजगार) मिळते आहे. नव्या धोरणानुसार शिक्षणापेक्षा मेहनतीची तयारी असणाऱ्या व ठराविक कौशल्य असणाऱ्यांना सहज नोकरी मिळते आहे. त्यामुळे जर भविष्यात स्वतःला टिकवून धरायचे असेल तर काम करावेच लागेल व श्रम करावयाची तयारी ठेवावी लागेल. आणि काम करावयाचे असेल तर त्या कामाचे कौशल्य आत्मसात करावे लागेल. त्यामुळेच कामाचे कौशल्य आणि कष्टाची तयारी असणाऱ्यांचाच निभाव लागणार आहे. निव्वळ पदवी आणि पुस्तकी ज्ञान आपल्या भाकरीचा प्रश्न सोडवू शकणार नाही, हे आजचे वास्तव आहे.

आपल्या देशापुरते बोलायचे झाले तर वेळोवेळी प्रसिद्ध होणाऱ्या आकडेवारीवरून भारताची अर्थव्यवस्था स्वातंत्र्योत्तर काळात पहिल्यांदाच बहरताना दिसते आहे. आज आठ टक्क्यावरून नऊ टक्क्यांच्या दिशेने विकासदराने झेप घेतली आहे आणि निरनिराळे उद्योग व्यवसाय व सेवाक्षेत्रे पुढे येत आहेत आणि रोजगाराच्या संधी वाढताना दिसत आहेत. वृत्तपत्राच्या जाहिराती जर पाहिल्या तर पानेच्या पाने 'पाहिजेत' च्या सदरांनी व्यापलेली असतात. या परिस्थितीत रोजगार नाहीत असे म्हणता येणार नाही. तर रोजगारासाठी आवश्यक असणारी पात्रता तरूणांमध्ये दिसत नाही, असे म्हणण्याची वेळ आली आहे.

म्हणून तरूण मित्रांनो, मी आपणास आवाहन करतो की आपल्या विद्यार्थी दशेत शिक्षण घेत असतानाच बदलत्या काळात निर्माण होणारी सेवा व कामे यासाठी आवश्यक असणारे एखादे तरी कौशल्य पदवीबरोबर आत्मसात करा. यासाठी कॉलेजद्वारे घेतल्या जाणाऱ्या कौशल्य प्रधान अभ्यासक्रमांत उत्साहाने सहभागी व्हा आणि आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे व्यवसायिक मूल्य वाढवा की जेणेकरून व्यवसायासाठी काही तरी देण्याच्या भूमिकेत रहा. यासाठी **कौशल्यप्राप्त करणे आणि मेहनत करण्याची मानसिकता तयार ठेवा**. व्यक्तिमत्त्वात असा बदल केला तर राष्ट्रपती म्हणतात त्याप्रमाणे भारत ही जगातील महसत्ता बनू शकते. काळाची आव्हाने पेलण्याची ज्यांची तयारी आहे. त्यांच्यासाठी म्हणावेसे वाटते-

‘प्राप्तकाल हा विशाल भूधर

सुन्दर लेणी तयांत खोदा

निजनामे त्यांवरती नोंदा

मग आता उठा,

निर्धार करा, उशिर कशाला ?’

धन्यवाद ! जय कर्मवीर !

प्राचार्य के.एस. मोहिते

तरुणाईला विविध कलाक्षेत्रात संधी मिळाली तर ते आपल्या कलाकर्तृत्वाची झलक दाखवितात. अभ्यासेतर उपक्रमात उत्स्फूर्तपणे भाग घेणाऱ्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींच्या कलागुणांचे प्रकटीकरण व सादरीकरण 'शिवविजय' मध्ये केले आहे. 'अक्षर' क्षेत्रात नवोदित साहित्यिकांची अभिव्यक्ती मराठी, हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत, अर्धमागधी व सामाजिक शास्त्रे या विषयात प्रकट झाली आहे. महाविद्यालयाच्या विविध उपक्रमशीलतेची यशोगाथा 'शिवविजय' अंकाच्या माध्यमातून वाचकांच्या हाती देताना मनस्वी आनंद होत आहे.

पदमभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सुरु केलेले 'छत्रपती शिवाजी कॉलेज' रयत शिक्षण संस्थेचे पहिले महाविद्यालय होय. २० जून १९४७ साली स्थापन झालेले आमचे महाविद्यालय ६० वर्षे पूर्ण झाल्याने हीरकमहोत्सवाकडे वाटचाल करीत आहे. नव्या युगाची आव्हाने पेलण्याची शक्ती विद्यार्थ्यांच्या ठायी यावी यासाठी विविध उपक्रम, व्याख्याने व प्रबोधने आयोजित केली गेली त्याचीही नोंद या अंकात घेतली आहे.

अलिकडे व्यापसायिक शिक्षणाकडे विशेष कला वाढत आहे. मग कलाशाखेच्या पदवीधरांनी काय करावे ? असा प्रश्न पडणे स्वाभाविक आहे. अशावेळी कर्मवीरांची शिकवण उपयोगी पडते, त्यांनी श्रमाची प्रतिष्ठा वाढविली. त्यांचा संदेश तरुणांनी सदैव ध्यानात ठेवला पाहिजे. संभाषण कला आत्मसात करणे, मेहनत करण्याची तयारी ठेवणे, जिद्द व नाविण्याचा सकारात्मक स्वीकार करणे या गुणसमुच्चयाच्या आधारे व्यवसाय व स्वयंरोजगार करण्यास सज्ज होणे ही काळाची गरज झाली आहे.

केंद्रसरकारने चालू वर्ष 'जलसंधारण वर्ष' जाहीर केले आहे, म्हणून मा.प्राचार्य के.एस.मोहिते यांच्या संकल्पनेतून मुखपृष्ठाची रचना करण्यात आली आहे. विद्यार्थीवर्ग यातून काही बोध घेतील अशी अपेक्षा आहे.

विद्यार्थ्यांनी 'शिवविजय' साठी निबंध, कथा, कविता, माहितीपर लेख परिश्रमपूर्वक लिहिले आहेत. हा अंक वैविध्यपूर्ण होण्यासाठी प्राचार्य, संपादक मंडळाचे सर्व सदस्य, विद्यार्थी मंडळाचे सदस्य या सर्वांचे सहकार्य लाभले. त्याबद्दल सर्वांचे आभार. उत्कृष्ट छपाईबद्दल प्रिन्ट ओम ऑफसेटचे संचालक श्री.संदेश, जतीन शहा व टाईप इनोव्हेटर्सचे श्री.प्रशांत गुजर यांचेही मनःपूर्वक आभार !

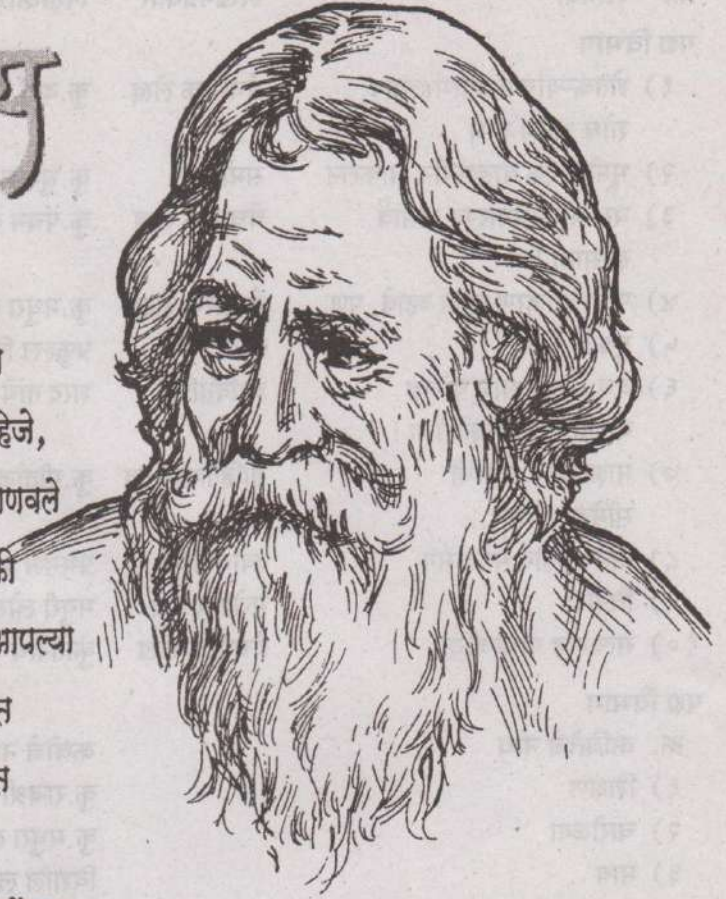

रिविजय

मनुष्याला आपल्या अस्तित्वाच्या
अखंडतेचा साक्षात्कार झाला पाहिजे,
अनंत विश्वातील आपले स्थान जाणवले
पाहिजे. त्याला समजले पाहिजे की
आपण कितीही प्रयास केले तरी आपल्या
मधुकीशाच्या टिचभर कोनाड्यात
आपल्याला मध निर्माण करता येत
नाही; कारण आपल्याला अखंड
जीवनरस मिळतो तो त्याच्या भिंतींच्या
बाहेर.

रवीन्द्रनाथ टागोर

‘व्यक्ती आणि विश्व यांतील नाते’
(‘तौलनिक साहित्याभ्यास’
या वसंत बापट यांच्या पुस्तकामधून)

मराठी विभागा

विभागीय संपादिका
प्रा. मानसी लाटकर

अनुक्रमणिका

क्र. शीर्षक	लेखनप्रकार	लेखकाचे नाव	वर्ग	पृ.क्र.
गद्य विभाग				
१) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शोध आणि बोध	वैचारिक लेख	कु.वर्षा देशमुख	बी.ए. भाग ३	११
२) भूमी : एक वाङ्मयीन आकलन	समीक्षा	कु.सुरेखा सणस	बी.ए. भाग २	१३
३) घर तरी अभयारण्य असावं स्त्रीसाठी !	वैचारिक लेख	कु.पंचम दरेकर	बी.ए. भाग २	१६
४) पाश्चात्यीकरण जरूर व्हावे, पण..	वैचारिक लेख	कु.मधुरा तळवलकर	बी.ए. भाग ३	१९
५) मुक्त	कथा	प्रफुल्ल पिटके	बी.ए. भाग ३	२०
६) वेध अरूण साधू यांच्या वाङ्मयीन कारकीर्दीचा !	व्यक्तिचित्र	शरद तांबे	बी.ए. भाग १	२४
७) माझा गाव, ज्याची सीमेवरती धाव...	माहितीपर लेख	कु.गीतांजली निकम	बी.ए. भाग २	२६
८) अमर शहीद भगतसिंग	व्यक्तिचित्र	प्रथमेश घाडगे	बी.ए. भाग २	२८
९) विनोदी	मजेशीर पत्र	मयुरी लोखंडे	बी.ए. भाग २	३०
१०) सत्याग्रह गांधीजींचा	वैचारिक लेख	कुंतिनाथ पाटील	बी.ए. भाग ३	३१

पद्य विभाग

क्र. कवितेचे नाव	कवीचे नाव	वर्ग	पृ.क्र.
१) शिक्षण	कु.राजश्री मोहिते	बी.ए. भाग ३	१५
२) चारोळ्या	कु.मधुरा तळवलकर	बी.ए. भाग ३	१८
३) माय	विशाल लावंड	बी.ए. भाग १	२३
४) कळले का धरेला	प्रफुल्ल पिटके	बी.ए. भाग ३	२५
५) माझं स्वप्न	कु.शिवाली कणसे	बी.ए. भाग २	२९
६) आई	दीपक गुरव	बी.ए. भाग २	२९
७) प्रीत चांदणे	दीपक तडाखे	बी.ए. भाग ३	३०
८) मी...	अनिता फडतरे	बी.ए. भाग ३	३२
९) कर्मवीरांचा शिवविजय	श्रीकृष्ण जगदाळे	बी.ए. भाग २	३२
१०) कर्मवीरांच्या स्वप्नातील पाखरे	वसीम शेख	बी.ए. भाग ३	३३
११) कणा	दत्तात्रय मासाळ	बी.ए. भाग २	३३
१२) मैत्रीण	योगेश्वर माळी	बी.ए. भाग २	३४
१३) अनुभूती	योगेश सप्रे	बी.ए. भाग २	३४
१४) प्रेमात कधी कधी....	रसूल आतार	बी.ए. भाग २	३५
१५) धगधगणारे निखारे आम्ही	कु.विद्या वाघमारे	बी.ए. भाग १	३५
१६) जीवन म्हणजे....	कु.अपर्णा आफळे	बी.ए. भाग १	३६
१७) ती	कु.मिनाज बागवान	बी.ए. भाग २	३६

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शोध आणि बोध

—३६—

कु.वर्षा देशमुख, बी.ए.भाग३

—३६—

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेतकरी हा भारताचा अन्नदाता आहे असं लहानपणी पुस्तकात वाचल होतं. 'लाख मेले तरी चालतील पण लाखांचा पोशिंदा जगला पाहिजे' असंही वाचलं होतं. सान्या देशाचा पोशिंदा ठरणान्या शेतकऱ्याबद्दल प्रचंड आदर आणि आत्मीयता वाटली होती. अभ्यासक्रमातल्या मजकुराचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर चांगला परिणाम होण्याचे दिवस होते ते. आज आमचा हा लाखांचा पोशिंदा, आमचा अन्नदाता कुठे आहे ? काय करतो आहे ? या प्रश्नाचे उत्तर मात्र 'आत्महत्या' करतो आहे असेच द्यावे लागेल. का बरं ? का होताहेत आत्महत्या ? आणि त्या थांबत कशा नाहीत ? कि थांबवल्याच जात नाहीत ? जाणारही नाहीत ? गेल्या पाच वर्षात सुमारे ५००० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. अर्थात प्रत्येक मंत्र्याकडे हा आकडा वेगळा आहे. शेतकरी आत्महत्या का करत आहेत याचं कारण आणि उत्तर कुणालाच सापडत नाही ? की सापडलं तरी उपाय करायचाच नाही ?

छत्रपतींचे उत्तराधिकारी, राजर्षींचे वारस, आरक्षण मागणारे, आरक्षणाला विरोध करणारे, मानवता आयोगवाले, हात देणारे, रामराज्य आणणारे, सुराज्य करणारे, युती असलेले, नसलेले, हवशे, नवसे, गवसे, कुठं गेलेत सगळे ? यातल्या एकालाही शेतकऱ्यांच्या रोज होणाऱ्या आत्महत्या हा चिंतनाचा विषय, अभ्यासाचे कारण आणि राज्यापुढील समस्या असल्याचे वाटत नाही ? की सत्य कुणालाच जाणून घ्यायचं नाही ? अगदी शेतकऱ्यांच्यासाठी ३७५० कोटींचं पॅकेज देणाऱ्या पंतप्रधानांनाही ?

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा शोध घेताना प्रत्येक अर्थतज्ञ, कृषितज्ञ आणि नेतेमंडळी आपापल्या परीने त्याची कारणमीमांसा करत आहेत. विरोधी पक्षनेते सत्तारूढ पक्षाला जबाबदार धरतात. सत्तारूढ पक्ष नैसर्गिक आपत्तीचे टुमणे पुढे करतात तर अर्थतज्ञ शेती हा प्रचंड भांडवली गुंतवणुकीचा व अशाश्वत स्वरूपाचा व्यवसाय आहे असे मानतात त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या पदरी शाब्दिक सहानुभूतीशिवाय काहीच उरत नाही आणि प्रत्येक गोष्टीत राजकारण आणण्याची आम्हा भारतीयोंची सवय या समस्येचे मूळ कारण आहे. केंद्रसरकारद्वारे येणारी पॅकेजेस मोठी मतलबी आणि दिशाभूल करणारी आहेत. उदा. शेतकऱ्यांची कर्जे फेडण्याच्या नावाखाली शेतकऱ्यांच्या खात्यावरील कर्जांची रक्कम बँकेत जमा केली जाते. म्हणजेच एका हाताने द्यायचे व दुसऱ्या हाताने काढून घ्यायचे. त्यामुळे लाभार्थीला आजच्या घडीला काहीच मदत मिळत नाही. म्हणून तर पंतप्रधानांच्या दौऱ्यानंतरही ३७५० कोटींचे पॅकेज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यास असमर्थ ठरले. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे भांडवल करून विरोधी पक्षनेते सत्तारूढ पक्षाला बदनाम करीत आहेत. प्रत्यक्ष काही संधिसाधू माणसांना शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येविषयी काडिमात्र आपुलकी नाही. शेवटी या सर्व चर्चेतून एक प्रश्न शिल्लक राहतो. व तो म्हणजे महाराष्ट्रातल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण का वाढत आहे ? माझ्या मते शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

महाराष्ट्रातील ८४% जमीन पडीक, ओसाड व जिरायती शेतीखाली आहे. जिरायती शेती म्हणजे जुगारच. भांडवल आणि श्रम खर्च करूनही केवळ उदरनिर्वाहापुरतेही धान्य उपलब्ध होत नाही. त्यात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याला नैसर्गिक आपत्तीला वारंवार तोंड द्यावे लागते. कधी पूर, कधी दुष्काळ, अवर्षण तर कधी गारपीट, वादळीवारे या नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्याने जमिनीत मेहनत व मशागत करून महागडी खते वापरून हातातोंडाशी आणलेले पीक या आपत्तीमुळे हातातून निघून जाते. त्याचबरोबर अचानक पिकांवर होणारा व किडींचा प्रादुर्भाव यामुळे पीक नष्ट होऊन जाते. शासकीय कृषियोजनांतील प्रचंड भ्रष्टाचारामुळे शासनाने जाहीर केलेल्या कृषियोजनांचा १०% सुध्दा फायदा शेतकऱ्यांना मिळत नाही. कर्जबाजारीपणा, वाढती महागाई, खतांच्या वाढलेल्या किंमती, शेतमजुरीचे वाढलेले दर यामुळे शेतीव्यवसाय हा प्रचंड भांडवली गुंतवणुकीचा व्यवसाय झालेला आहे.

भारतीय शेतकरी हा अज्ञानी, अंधश्रद्धाळू, धार्मिक गोष्टी मोठ्या हौसेने साजरा करायचा हा त्याचा अट्टाहास त्यामुळे ऋण काढून सण करणे, व्यसन करणे अशा गोष्टींना तो बळी पडतो.

आत्महत्या करण्यास कोणतीही व्यक्ती उद्युक्त होणे ही बाब ती व्यक्ती अतिशय निराश झाल्याचे द्योतक तर आहेच पण निराशेच्या या स्थितीत त्या व्यक्तीला कुटुंबातील वा समाजातील इतर कोणत्याच घटकांकडून परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी आवश्यक असणारे मानसिक पाठबळ मिळत नाही, हेही अशा घटनांमधून स्पष्ट होते. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी

कार्यक्षम शासन व प्रशासनाची गरज आहे. स्थानिक पातळीवर शेतकऱ्यांना एकत्रित करून त्यांच्याशी त्यांच्या समस्यांबाबत विचारविनिमय करून त्यांना संघटित करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर मानसिक पाठबळ त्यांना मिळण्यासाठी मानसोपचार तज्ञांचा सल्ला यांसारखे कृतिशील उपक्रम राबवले पाहिजेत. सन १९७१ व २००६ च्या शेतमाल किमतीची तुलना करता असे लक्षात येते की शेतमालाच्या किंमती तिपटीने तर खते, औषधे, बी-बियाणे, मशागत खर्च, पाणी, वीज, मजुरी, पेट्रोल, डिझेल इ. च्या किंमतीत १२ ते १५ पटीने वाढ झाली आहे. शासन कमीत कमी आधार किंमत घोषित करते परंतु ती वांझोटी म्हैस आहे. ना उत्पादक खुश ना ग्राहक. परंतु व्यापारी दलाल मात्र हरीचा लाल भगवान झाला आहे. 'आंधळे दळते आणि कुत्रं पीठ खाते' असा प्रकार आहे म्हणूनच शेतकरी चर्चेच्या सुरात म्हणतात की 'जर शेती किफायतशीर असती तर टाटा बिलानेही केली असती. जो मिठाला दर आहे तो साखरेला नाही. बिसलरी पाण्याला दर आहे तो दुधाला नाही म्हणूनच 'गोमाता, गोधन' कसे करावे गोसंवर्धन ? हा ज्वलंत प्रश्न आहे. प्रति एकर, प्रति रूपया, प्रति दिवस उत्पादन खर्चावर आधारित अधिक ५०% निकषांवर किंमत स्थिर राहिल्यास शेतकऱ्यांना चांगले नाहीत पण बरे दिवस येतील.

अशा प्रकारे शेतीउद्योग अयोग्य दिशेने गेला तर काहीही योग्य दिशेने जाण्याची शक्यता नाही पण शेती उद्योग योग्य दिशेने गेला तर भूकमुक्त, गरिबीमुक्त शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या-मुक्त राज्य पहावयास मिळेल यात तिळमात्र शंका नाही.

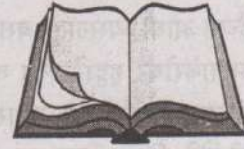
भूमी :

एक वाङ्मयीन आकलन

—३६०—

कु.सुरेखा सणस, बी.ए.भाग २

—३६०—

आशा बगे या मराठीतील एक नामवंत लेखिका आहेत. गेली ३५ वर्षे त्या साहित्यनिर्मिती करीत आहेत. 'मनस्विनी' या कादंबरीने साहित्यक्षेत्रात प्रवेश करणाऱ्या सौ. बगे यांचे ८१ कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या बऱ्याचशा कथा इंग्रजीत व अनेक प्रादेशिक भाषांत अनुवादित झाल्या आहेत. त्यांच्या 'भूमी' या कादंबरीला २००६ चा साहित्य अकादमीचा पुरस्कार लाभला. या कादंबरीच्या अंतरंगाचा वेध घेण्याचा हा प्रयत्न.

'भूमी' म्हणजे सृजनाचा महान स्रोत, स्वतः भेगाळूनही, होरपळूनही अवघ्या विश्वाला जगवण्याचा, जन्म देण्याचा मंत्र ! अशाच रूपाची जाणीव या आशा बगेच्या भूमीतून उमटते. इथं त्यांची स्त्रीवादी भूमिका स्पष्ट होते. कादंबरीची नायिका स्वतःशीच लढत राहते आणि जिंकतेही. आशा बगे फक्त तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेत नाहीत तर एक सामाजिक, स्त्रीविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट करतात.

मैथिली ही या कादंबरीची नायिका. मद्रास, पाँडेचेरीजवळील एका खेड्यातील ही १०-११ वर्षांची मुलगी समुद्राशी नातं जोडणारी. स्वतःचं छोटसं भावविश्व समुद्राच्या पाण्यात शोधणारी. उत्तुंग लाटांच्या आवाजातून वेगळाच नाद ऐकणारी. तिचे वडील डॉ. विश्राम हुद्दार एक न्युरोसर्जन. ते हयात नाहीत. मैथिलीने त्यांना पाहिलेले नाही. पण त्यांना ती भेटत राहते. कल्पनेतून तिची अम्मा तामिळ - ख्रिश्चन, - अम्मा व तिचे मॅथ्सचे मॅथ्युजटीचर यांच्यात असणाऱ्या संबंधावरून समाजाच्या तिरस्काराला बळी पडलेली ही छोटी पोर ईश्वर असतो हे मानत नाही.

तिची अम्मा किडनीच्या आजाराने मरण पावते. बालमनावर झालेला तो आघात सहन करीत ती मुंबईला आल्याकडे येते. मुंबई तिला आवडत नाही आणि आल्याच्या घरच्या लोकांनी ती. मैथिली शाळेत रमू शकत नाही. तमिळ आणि इंग्रजीतून शिकल्यामुळे मराठीतलं शिक्षण अवघड जातं. दहावीत नापास होणं, पुन्हा अभ्यासाकडं पाठ फिरवणं यातून नैराश्याच्या खाईत ती लोटली जाते, मग वाचनालयात मिळालेली मदतनिसाची नोकरी, तिथे प्रो. देवस्थळींच्या पुस्तकांची झालेली ओळख. मैथिलीला वाचनाची आवड लहानपणापासूनचीच. या पुस्तकांमुळे तिचं आयुष्यच बदलून जातं. दहावी - बारावी ती सहज उत्तमरीत्या पार करते.

ती भावनांमध्ये वाहत जाणारी नव्हती. आशा बगे म्हणतात, "या वयात मुली स्वप्नाळू बनतात, फुलून येतात. पण मैथिली अनेक बरे-वाईट अनुभव घेत निर्विकार, निर्भय बनत गेली. शिकत गेली. मराठी, इंग्रजी वाचल्यामुळे तिच्या आयुष्याला कलाटणी मिळाली. इंग्रजीचाच प्रभाव जास्त. शेक्सपियरचा हॅम्लेट डोक्यात घुसला. मित्र चेतन राजवंशी यांच्या नाटकाच्या गुपमध्ये तिच्या अंगचे अनेक सुप्त गुण प्रकट होतात. मैथिलीला जे हवं होतं, जे करायचं होतं, त्याची दिशा सापडते. मिलिंद जोशी बरोबर तारुण्यसुलभ भावनेतून भावी जीवनाचे स्वप्न रंगवू लागते, पण लग्नाच्या बाजारात ती आईवडिलांच्या भिन्न धर्मांमुळे नाकारली जाते, मिलिंदही तिच्या बाजूने भक्कम उभा राहत नाही, हे ती पचवू शकत नाही. उद्धिग्न होते, दासळते. पण समर्थपणे उभीही राहते. समाजाच्या

बुरसटलेल्या विचारांना ठोकर मारत जगायला शिकते. देवस्थळी बाईंच्या आधी व्यसनातून बरा झालेल्या पण शांत उदास मुलाबरोबर हट्टाने लग्न करते. करियर घडविण्यासाठी पक्का निर्धार करते. मद्रास युनिव्हर्सिटी मधून पीएच.डी होते. तिथेच तिला अध्यापनाची संधी मिळते. बरोबरच लहान मुलांच्या गोष्टी लिहिते. लेखिका बनते. त्यामधून ती स्वतःचं निसटून गेलेलं बालपणाचं विश्व निर्माण करते. तिचा चेतनबरोबर होता तसा 'संहिताचा' एक ग्रुप तयार करते. त्यात रमते. बेंगलोरच्या 'अण्णा' युनिव्हर्सिटीत अध्यापन करताना अनेक सन्मान मिळतात. जीवनाच्या स्पष्टते ती पुरेपूर यशस्वी ठरते. एक स्त्री म्हणून कुठेही कमी पडत नाही.

पण स्वतःच्या जगण्यात, संसारात कोलमडून जाते. चारचौघांसारखा तिचा संसार होऊ शकत नाही. तिचं सामर्थ्य, बुद्धिमत्ता, समाजातील स्थान, प्रतिष्ठा, तिचा नवरा 'शंतनू' पचवू शकत नाही. तो स्वतः नैराश्यात घुसमटतो. मैथिलीचा तो फक्त तिरस्कारच करतो. तिच्या दडपणाखाली राहतो. मैथिली वेगळी राहते. नवऱ्याला त्रास होऊ नये म्हणून. मुलगा 'अंशुमन' फक्त दोघाचा मिळून असतो. बाकी त्या दोघांचं मिळून काही नव्हतं. मैथिली हे सारं सहन करते; पण शेवटी एकट्या पडलेल्या नवऱ्यासाठी आपलं कार्यक्षेत्र सोडून मद्रासला घरी येते. पण म्हणून मैथिली हरते, तिचा पराभव होतो असं नाही. उलट आशा बगेंनी तिला इतक्या अलौकिक रूपात सादर केले आहे की, ती ताठ बाण्याने जगणारी, सोशिकच पण मनातल्या काटेरी जखमा ओठांवर किंचितही येऊ न देणारी कणखर व्यक्ती ठरते.

'भूमी' मधून फारशी उपकथानके येत नाहीत. देवस्थळी बाईचं आयुष्य यातून सीमितपणेच आलं आहे. पुढे डॉ. सुधीर निरंजन यांचेही जीवन थोडक्यातच मांडलं आहे. ही फक्त एकट्या मैथिलीच्या जीवनाची संघर्षगाथा आहे. यातून आलेल्या व्यक्तिरेखा काही ठळकपणे तर काही दुय्यम रूपाने येतात. पण दोन्ही

प्रकारच्या व्यक्तिरेखांना बगेंनी समर्थपणे मांडले आहे.

डॉ. चित्तरंजन तिच्या वडिलांचे मित्र, डॉ. विश्राम हुद्दार तिचे वडील, अम्मा, आत्या, चेतन राजवंशी, प्रो. देवस्थळी, सौ. देवस्थळी, नवरा शंतनू, मैथिलीचा मुलगा अंशुमन, डॉ. सुधीर निरंजन या यातील प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत. त्यांची स्वतःची अशी वैशिष्ट्ये आशा बगेंनी मांडली आहेत. त्यामुळेच तर मैथिली घडत गेली आणि कोलमडूनही गेली. यातून आलेल्या दुय्यम व्यक्तिरेखा म्हणजे 'पुट्टू' - तिचा बालमित्र, मॅथ्यूज अंकल, स्वामीनाथन, जानकी आंटी, उदय, संजू, बीना, रोहिणी, श्री. दांडेकर, डॉ. पद्मनाभन, श्री व सौ धर्मराजन, डॉ. भारद्वाज, डॉ. अरूणाचलम् संहिताचा ग्रुप व वासुकी इ. या दुय्यम व्यक्तिरेखा असल्या तरी त्यांची काही ठळक वैशिष्ट्येही कादंबरीतून आशा बगे मांडतात.

भूमीतून आलेली व्यक्तिचित्रणशैली अतिशय महत्वपूर्ण अशी आहे. प्रत्येक व्यक्तिरेखेची स्वतःची अशी भूमिका आहे. बाकी सारी व्यक्तिचित्रणे स्थिर आहेत. शंतनू बदलायला तयार नाही. मैथिली परिपूर्ण आहेच पण तिचा स्वभाव परिपोष प्रसंगानुसार, परिस्थितीनुसार होत जातो. तिचा स्वभाव स्वप्नात रंगून जाण्याचा नाही. प्रत्येक घडामोडीनंतर प्रगल्भ होत जाण्याचा आहे, हे आशा बगेंनी उत्तमरीत्या मांडले आहे.

आशा बगे यांची या कादंबरीतून येणारी शैली वर्णनात्मक, निवेदनात्मक आहे. योग्य समर्पक उदाहरणे येतात. विशिष्ट प्रसंगानुसार काव्याचाही वापर केला आहे. समुद्राची वर्णने अतिशय उदात्त आहेत पण शैली कुठेही काल्पनिक वाटत नाही. वास्तवदर्शी वाटते.

यातून आलेले प्रसंगच कथानकाला पुढे नेतात. यात विस्कळितपणा येत नाही. काही प्रसंग भावोत्कट झाले आहेत. शेवटी काही प्रसंग रेंगाळल्यासारखे वाटतात. पण आशा बगेंनी कथानकाची एकूण रचना

उत्कंठावर्धक केली आहे. त्यात सुसूत्रता आहे. प्रत्येक प्रसंगाची रचना पुढील रचनेला पूरक अशीच आहे.

ही निवेदनात्मक कादंबरी आहे. तृतीय पुरूषी एकवचनात लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे असले तरी मैथिली केंद्रबिंदू आहे. तिच्याभोवतीच कथानक फिरते. तिला न घेता कादंबरीत कोणताच प्रसंग घडत नाही.

आशा बगेंनी यात वापरलेली भाषा ही प्रवाही आहे. संस्कृत व इंग्रजीचा वापर आवश्यकतेनुसार आहे. पण कादंबरीचे कथानक बऱ्याच अंशी दक्षिणेत घडते. तरीही दक्षिणी भाषेचा लवलेशही येत नाही हे खटकते. संवाद पात्रांनुसार आहेत. परंतु विशिष्ट व्यक्तिरेखेची विशिष्ट बोली, लकब आशा बगेंनी मांडलेली नाही. एकाच भाषेत सर्व पात्रे बोलत राहतात. बऱ्याचदा संवाद तोकडे होतात. असंबद्ध वाटतात. काही ठिकाणी निवेदन हे इंग्रजीच्या अनुवादासारखे वाटते.

एकूणच कादंबरीचा घाट रेखीव वाटतो. संपूर्ण कादंबरीतही मैथिलीची व्यक्तिरेखा अतिशय सजगतेने रेखाटली आहे. घटना, प्रसंग, वातावरण या साऱ्यातून

मैथिलीचे जीवन उलगडत राहते. नायिकेचं जीवन अनेक वळणांनी पुढे गेलं तरी त्याबद्दल ती कधीच तक्रार करत नाही. हे इथं थोडं संदिग्ध वाटतं. यामधून आशा बगे स्त्री ही सोशिक असते, तिला असच असावं लागतं, हे सांगत राहतात.

एक स्त्री मुलगी असल्यापासून तिच्या वाट्याला फक्त स्त्रीपणच येतं. तिची स्वतःची ओळख समाज सहसा मान्य करत नाही, हे इथं जाणवतं. कादंबरीच्या नायिकेला अनेकदा संघर्षातून जावं लागतं. पण तिला स्त्री असल्याचं दुःख अजिबात जाणवत नाही. ती खंबीरपणे जगते. व समर्थपणे स्त्रीची भूमिका स्पष्ट करत राहते.

स्त्री, तिचं जीवन हे 'भूमी सारखं' असतं. सृजनशीलता तिच्या जीवनाचा स्थायिभाव आहे. हे सांगण्याचा प्रयत्न मैथिलीच्या रूपाने आशा बगे करतात. त्यात त्या यशस्वी ठरल्या आहेत. स्त्री सोशिक, सहनशील असली तरी ती असाहाय्य व दुर्बल असू शकत नाही, याचं सुंदर दर्शन 'भूमी'तून घडते.

शिक्षण

खूप ध्यायचंय शिक्षण
करायचंय मला माझ रक्षण
होणार नाही कोणाचेही भक्ष्य
शिक्षण हेच माझे लक्ष्य
मानावे लागणार नाहीत
मला कोणाचे उपकार
मीच होईन माझा आधार
मला आहे विश्वास
अंधारातही दिसेल प्रकाश
खूप करायचाय अभ्यास
शिक्षण हा माझा एकच ध्यास

राजश्री मोहिते, बी.ए. भाग ३

ऐकावे ते नवल्लख

- शरीरापेक्षा ज्याचा मेंदू मोठा आहे असा प्राणी आहे-मुंगी
- मुंग्या आपल्या वजनाच्या २०० पट जास्त वजन उचलू शकतात.
- पाळला जाणारा एकमेव कीटक आहे-मधमाशी
- थेंबभर मध गोळा करण्यासाठी मधमाशी सुमारे १५५० फुलांवर फिरते.
- सेलफिश नावाचा मासा घोड्यापेक्षा वेगात पळतो.
- हॉमिंग बर्ड हा जगातील सगळ्यात छोटा पक्षी आहे. हा पक्षी हवेत तासभर एकाच जागी उडू शकतो. एवढंच नव्हे तर न वळता तो मागे-पुढे, आजूबाजूला होऊ शकतो.

संकलक : योगेश सप्रे
बी.ए. भाग २

घर तरी अभयारण्य असावं स्त्रीसाठी !

(३६०)

कु.पंचम दरेकर, बी.ए.भाग२

(३६०)

जिथे शांतता तिथे विकास

जिथे कौटुंबिक विकास

तेथे राष्ट्रविकास

एका रात्रीमध्ये कोणत्याही राष्ट्राचा विकास होत नसतो. त्यासाठी वर्षानुवर्षे झटून झगडून अनुकूलतेचा फायदा घेत व प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करत पुढे जावे लागते. आज आपण पूर्व संस्कृतीची परंपरा असलेल्या अशा आधुनिक विचारसरणीच्या उंबरठ्यावर उभे आहोत. राष्ट्रविकासासाठी आधुनिक यंत्रसामग्री जेवढी गरजेची आहे. त्यापेक्षाही जास्त गरज आहे, ती लोकांच्या विवेकपूर्ण आधुनिक विचारसरणीची. एका बाजूने आपला देश प्रगतीपथावर वाटचाल करत असला तरी दुसऱ्या बाजूने त्याची पीछेहाट होत आहे. याला कारणीभूत असलेल्या घटकांपैकी महत्वाचे दोन घटक म्हणजे आत्यंतिक जातीयवाद व स्त्री-पुरुष भेदभाव.

आपल्या या आधुनिक विचारसरणीच्या देशात स्त्रीविषयक कायदे देशपातळीवर येण्यासाठी १९९४ साल यावे लागले. याचे कारण आपली वर्षानुवर्षे चालत आलेली परंपरा. अगदी लहानपणापासून 'संस्कार', 'रीतिरिवाज', 'मर्यादा' यांच्या नावाखाली अनेक बंधने स्त्रियांना पाळावी लागतात. मग मोठे झाल्यावर लग्नानंतर पतीला परमेश्वर मानून होणारा सर्व त्रास, छळ सहन करावा लागतो. घराचे घरपण मोडू नये म्हणून तसेच मुलांचे भवितव्य इ. विचार करून अगदी सुशिक्षित महिलासुद्धा निमूटपणे छळ सहन करत असतात. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे व आर्थिक परावलंबीपणामुळे प्रत्येक ठिकाणी नमते घेणे हे जणू

अंगवळणी पडलेले आहे. म्हणूनच सहसा कोणतीही स्त्री घरात कितीही छळ झाला तरी बाहेरच्या समाजात घरच्या व्यक्तींविरुद्ध तक्रार करण्याची हिंमत करत नाही आणि जरी केली तरी न्याय मिळेल याची खात्री नसते. किंबहुना मिळतच नाही.

कायद्याशिवाय काहीही होत नाही. जे कायदे आहेत त्याची अंमलबजावणी कठोर नाही. एका पोलीस प्रशिक्षणात एका अधिकाऱ्याने जमलेल्या १५० प्रशिक्षणार्थी पोलीसांना विचारले की, जर एखादी गरीब स्त्री तुमच्याकडे तक्रार घेऊन आली की, तिचा नवरा तिला काम करू देत नाही. तिनं काम करून पैसे कमवावेत व संसाराला हातभार लावावा हे त्याला पटत नाही. ती कुठेही कामाला गेली की तिथं जाऊन तो धिंगाणा घालतो; मग मालक तिला कामावरून काढून टाकतो. घरात नीट भागत नाही. तिला काहीतरी मदत करा. तर तुम्ही मग मदत कशी कराल ? जमलेल्या १४५ जणांनी असं सांगितलं की, आम्ही तिच्या नवऱ्याला समजावून सांगू. नाही ऐकलं तर त्या बाईलाच समजावू. "बाई नसेल पटत तुझ्या नवऱ्याला तुझं काम करणे तर तुझा संसार टिकविण्यासाठी तरी सोडून दे कामाचा नाद." फक्त ५ लोकांनी सांगितलं, "आम्ही आधी तिच्या नवऱ्याला व्यवस्थित समजावू. नाही ऐकलं तर त्या बाईला काम करून पैसे कमविण्याचा हक्क आहे, याची जाणीव त्याला करून देऊ."

समाजाचे वास्तव दर्शन घडविणारे हे चित्र आहे. १५० पैकी फक्त ५ जणांनी एका 'स्त्री' चा 'माणूस' म्हणून विचार केला. कायद्याची अंमलबजावणी

करणारे पोलीस जर अशा पद्धतीने 'न्याय' देणार असतील तर आपली कैफियत घेऊन जाणाऱ्या स्त्रियांना खरंच न्याय मिळेल ? कोणतेही वृत्तपत्र सहज चाळले तर कमीतकमी ३ ते ४ बातम्या या अत्याचाराच्या बळी ठरलेल्या महिलांच्या असतात. वृत्तपत्रच कशाला, आपल्या घरात व आजूबाजूच्या समाजाचे उघड्या डोळ्यांनी निरीक्षण केल्यास कितीतरी स्त्रिया ह्या कौटुंबिक छळाच्या अत्याचारास बळी पडलेल्या दिसून येतील. शारीरिक छळ, लैंगिक छळ, अश्लील शिवी-गाळ, शाब्दिक छळ, भावनिक कुचंबणा, कुचेष्टा, अपमान, संशय, एक ना अनेक प्रकारे त्या स्त्रीचं जिणं नकोसं करून सोडले जात. कारण तरी काय ? मूल होत नाही म्हणून, मुलीच होतात म्हणून, हुंड्यासाठी, व्यवसाय करण्यासाठी पैसे पाहिजेत इ... छळ करणाऱ्या लोकांच्यामध्ये त्या स्त्रीचा नवरा, सासू-सासरे, दीर, नणंद, भावजयी, नवऱ्याचे मित्र तसेच इतर नातेवाईक ह्या लोकांचा सहभाग असतो. अशा कितीतरी स्त्रिया आहेत, ज्या घराबाहेरच्या अत्याचाराचा परखडपणे जाब विचारतात. परंतु स्वतःच्या घरातील छळ निमूटपणे सहन करतात. काही मुली तर लग्नापूर्वी आई-वडिलांच्या घरीही 'परक्याचं धन' म्हणून परकेपणानं जगतात व लग्नानंतरही 'लोकाची पोरगी' म्हणून तिला परकेपणाच वाटणीला येतो. हक्काचं घर दोन्ही ठिकाणी मिळत नाही. अशा परिस्थितीत सासरच्या मारहाणीला कंटाळलेली व असाहाय्य झालेली स्त्री माहेरी येते तेव्हा क्वचित प्रसंगी सख्खा भाऊसुद्धा तिला ठेवून घेत नाही किंवा नीट राहू देत नाही. तेव्हा ती हिंमंत एकवटून पोलीस ठाण्यात जाते तर तिथं तिला सांगितलं जातं की, शारीरिक मारहाणीचा पुरावा मिळविण्यासाठी पुन्हा एकदा सासरी जा व मारहाण झाल्यावर वैद्यकीय तपासणीचा पुरावा घेऊन या, तरच तुमची तक्रार गंभीर गुन्हाखाली दाखल करता येईल. आता असा 'पुरावा' आणण्यासाठी कोणती स्त्री 'पुन्हा मार खाण्यास' सासरी जाणार ? हे एक प्रकरण. शक्यतो घरगुती छळाची सर्व प्रकरणे सर्व

समाजासमोरच घडतात. त्यापैकी ५०% प्रकरणात नक्की कोणत्या गुन्हाखाली तक्रार नोंद करायची हेच निश्चितपणे पोलिसांना कळत नाही. नोंद झाली तरी तपासकामात दिरंगाई केली जाते. खटला उभा राहिला तरी अनेकदा न्यायालयाच्या पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोनाचा फटकाही महिलांना बसतो.

महिलांविरुद्धचे अपराध रोखण्यासाठी आतापर्यंत काही कायदे झाले तरी हुंड्याची पद्धत आडपडद्याने चालू आहेच. बालविवाह होतातच. कन्या ध्रूणहत्यांचे प्रमाणही कमी झालेलं नाही. विशेष म्हणजे आजपर्यंत या गुन्हाखाली एकाही आरोपाची नोंद नाही. मग शिक्षा तर दूरच. केंद्रीय गृह मंत्रालयाच्या 'नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड' नुसार २००४ मध्ये महिलांविरुद्ध झालेल्या गुन्हांची संख्या १ लाख ४२ हजार ३५ इतकी होती. यामध्ये पती व नातेवाईकांनी मिळून केलेल्या अत्याचारांची संख्या ४८ हजार ३४३ ऐवढी होती व बलात्काराची संख्या १६ हजार ७८ ऐवढी होती. या अत्याचारित महिलांमध्ये अडाणी अशिक्षित महिलांपेक्षा सुशिक्षित महिलांचा जास्त समावेश होता. अत्याचार करण्यामध्येही शिकलेले लोकच (नवरे) अधिक प्रमाणात होते.

४९८ 'अ' कलम महिलांना संरक्षण देणारे असले तरीही आज भारतात ७०% महिलांना घरगुती छळाला सामोरे जावे लागते. दर २९ मिनिटांनी १ बलात्कार होतो. व दर ७७ मिनिटांनी एक हुंडाबळी घटना घडते, दर ६ मिनिटांना एक महिला आत्महत्या करते. हे सर्व घडण्यामागे शिकलेले लोकच जास्त प्रमाणात कारणीभूत आहेत हे लाजीरवाणे सत्य आहे.

२६ ऑक्टो. २००६ पासून "घरगुती छळ महिला सुरक्षा कायदा २००५" अमलात आला, हे महिलांसाठी खरोखरच उपकारक आहे. या कायद्यान्वये कोणत्याही स्त्रीला घराबाहेर काढता येणार नाही. घटस्फोटित स्त्रियांना पोटगीचा हक्क असेल. कोणत्याही प्रकारचा छळ सोसण्यापासून स्त्रियांना परावृत्त करून

अत्याचारित महिलांना नुकसानभरपाईची व्यवस्था आहे. मुलाचा ताबा हा आईकडे राहिल. आई वडिलांच्या घरी असणाऱ्या स्त्रीलाही संरक्षण मिळणार. अविवाहित महिलांनाही जबरदस्तीच्या विवाहापासून सुरक्षा मिळणार. तसेच संपत्तीच्या हस्तांतरणावरही बंदी घालण्यात आली आहे. या आदेशांची अंमलबजावणी नाही केल्यास न्यायालयाच्या अनादराची शिक्षा केली जाईल. अत्याचार करणाऱ्या व्यक्तीस तुरुंगवासाची शिक्षा केली जाईल. तसेच अत्याचारित महिलांना व नातेवाईकांना समुपदेशन करण्याची यात व्यवस्था आहे.

यामध्ये सुरक्षा अधिकाऱ्यांनी काम व्यवस्थित केले नाही तर त्यांनाही एक वर्षाचा तुरुंगवास होणार.

चारोळ्या

मैत्री अशी करा जी कधीच तुटणार नाही
प्रेम असं करा जे कधीच संपणार नाही
हास्य असं करा जे कुणाला दुखावणार नाही
जीवन असं जगा जे कुणाला वेदना देणार नाही.

फुले म्हणतात वास घे
तारे म्हणतात प्रकाश घे
चंद्र म्हणतो शीतलता घे
दगड म्हणतो कठोरता घे
मैत्री म्हणते विश्वास घे

स्मितहास्य ही प्रेमाची भाषा आहे
स्मितहास्य हे प्रेमळ स्वभावाचे नाव आहे
स्मितहास्य मने जिकण्याचे साधन आहे
स्मितहास्य व्यक्तिमत्त्वाचा थोरपणा आहे
तेव्हा नेहमीच स्मितहास्य बाळगावे

मधुरा तळवळकर, बी.ए. भाग ३

अशाप्रकारे 'घरगुती छळास प्रतिबंध' घालण्यास सरकारने मदत केली आहे.

पृथ्वीतलावर अस्तित्वात असलेल्या सजीवांमध्ये सर्वश्रेष्ठ सजीव प्राणी म्हणजे 'मानव'. कारण मानवाकडे आहे अलौकिक बुद्धिमत्ता व विचार करण्याची क्षमता. पण याचबरोबर आपल्यात लपलेला आहे एक हिंस्र पशू. या पशूपासून संरक्षण मिळण्यासाठी वन्य प्राण्यांच्या शिकारीवरही सरकारला बंदी घालून 'अभयारण्ये' तयार करावी लागली. अगदी तशाच प्रकारे स्त्रियांनाही संरक्षण मिळविण्यासाठी व हक्काच्या घरात सन्मानाची वागणूक मिळविण्यासाठी हे घर तरी अभयारण्य असावे स्त्रीसाठी.

सुविचार

दुसऱ्यांचे दोष जितके तुम्ही
जास्त बघाल तितका जास्त
परिणाम तुमच्यावर घडून येईल
दोष हे सांसर्गिक असतात

ज्याला स्वतःचा उत्कर्ष साधायचा आहे
त्याने पुढील अवगुण टाळले पाहिजेत
१) अतिझोप २) झोपेनंतरची गुंगी
३) भय ४) क्रोध ५) आळस
६) दिरंगाई

आपली जशी मनोवृत्ती असेल, तसे आपल्याला जग दिसते. आपले विचार वस्तूंना सुंदर बनवतात. आपले विचार त्यांना कुरूप बनवतात, सारे जग आपल्या मनातच असते. वस्तूकडे योग्य दृष्टीने पहावयास शिका.

संकलक : कु. मेधा ढाणे
बी.ए. भाग २

पाश्चात्यीकरण : जरूर व्हावे पण....

(३६)

कु.मधुरा तळवलकर, बी.ए.भाग३

(३६)

(वैचारिक)

‘पाश्चात्यीकरण जरूर व्हावे’ माझ्या ह्या वाक्यावरून बऱ्याचजणांना आश्चर्य वाटेल. कारण एकीकडे भारतात होणारे पाश्चात्यीकरण ही एक चिंतेची बाब झाली आहे. पाश्चात्य देशातील वस्तूवर, त्यांच्या वापरावर बंदी आणली जाते. विविध मोर्चे, फलक, जाहिराती आपण वाचतो, बघतो आणि तरीसुद्धा मी हे वाक्य उद्गारले कारण त्याच्या मागे एक कारण आहे. पाश्चात्य देशातील ठराविक गोष्टी सोडल्या तर बाकीच्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आत्ताच्या पाच दहा वर्षांमध्ये पाश्चात्य देशातील काही वाईट, नको त्या गोष्टींचे प्रमाण आपल्या देशात वाढलेले दिसते. काही वेळा त्याचे परिणामही जाणवतात. विशेषतः तरुण पिढीला पाश्चात्य देशातील गोष्टी अनुकरण करायला आवडतात. पण हे अनुकरण करताना आपल्या संस्कृतीचा अपमान, अवहेलना तर होत नाही ना या गोष्टींची जाणीव ठेवायला हवी.

आजच्या पार्श्वभूमीवर ज्या गोष्टींचे पाश्चात्यीकरण व्हायला हवे ते न होता विक्षिप्त गोष्टींचे पाश्चात्यीकरण होत आहे. पाश्चात्य चित्रपटातील दृश्ये, नाच, गाण्यांच्या चाली, सूर हे आपणास बघायला, ऐकायला चांगले नसले तरी सगळीकडे दिसत आहे. जुनी गाणी रिमिक्स करून मोठमोठ्या आवाजात ऐकायला मिळतात. सार्वजनिक उत्सवात हे चित्र हमखास दिसते. यामुळे सणांचा मूळ उद्देश बाजूला राहून संस्कृतीचा तोल ढळतो, नैतिक मूल्यांना तडा जातो. पाश्चात्यीकरणाचे काही फायदेही आहेत.

पाश्चात्य लोक काटेकोरपणा, शिस्त, वेळा पाळणारे आहेत. या बाबतीत हे लोक अजिबात हयगय

करत नाहीत. म्हणूनच ते आघाडीवर म्हणजेच विकासाच्या मार्गावर आहेत. ही वेळा पाळण्याची शिस्त आपल्यात विकसित झाली पाहिजे. तसेच ‘स्वच्छते’बद्दल तर न बोलणे ठीक राहील. कारण अगदी छोट्या शहरांत सुध्दा स्वच्छता दिसून येते. रस्ते, इमारती, परिसर नेहमीच स्वच्छ दिसून येतो. परंतु आपल्याकडे उलटे चित्र दिसून येते. ‘येथे थुंकू नये’, ‘कचरा टाकू नये’ असे जिथे लिहिले असेल तेथे हमखास कचरा आणि पानाच्या ‘पिंका’ टाकलेल्या असतात.

जर आपल्या देशाचा विकास घडवायचा असेल तर बरील गोष्टींचे म्हणजे वेळ पाळण्याचे आणि स्वच्छतेच्या बाबतीत पाश्चात्यीकरण जरूर व्हावे असे मला वाटते. तसेच या गोष्टींबरोबर ‘नियोजनाचा अभाव’ही आपल्या देशात आढळतो. जगातील एकूण देशांपैकी आपल्या देशात मनुष्यबळ जास्त आहे. परंतु त्याचा योग्य वापर आणि नियोजन नसल्या कारणाने ते मनुष्यबळ वाया जाताना दिसते. हा लेख वाचून तुम्हाला वाटेल मी टीका करत आहे. परंतु ही टीका नसून वास्तव चित्रण आहे.

जर आपण पाश्चात्य लोकांच्या चांगल्या सवयी व गुण अंगिकारले तर त्याचा परिणाम चांगला दिसेल. तर मग काय वाटतं अशा या पाश्चिमात्यीकरणाबद्दल ? व्हावे की न व्हावे ? होय मला माहीत आहे तुमचे उत्तर ‘होय’ हेच आहे.

मुक्त !

(कथा)

प्रफुल्ल पिटके, बी.ए. भाग ३

सर्वत्र अंधार. किरणें शांतता. मधूनच पानाची संळसळ सोडली तर बाकी कसलाही आवाज नव्हता. अशा भयाण टेकडीवरून रमण एकटाच चालला होता. कसलेही भय न बाळगता. ज्याला अनंताचा रस्ता धरायचा आहे त्याला कसली आली आहे भीती ? टेकडीच्या कड्यावरून उडी टाकली की सारं काही संपणार होतं. कशाचीच चेतना रहाणार नव्हती. निसर्गाच्या एका पोकळीत तो समरस होऊन जाणार होता.

का ? का त्याला जगायची इच्छा राहिली नव्हती ? कोणती गोष्ट त्याला टोकाच्या निर्णयाकडे बोट दाखवत होती ? बेकारी !

रमण इलेक्ट्रिकल इंजिनियर. पण इतकी गेली चार-पाच वर्षे प्रयत्न करूनही हातात काहीच गवसले नाही. तो स्वतःच्या मनाशी उजळणी करत चालला होता.... सुशिक्षित बेकाराचे असे जर का हाल होत असतील तर मग जगण्यात काय अर्थ ? नीरस आयुष्याला अजून किती काळ कवटाळायचं ? रमण विचाराच्या गुंत्यात गुरफटला होता. आपल्याला देवाने नशिबी रात्रच दिली असेल तर त्या रात्रीच्या डोहात आपण आपल्याला लोटले तर काय वाईट ? नाही, मी काहीएक सहन करू शकत नाही. सगळे रस्ते अंधारात बुडालेत. आता मला एकच रस्ता दिसतो आहे. अनंताचा रस्ता.

रमण चालत होता. हवेत गारवा होता. हाताच्या मुठी आवळून रमण टेकडी चढत होता. टेकडीचा कडा जवळ येत होता. पण त्याला आपला कोणीतरी पाठलाग करतंय असा भास झाला. वारा नसतानाही पानांची संळसळ झाल्याचे त्याला जाणवले. रमण

थांबला. त्याने मागे पाहिले. तर लांबून भडक लाल रंगाचे वायुवर्तुळ हळू-हळू पुढे येत होते. पानांची संळसळ वाढू लागली. रमणचे केस उडून कपाळावर आले. वायुवर्तुळ रमणपाशी आल्यावर पानांची संळसळ थांबली. वारे शांतपणे वाहू लागले. तेव्हा भडक लाल वायुवर्तुळातून हास्याचा स्फोट झाला.

“कोण ? कोण हसलं ?” रमण इकडे-तिकडे पाहू लागला.

“इकडे बघ ! मी हसतोय.” पुन्हा हसण्याचा आवाज.

रमणला लाल वर्तुळातून आवाज आल्याचे समजू लागले.

“कोण आहात आपण ?”

“मी ? मी एक अनामिक.” पुन्हा हसण्याचा आवाज.

“आपण सारखं का हसताय ? आपलं भयाण हसणं ऐकून मला तर भीती वाटायला लागली आहे.”

पुन्हा हसण्याचा आवाज.

“भीती ? अरे तू मरणाला घाबरत नाहीस ना ? मग या हसण्याला घाबरतो ? अरे मित्रा, माझे हास्य म्हणजे मला आनंदाने फुटणाऱ्या उकळ्या आहेत.”

“एवढा कसला आनंद झालाय ?”

“सांगतो. पण त्या अगोदर माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दे”

“बरं”

“तू आयुष्य संपवायला निघालास ना ?”

“हो”

“मग याच्याहून मला कोणता स्वर्गीय आनंद असणार ?” पुन्हा हसण्याचा आवाज.

रमणला समजेना, हा अनामिक असं कोड्यात का बोलतोय ?

“तुम्हाला नक्की काय म्हणायचंय ?”

“मला म्हणायचं नाही ! तर मला विचारायचंय”

“विचार”

“तू तुझं आयुष्य संपल्यावर तुझं शरीर मला द्यायला तयार आहेस ?”

“काय ?”

“मला शरीर हवंय. जेणेकरून मला माणसाच्या जगात वावरता येईल.”

रमण गडबडला.

“उत्तर दे. आहेस तयार ? नाहीतरी तुझ्या शरीराची मातीच होणार आहे. त्यापेक्षा मला त्याचा उपयोग होऊ देत.”

रमण काहीच बोलत नव्हता.

“अरे भगवतगीतेत म्हटलंच आहे की, शरीर हे वस्त्रासारखं असतं. आत्मा अमर असतो. मला तुझं वस्त्र दे. बस !”

“पण ही अशी विचित्र मागणी का करतोस ?”

“मला बरंच काही करायचंय, शिकायचंय आणि शिकवून लोकांनाही शहाणं करायचंय. पण त्यासाठी जवळचा पर्याय म्हणजे मानवी शरीरात प्रवेश करणं. नाहीतर चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी पार करून पुन्हा मानवी जन्म घ्या, हळू-हळू मोठे व्हा हे खूपच वेळखाऊ आहे. त्यापेक्षा मला तुझे शरीर दे. लवकर काम !”

“ठीक आहे, ठीक आहे ! काही क्षणांसाठी आपण मानू माझे शरीर तुला दिले. मग पुढे काय ?”

“अरे आत्ताच तर सांगितले ना तुला की मी काय करणार आहे ते ? मग ? हां, शिवाय तुला एक सांगतो भाऊ मला माझ्यातही बदल घडवायचा आहे.”

“कसला ?”

“खरं तर मला सांगायला लाज वाटते. मी एक अडाणी माणूस. अक्षर-ओळख नसलेला.”

“मग ?”

“मी लिहायला शिकणार, अगदी झोकात शिकणार. बघ तेवढी इच्छाही पुरी होईल माझी !”

“काय ?”

“त्यात दचकायला काय झाले ?”

“अरे लोक काय म्हणतील ?”

“काय म्हणतील ?”

“अरे मी इंजिनियर आहे. आय अॅम वेल क्वालिफाईड यंग मॅन ! आणि तू मराठी अ-आ-ई शिकू लागलास तर लोक मला वेड्यात काढतील. नोकरी मिळत नसल्यामुळे वेड्याचा झटका आलाय असं म्हणतील. अरे परिणामांचा जरा तरी विचार कर.”

“पण ते तुला बोलणार का ? ते मला बोलणार कारण शरीर तुझं असलं तरी आत्मा माझा. मग लोक काय बोलतील ते मला बोलणार. तुला काय त्याच्याशी देणं-घेणं ?

“अरे पण ते मला लागणार ना ! तो माणूस जरी तू असलास तरी बोल मात्र रमणला लागणार. वा, मी हे खपून घेणार नाही.”

तेव्हा अनामिक हसायला लागला.

“एवढा देहाला सोडून चाललास पण अंतर्मनातला स्व चा स्वार्थ काही केल्या सोडत नाहीस.”

“नाही, माझी मरणोत्तर झालेली बदनामी मी कशी बरं चालवून घेईन ?”

“मग कशाला जीवन संपवायला निघालास ? देवाच्या दारी जाताना राग, लोभ, स्वार्थ सारं-सारं काही इथंच सोडायचं असते. तुझं अंतर्मन स्वार्थानं भरून गेलंय. मग कशाला तुला आयुष्याचा शेवट करायचा आहे ?”

“कारण एका सुशिक्षित तरुणाला नोकरी नाही. ज्यांची लायकी नाही त्यांचीच सध्या निवड होते आणि आमच्यासारखे होतकरू मागेच रहातात; छे, सारंच नीरस झालंय. ज्याच्यात काही रस नाही असं आयुष्य जगण्यात काय अर्थ ?”

“नाही ना ?”

“नाही.”

“मग तुला जगायला कोण सांगतंय ? पण तू दुसऱ्याच्या जगण्याला तरी अर्थ प्राप्त करून देऊ शकशील की नाही ?”

रमण गप्पच.

“मला निसर्गाच्या कुशीत समरस व्हायचंय. ही झाडं, फळं, फुलं, वेली यांचा आनंद घ्यायचा आहे. डोंगर दऱ्या फिरायच्या आहेत. पक्ष्यांचे संगीत ऐकायचे आहे. जीवनाची मौज अनुभवायची आहे. अरे जीवन म्हणजे काय असतं ? यश आणि अपयश पचवून जे उरतं ते जीवन नाहीतरी तू या जगाचा निरोप घेणारच आहेस. मग घे निरोप, पण मला तुझे शरीर दे. मग बघ हा अनंत आजची स्वप्नं उद्या पुरी करतोय का नाही. बघ, विचार कर. मला तुझ्याकडून उत्तर हवंय.”

रमण विचारात गढून गेला. रात्र हळू-हळू पुढे सरकत होती. रमणचे मन विचाराच्या गुंत्यात गुंतत होते.

“काय पहा ! एक मी आयुष्य संपवायला निघालोय आणि तो अनामिक आयुष्य जगण्याची इच्छा करतोय. किती हा विरोधाभास ! पण त्या अनामिकाच्या म्हणण्यात तथ्य आहे. यश आणि अपयश पचवून जे उरतं ते जीवन. मग अपयश आलं म्हणून आयुष्यातून उठायचं ? किती चुकीचे विचार आहेत हे ! केवळ बेकारीला कंटाळून आत्महत्या करायची ? याच्याशिवाय जगात दुसरा कोणता मार्गच नाही ? अरे हे काय ? हे काय मी वेड्यासारखं करायला निघालोय आपल्याला अपयशावर मात करता येऊ शकते. आपल्याला बरंच आयुष्य आहे. खाचखळगे पार करत

आयुष्य समाधानाने जगायचे आहे. खरंच मी किती वेड्यासारखे विचार करत होतो .”

तेव्हा हसण्याचा आवाज आला आणि रमण भानावर आला.

“काय करतोस ?”

“विचार ! आयुष्य जगण्याचा विचार, जीवनातील आनंद घेण्याचा विचार. मी जगणार आहे. परिस्थितीला मी बदलू शकतो. मी परिस्थितीला मुठीत पकडीन. पण परिस्थितीचा गुलाम होणार नाही. उलट त्यावर मान करून यशाचा मार्ग मी शोधणार आहे. मी आता आयुष्य जगणार आहे. मी माझ्या प्रिय अशा सर्वांच्या आकांक्षांची पूर्तता करणार आहे. मला माझ्याच बदललेल्या विचारांचा आनंद झाला आहे. मी परमेश्वराचे आभार मानतो. हे वायुवर्तुळा, हे अनामिका, मलादेखील तुझ्यासारखं हसावंसं वाटतंय.”

“शाब्बास” वायुवर्तुळातून आवाज आला.

“असाच विचार करशील तर तू नक्कीच यशस्वी होशील. यशाची शिखरं गाठशील. मला काही कुणाचं शरीर वगैरे नको होतं. जीवनाचे महत्त्व पटवून देणे एवढाच उद्देश माझा तुझ्याशी असं वागण्यात होता. तुझं मतपरिवर्तन झालं हेच पुष्कळ झालं.”

आपल्याशी अजब प्रकारे वागून आपल्या वागण्यात बदल घडवून आणणाऱ्या अनामिकाबद्दल प्रचंड प्रमाणात गूढ वाटू लागले.

मगाशी जे भडक लाल रंगाचे वायुवर्तुळ दिसत होते - ते आता फिकट गुलाबी रंगाचे दिसू लागल्याचं रमणला जाणवत होतं. वायुवर्तुळही आता आनंदी झाल्याचे ते प्रतिक असावे.

रमणने त्या वायुवर्तुळाकडे पाहिले व म्हणाला,

“तू मला वाईट विचारापासून परावृत्त केलेस त्याबद्दल आभार ! पण हे अनामिका, तू आहेस तरी

कोण ?”

रमणने हा प्रश्न विचारल्याबरोबर अचानक जोरदार वारे वाहू लागले पानांची सळसळ वाढली. प्रचंड धुरळा उडू लागला. रमणने पटकन दोन्ही हात डोळ्यांवर धरले. त्याच वेळी वायुवर्तुळातून आवाज आला, “मी !”

मी हा एकच शब्द उच्चारल्याबरोबर वारे शांत झाले. पानांची सळसळ थांबली व परत पहिल्यासारखी भयाण शांतता पसरली. त्या शांततेचा भंग करीतच वायुवर्तुळ बोलू लागले,

“मी ! मी एक अनंत अंतराळात भरकटणारा आत्मा.

पूर्वी आत्महत्या करून नंतर अस्वस्थ झालेला आत्मा.”

“काय ? तू आत्महत्या केली होतीस ?”

“होय, केवळ अविचाराने या सुंदर जगाचा मी निरोप घेतला. पण आज... आज मी एका माणसाला आत्महत्येपासून परावृत्त केलं. आज मी खऱ्या अर्थाने मुक्त झालो. होय, आज मी मुक्त झालो.”

असे म्हणून तो अनामिक आत्मा हळू-हळू वर जाऊ लागला. रमणने वर पाहिले. तो आत्मा अनंतात विलीन झाला होता.

माय...

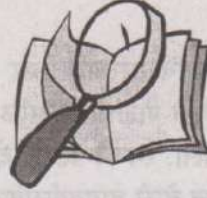
आक्रंदते माय, तिचा पान्हा तटतटे
डोळ्यात आसवे अन, क्षणोक्षणी हुंदकाच दाटे
जन विचारती तिला, काय झाले गे माय
मूक ढाळती अश्रू, लेकराला वाईट ती बोलेल काय ?
हाताचा पाळणा अन, नेत्राचा दिवा केला
हाताला येईना नेत्राला दिसना इतका दूर गेला.
संसार फुलवण्या तुझा, माझी सून घरा आली
माझ्या आंधळ्याची काठी, आपल्या सवे घेऊन गेली.
दोष ना तुझा, तिचा, दोष मम दैवाचा
जिवापाड जप तिला, त्यो जीव आहे दोन जीवांचा
येत नाहीस, जात नाहीस. वर्षाकाठी एकदा तरी येरं
डोळं भरून पाहू दे, हातचा माझ्या गोड घास घेरं
तू लेकरासंगं खेळावंस अंगणात,
असं बघ लय वाटतं
शेजाऱ्यांची लेकरबाळं बघून,

पिळवटतं मन अन् काळीज फाटतं
तेव्हा तरी लवकर येरं, नाहीतर जळत्याल बंधुभाव
नाय मग कावळा शिवायचा, म्हणून तुझा हात लाव
माझ्या मनाला समजावते मी, आता आपलं हाय काय
कळतंय तेवढं बास झालं, लेकरू सुखी हाय
कामाला हात जुपल्याती, मनात तुझंच ईचार येत्याती
कधी कधी वाटतं आता काय,
आपली लाकडं पोच झाल्याती
तुला डोळं भरून बघायचंय, मग येशिल रं कधी
ये बाबा लौकर ये, डोळं कायमचं मिटायच्या आधी
आता आमचं दिस किती राहिलं, एकदा तोंड दाव
मागनं दुसरं काय नाय,
शेवटी बाबा तुझ्या हातानं आग लाव

विशाल लावंड

बी.ए. भाग १

वेध अरुण साधू यांच्या वाङ्मयीन कारकीर्दीचा

ॐ

शरद तांबे, बी.ए. भाग १

ॐ

नुकत्याच झालेल्या ८० व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्रसिद्ध साहित्यिक अरुण साधू यांचे समग्र साहित्य मराठी साहित्यामध्ये खास स्वतःचे असे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करणारे आहे. त्यांच्या साहित्यिक कारकीर्दीचा घेतलेला आढावा.

अरुण साधू यांच्या वाङ्मयीन कारकीर्दीला सुरुवात झाली ती वृत्तपत्रीय लेखनाने. सुरुवातीला त्यांनी 'केसरी' या वृत्तपत्रातून पत्रकारितेला सुरुवात केली. त्यानंतर त्यांनी 'इंडियन एक्सप्रेस', 'टाईम्स ऑफ इंडिया', यांसारख्या वृत्तपत्रांतून लेखन केले. काही काळ त्यांनी पुणे विद्यापीठातील पत्रकारिता या विभागाचे प्रमुखपदही भूषविले. १९७२ साली प्रसिद्ध झालेले त्यांचे 'माणूस' या वृत्तपत्रातील 'डॅंगन जागा झाला' आणि 'फिडेल चे आणि क्रांती' हे लेखन प्रचंड गाजले.

१९७२ मध्ये त्यांची पहिली कादंबरी 'मुंबई दिनांक' प्रसिद्ध झाली आणि त्यांच्या लेखनाने वाचक आणि समिक्षक यांचे लक्ष वेधून घेतले. या कादंबरीने निर्माण केलेल्या अपेक्षा त्यांच्या नंतरच्या 'सिंहासन' (१९७७), 'बहिष्कृत' (१९७८), 'स्फोट' (१९७८), 'त्रिशंकू' (१९७९), 'शापित' (१९८०), स्फोट आणि विप्लवा (१९८३) या कादंबऱ्यांनी पूर्ण केल्या. 'सिंहासन' कादंबरीवर आधारलेला 'सिंहासन' हा चित्रपटही गाजला. त्यांचे एक नाटकही 'पडघम' (१९८५) रंगभूमीवर येऊन गेले. याशिवाय 'बिनपावसाचा दिवस' हा कथासंग्रह, 'असूटेबल बॉय' हा अनुवाद आणि 'एक माणूस उडतो त्याची गोष्ट' हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहे. नुकताच त्यांचा 'ग्लानिर्भवति भारत' हा कथासंग्रहही प्रसिद्ध झाला आहे.

अशाप्रकारे अनेक वाङ्मयप्रकार त्यांनी हाताळलेले असले तरी कादंबरीकार म्हणूनच त्यांचा ठसठशीत प्रभाव आहे. 'मुंबई दिनांक' या कादंबरीमध्ये भारतीय शहरी जीवनामध्ये निर्माण झालेल्या विविध अपप्रवृत्ती त्यांनी चित्रित केल्या आहेत. त्यासाठी त्यांनी मुंबई या महानगरातील पार्श्वभूमी जाणीवपूर्वक निवडलेली आहे. जीवनाच्या स्पर्धेमध्ये धावताना माणसांचा नैतिक अधःपात कसा होतो हे त्यांनी विविध व्यक्तिरेखांच्या आधारे दाखवून दिलेले आहे. यामध्ये किशोर वझे हा प्रेमभंग झालेला निराश तरुण, एका प्रथितयश वृत्तपत्राचा रिपोर्टर अय्यर, कामगार नेता डी कास्टा, सत्तेच्या लोभातून अधःपतनाकडे जाणारा जिवाजीराव शिंदे, स्मल्लिंगच्या धंद्यात ओढला गेलेला पानिटकर, या व्यक्तिरेखांच्या आधारे महानगरीय जीवनाची शोकांतिका रेखाटली आहे.

'सिंहासन' ही राजकारणाच्या पटावर पुढाऱ्यांच्या स्पर्धेतून निर्माण झालेली लढाई आहे. मुख्यमंत्रीपदाला चिकटून राहणारे आणि त्यांना खाली खेचण्यासाठी प्रयत्न करणारे यांच्यातील ही लढाई आहे. या कादंबरीतून समकालीन राजकारणाचे प्रत्ययकारी चित्र वास्तवदर्शीपणे रेखाटले आहे. 'त्रिशंकू' आणि 'बहिष्कृत' या दोन्ही कादंबऱ्या ग्रामीण आणि शहरी पार्श्वभूमीवर दलितांच्या समस्यांचे चित्रण करतात. ग्रामीण जीवनात पिण्याच्या पाण्यासारखी प्राथमिक गरजही दलितांसाठी मोठी समस्या कशी ठरते

याचे चित्रण केले आहे. विषमताधिष्ठित समाजव्यवस्था आणि नवी मूल्ये यांच्या संघर्षांचे चित्रण यामध्ये केले आहे. या कादंबऱ्यांविषयी रत्नाकर मंचरकर यांनी असे म्हटले आहे की, “या कादंबऱ्या दलितानांच्या समस्यांचे चित्रण करतात पण त्यांचा पुरेशा गांभीर्याने वेध घेत नाहीत. दलिताना मिळणारे मोफत शिक्षण, राखीव जागा यांचे पुरेसे सामाजिक व आर्थिक आकलन त्यात नाही.” (दैनिक लोकसत्ता २८-१-०७)

‘शापित’ ही दुष्काळाने विस्कटलेल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. ‘स्फोट’ ही विज्ञानविषयक काल्पनिक कादंबरी आहे. त्यात लोकसंख्येच्या समस्यांचे चित्रण केलेले आहे. ‘मंत्रजागर’ या कथासंग्रहामध्येही काही विज्ञानकथा व कल्पितकथा आहेत. ‘बेचका’ या कादंबरीमध्ये शहरातील उंच इमारतीमध्ये असलेल्या बेचक्यात राहणाऱ्या लोकांचे जीवन चित्रित केले आहे.

अशाप्रकारे त्यांचे लेखन विविध सामाजिक प्रश्नांचा वेध घेणारे आहे. स्वतःवर कोणत्याही एका विशिष्ट विचारसरणीचा शिक्का मारून न घेता आपल्या अवती-भवतीच्या वास्तवाचा आलेख ते रेखाटतात. त्यांच्यातील लेखक हा प्रथमतः एक पत्रकार आहे. पत्रकाराच्या तटस्थपणे ते विस्तृत अनुभवक्षेत्र आपल्या लेखनामधून उभे करतात. त्यांच्या लेखनाचे हे बलस्थान आहे. मात्र कधी कधी यामुळे त्यांच्या लेखनाला एक मर्यादा पडते. ते समस्यांचे वरवरच्या स्तरावर चित्रण करतात, त्या समस्यांच्या मुळापर्यंत जात नाहीत. अर्थात, त्यांच्या नंतरच्या काळामध्ये प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांनी ही उणीव भरून काढलेली आहे.

गेली पन्तीस वर्षे त्यांनी केलेल्या वाङ्मयसेवेची दखल समाजाने घेतली आहे, असे त्यांना मिळालेल्या या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून वाटते.

त्यांच्या भविष्यकालीन वाटचालीसाठी हार्दिक शुभेच्छा !

कळले का धरेला...?

कळले का धरेला ?
आकाश ढळताना !
बरसती मेघ काळे,
चिंब चिंब होताना !

कळले का धरेला,
आकाश ढळताना !

प्रक्षुब्ध सरी कोसळती,
झाला बेभान वारा !
बेभान हा निसर्ग,
बेभान अनंत सारा !
नाही कळत तेव्हा,
जेव्हा निसर्ग क्रूर होतो !
ढग पावसाचा नभी,
लपंडाव हा रंगतो !
वाटले काय धरेला ?
दुदैव पाहताना !
कळले का धरेला ?
आकाश ढळताना !

पिरुनी ती मदिरा,
नद्यांना भूल पडे रे !
नशेत चूर होती,
प्राशुनी थेंब सारे !
विध्वंस करीत धरेचा,
लाटा पुढे निघाल्या !
त्यांचीच मोड आता,
त्या मोडीत गेल्या !
गळले का अश्रू धरेचे ?
त्या तारा तुटताना !
कळले का धरेला ?
आकाश ढळताना !

प्रफुल्ल पिटके
बी.ए.भाग ३

आकाशी लखकन फुलतो
विजेचा हा निखारा !
हलकेच बगल देतो
हा खोडकर वारा !
त्या थेंबांना किनारा,
नाही कधीच कळला !
नकळत धुंद होऊन,
वाऱ्यासवे निखळला !
गंध मातीला सुटला,
त्या सरी झेलताना !

माझा गाव.... ज्याची सीमेवरती धाव !

(३६०)

कु.गीतांजली निकम, बी.ए.भाग २

(३६०)

‘दही घाल हातावरती
रणा बाळ जाई
चुडा तुझा सावित्रीचा
गडे सून बाई’

‘जननी आणि जन्मभूमी स्वर्गाहूनी महान !’, ‘घर म्हाताऱ्यांसाठी, बायकांसाठी, नकळत्या लेकरांसाठी. जवानांची जागा रणांगणात’, असे बाणेदार उद्गार ज्या गावात निघतात आणि जिथे घरा-घरात शौर्याची परंपरा आहे, असे माझे झुंजारपूर गाव, शूरांची नगरी अपशिंगे (मिलट्री).

सातारा शहरापासून १५ कि.मी.वर पुणे-बेंगलोर रस्त्याच्या पूर्वेला ५००० लोकसंख्या असलेले हे गाव आहे. येथे अंगणवाडी ते बारावी शाळा आहे. गावाच्या मध्यभागी एक देऊळ आहे. त्याच्यासमोर एक सभामंडप आहे. त्यात म्हातारी-कोतारी माणसं गप्पा मारीत बसतात. गावाच्या इतिहासाची परंपरा लहान मुलांना सांगतात. पूर्वज बाळूबुवा यांचे हे देऊळ आहे. मध्यभागी लक्ष्मी-नारायणाच्या गारेच्या मूर्ती बसविलेल्या आहेत. दोन्ही बाजूस विठ्ठल-रखुमाय आणि ज्ञानेश्वरांची मूर्ती आहे. हा बाळू कधी होऊन गेला हे सांगता येत नाही. हा शिलेदार शिवकाळापूर्वीचा असावा असे वाटते.

जन्मभर बाळू बुवांनी मुसलमानांच्या १०-१२ स्वारांनिशी मुसलमानांच्या फौजेत लढाया मारल्या. म्हातारपणी गावी आल्यानंतर पिंपळाच्या पारावर बसून तो मुलांना म्हणे, ‘लेकांनो, खेळ-खेळायचाच तर फौजेत जा. त्या खेळाचा रंग न्याराच असतो.’ तेथून

तो ग्राम-दैवत होऊन राहिला. तसे ग्राम-दैवत भैरवनाथ आहे. भैरवनाथाचे येथे भव्य मंदिर गावकऱ्यांनी बांधले आहे. या गावचा रूद्राजी निकम हा छ.संभाजीराजांचा अंगरक्षक होता व अखेरच्या चकमकीत त्याचे बलिदान झाले, असा ऐतिहासिक दाखला आहे.

अपशिंगे गावाच्या लोकांचे मूळ गाव कांदेमांगले. छावणी वसवताना मुसलमान सरदार म्हणाला, ‘तुम्ही कोठे राहणार ? आप शिंग कहा रहेंगे ? त्यावरून गावाला अपशिंगे नाव पडले. ही कांदे-मांगलेची पाठी अपशिंगे गावात नांदू लागली. बहुतेक साऱ्यांचे आडनाव निकमच आहे. पुढे कुणी करांडे, जाधव, घाडगे, माने, मोरे, पवार या गावात राहिले. सर्व क्षत्रिय जातीचे, क्षत्रिय धर्माचे. त्या काळी गावात देशरक्षण हाच व्यवसाय निवडला गेला.

पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर ‘आजवर आम्ही परकीयांच्या लढाया लढलो. आता देशासाठी लढू’, असे म्हणून कुटुंबातील सर्वच्या सर्व पुरुष मिलट्रीत जायचे. वेळ प्रसंगी प्रेताला खांद्याही महिलांनाच द्यावा लागायचा. गावामध्ये आत प्रवेश करताना समोरच पहिल्या महायुद्धाच्या वेळी लढाईत भाग घेतलेल्या इ.स.१९१४ - १९१६ या साली १४ जवानांचे स्मारक बांधलेले आहे. त्यावरून प्रथमदर्शनीच गावाच्या शौर्याची कल्पना येते. त्या स्मारकाला विजय-स्तंभ या नावाने ओळखतात. दुसऱ्या महायुद्धात त्याच्या चौपट लोकांनी विजय मिळाल्यावर तत्कालीन सेनानी जनरल यांनी मुद्दाम गावाला भेट दिली. गावकऱ्यांनी त्यांना शाळेची इमारत बांधून मागितली. १९४५ साली १९६ पुरुषांपैकी १७७

पुरुष सैन्यात होते. सर जॉन कॉलव्हिल यांनी शाळेला इमारतीची कोनशिला बसविली.

मुंबईच्या गव्हर्नरांशी अपशिंगे गावच्या विकासासाठी 'सर कुसरू वाडीया ट्रस्ट फंडा'तून ३६,००० रु. खर्चून 'असेंब्ली हॉल व गोडाऊन बांधले. चिनी आक्रमणात ४५० लोकांनी भाग घेतला. पोलीस दलात व होमगार्डमध्ये सुमारे १५० जण आहेत. गावात ११ स्वातंत्र्य-सैनिक होऊन गेले. ग्रामपंचायत स्थापन झाल्यापासून १५ वर्ष सरपंच म्हणून माजी सैनिक कॅप्टन के.एच.निकम, हे गावची परंपरा टिकवून वाढवत होते. आजवर ग्रामपंचायतीला सरपंच माजी सैनिकच असत.

४० महिलांचे होमगार्ड या गावात पूर्वी होते. आता ३० तरुण मुलींचे M.C.C. पथक आहे. लढाईवर गेलेल्या पुरुषांच्या माधारी गावाचे रक्षण महिलाच करत. रात्री ७ वाजल्यापासून सकाळी ७ वाजेपर्यंत कुठल्याही परक्या पुरुषाला गावात प्रवेश नसे. डझनभर क्लास वन अधिकारी आज या गावात आहेत. शेकडो ऑफिसर, हजारो सैनिक ही परंपरा चालवत आहेत. असेच एक गावचे सुपुत्र कर्नल आर.डी.निकम यांनी देशात पहिली-वहिली सैनिक बँक स्थापन केली. येथे विधवा असाहाय्य नाहीत. लढाईवर बेपत्ता झालेल्या नवऱ्याचा वंश पदरी वाढवून त्याला मिलट्रीत पाठवणाऱ्या सती सावित्री या गावात आहेत. जन्माला यायचं आणि रणांगणातच मरायचं हाच आमचा धर्म. लढाई सुरू झाली की गावात चिंतेचं वातावरण असतं. हिंदू-मुस्लिम येथे एकतेने राहतात.

बेपत्ता झालेल्याची तार गावात आली की सगळा गाव सुन्न बनतो. 'बाबा कुठं गेले तुझे?' असं लहान मुलांना विचारलं तर तो सांगतो, 'शत्रूला मारायला'.

या गावात आजवर अनेक मोठ-मोठ्या लोकांनी भेटी दिल्या. संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण, महसूल मंत्री बाळासाहेब देसाई, मुख्यमंत्री कन्नमवार यांनी गावच्या मातांचा सत्कार केला. सत्काराला उत्तर देताना एक वीर माता म्हणाली, "मला दोन मुले होती ती देश रक्षणासाठी देशाला वाहिली. या गोष्टीची मला खंत वाटते की मला दोनच मुले होती. तिसरा मुलगा असता तर तोही देशाला वाहिला असता." एकीने सांगितले, "मला एक मुलगी आहे. तीही मिलट्रीतच पाठविणार आहे." एवढेच नव्हे, तर या गावच्या मुलीसुद्धा पती म्हणून सैनिकांचीच निवड करतात. अशी ही दिव्य परंपरा असलेली भूमी आहे.

अपशिंगे या गावात शुक्रवारी बाजार भरतो. आमच्या गावात 'कुंकू झालं वैरी' या मराठी चित्रपटाचे शूटिंगदेखील झालेले आहे. आमच्या गावात अभिनेते रमेश भाटकर व समृद्धी जाधव हे २००५ साली १५ ऑगस्ट या दिवशी आलेले होते. आमच्या गावाची शौर्याची, पराक्रमाची कथा ऐकून प्रत्येकाला आमच्या गावाला येण्याची उत्सुकता असते. आमच्या गावचं पाणीच असं आहे, की हे पाणी पिण्यानेच माणसं मिलट्रीत भरती होतात. या गावातील लोकांनी दाखविलेल्या शौर्याबद्दल आणि कर्तव्याबद्दल अनेक थोरमोठ्यांनी या गावाचा गौरव केला आहे. अशी या खेड्याची कीर्तिकहाणी मोठी स्फूर्तिदायक आहे.

काही कवींची पूर्ण नावे

गिरीश : शंकर केशव कानिटकर
विनायक : विनायक जनार्दन करंदीकर
मोरोपंत : मोरोपंत रामचंद्र पराडकर
संजीव : कृष्णाजी गंगाधर दीक्षित

प्रदीप : रामचंद्र नारायण त्रिवेदी
आरती प्रभू : चिंतामण त्र्यंबक खानोलकर
कवी दत्त : प्रभाकर जनार्दन दातार
पट्टे बापूराव : श्रीधर कृष्णाजी कुलकर्णी

संग्राहक : अभिजीत कुलकर्णी, बी.ए. भाग २

अमर शहीद भगतसिंग

७३६०

प्रथमेश घाडगे, बी.ए.भाग २

७३६०

(व्यक्तिचित्र)

“रणावीण स्वातंत्र कोणा मिळेना ।

रणासाठी झाले स्वयंसिद्ध त्यांना ।

जयी अर्पिली देशकार्यार्थ काया ।

स्वातंत्र्यवरांस सदा नमूया” ॥

स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी आपले सर्वस्व पणाला लावले, त्यामधीलच भगतसिंग हे थोर हुतात्मे होते. शहीद भगतसिंग हा आधुनिक भारताच्या इतिहासात स्वतःच्या तेजाने तळपणारा तारा होता. वयाच्या अवघ्या २४ व्या वर्षी त्यांना फाशी देऊन इंग्रज राज्यकर्त्यांनी एका थोर क्रांतिकारकाचे आयुष्य संपुष्टात आणले. भगतसिंग, राजगुरू व सुखदेव यांचे बलिदान एवढे देदीप्यमान ठरले की, आजही त्यांची आठवण लोकांच्या मनात जिवंत आहे. त्यांच्या विचारांची वीज प्रकाश व ऊब देताना दिसते. भगतसिंगांचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी व प्रखर होते; तसेच उत्कृष्ट नेतृत्व करण्याचे अव्वल गुण त्यांच्याकडे होते. त्यांच्या ‘वंदे मातरम’ च्या नान्यात फाशीच्या तळतावर देखील बदल झाला नाही. यासारखे प्रखर देशप्रेमाचे उदाहरण अन्य कोणते असणार !

भगतसिंगांचे व्यक्तिमत्त्व :-

भगतसिंगांचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी होते. त्यांची उंची ५ फूट १० इंच होती, आणि शरीरयष्टी सडसडीत होती. ते फार चपळ होते. ते कुर्ता, पायजामा व पगडी घालत. त्यांचे कपडे अतिशय साधे, पण स्वच्छ असत. भगतसिंग अत्यंत शांतपणे व सर्वांना समजेल अशा भाषेत बोलत. त्यांचा आवाज मृदू होता. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व गंभीर होते; पण मित्रांशी गप्पा मारत असताना ते विनोदही करीत असत.

भगतसिंगांचे जीवन व कार्य :-

धर्म व राजकारण -

भगतसिंगांच्या काळात सशस्त्र क्रांतिकारक चळवळीने धार्मिक प्रभाव दूर केला होता. त्यांच्या गदर पक्षाने धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादाचा पुरस्कार करून आपणास भारतात धर्मनिरपेक्ष गणराज्य स्थापन करावयाचे आहे व हे गणराज्य संघराज्यात्मक असले पाहिजे, असे विचार मांडले होते.

अस्पृश्यता निवारण -

भगतसिंगांनी अस्पृश्यतेच्या संदर्भात मांडलेले विचार आजही मार्गदर्शक आहेत. अस्पृश्यता पाळणे हा हिंदू समाजावरचा कलंक असून, त्याचे लवकरात लवकर निर्मूलन झाले पाहिजे, असे भगतसिंगांचे मत होते. त्यासाठी भगतसिंग यांनी तीन गोष्टी सुचविल्या होत्या. त्या पुढीलप्रमाणे -

- १) अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या लोकांत राजकीय जागृती निर्माण करून त्यांना त्यांच्या मानवी अधिकारांच्या प्राप्तीसाठी संघर्ष करण्यास उद्युक्त करणे.
- २) अस्पृश्यता-निर्मूलनासाठी अस्पृश्यांना विशेषाधिकार द्यावेत आणि विधानसभेमध्ये त्यांना जेणेकरून योग्य प्रतिनिधित्व मिळेल अशी व्यवस्था करावी.
- ३) अस्पृश्यता निर्मूलनाचा प्रश्न हा जसा सामाजिक आणि राजकीय प्रश्न आहे, त्याचप्रमाणे तो आर्थिक प्रश्न आहे. भगतसिंगांचे हे मत आजही उद्बोधक आहे.

धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद -

भारतातील जातीय दंगे आणि हिंदू व मुसलमानांतील संघर्ष त्यांना दुःखी करीत असे. कारण

यामागे ब्रिटिश साम्राज्यवादाची 'फोडा व राज्य करा' ही नीती आहे. पण त्याचबरोबर समाजात या विषयांवर संघर्ष उभा राहणे योग्य नाही. कारण भगतसिंगाच्या मते, धर्माच्या आधारावर राष्ट्राची निर्मिती होऊ शकत नाही. जर आपणाला देशाचे ऐक्य राखावयाचे तर असा जमातवादी विचार वाढणे धोक्याचे आहे, असे भगतसिंगांचे मत होते.

आजही भारतीय समाज भगतसिंगांना विसरलेला नाही. त्यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त जागोजागी विविध उपक्रम केले गेले. उदा. - नांदगाव (ता. कराड) येथील शहीद भगतसिंग मित्रमंडळाच्या वतीने मोटार सायकल रॅली काढण्यात आली. 'इन्किलाब झिंदाबाद', 'शहीद भगतसिंग अमर रहे' अशा घोषणांनी वातावरण दणाणून गेले. ही रॅली घोषणा देत गावातून काढण्यात आली. याचा अर्थ असा, युवकांमध्ये ध्येयवाद व देशप्रेम निर्माण होण्यासाठी भगतसिंगांचे विचार आजही मार्गदर्शक आहेत. त्यांच्या क्रांतिस्वप्नात ध्येयवाद,

विज्ञाननिष्ठा, गतिशीलता, शोषण व विषमतेचे समूळ उच्चाटन करण्याची शक्ती आहे. त्यांच्या स्मृतीत नव्या क्रांतीची प्रेरणा व विचारांमध्ये तिची दिशा आहे. मानवतेचे शोषण थांबविण्यासाठी, शेतकरी कामगारवर्गाच्या न्याय्य हक्कांसाठी भगतसिंगांची प्रेरणा घेऊन क्रांतिकारी वृत्ती जोपासत समाज घडविण्याचा संकल्प तरुण पिढीने करायला पाहिजे.

अल्प आयुष्य लाभलेल्या भगतसिंगांचे विचार आजही अमर आहेत आणि राहतील. 'मला फाशीची तमा नाही, मी जगलो काय नि मेलो काय, मला याची पर्वा नाही.' असे ते म्हणत. यामागे भगतसिंगांची एकच इच्छा होती की हा देश, इथली माणसे सुखी समाधानी राहावी. म्हणूनच भगतसिंग अमर झाले. ते आजही तरुणांच्या रूपाने अस्तित्वात आहेत. फक्त त्यांच्या विचारांची ही ज्योत प्रज्ज्वलित करण्याचीच गरज आहे.

माझं स्वप्न

दुसऱ्याला प्रकाश देऊन
मित्रासारखं वागणं नेहमीच आवडतं
चुका होतील तेथे सुधारून घ्यावंसं वाटतं
वृक्षासारखं खंबीर व्हावंसं वाटतं
दुसऱ्याला सावली देऊन
स्वतः उन्हात राहवंसं वाटतं
आई-वडिलांच्या छताखाली शिकणं आवडतं
स्वतःच्या मेहनतीवर शिकून
स्वावलंबी व्हावंसं वाटतं.

कु. शिवाली कणसे
बी.ए. भाग ३

आई

आई प्रेमाचे आगर
आई सुखाचा सागर
आकाशाएवढा
तिच्या मायेचा पदर
आई एक आई असते
आई वात्सल्याचं प्रतीक असते
आई कोणाचीही असो
तिचा सन्मान करावा
तिने टाकलेला शब्द
फुलासारखा झेलावा

दीपक गुरव
बी.ए. भाग २

मजेशीर पत्र

३४०

कु.मयुरी लोखंडे, बी.ए.भाग २

३४०

तीर्थरूप काकांच्या सेवेशी स.न.वि.वि.

पत्रास कारण की, सुशीलाचे पत्र मिळाले. पत्र वाचून आनंद झाला. तसेच एक गाव बारा भानगडी असल्याने सतत दे दणादण, ठकास महाठक, ठोशास ठोसा सुरूच असतो. कारण गाव तसं चांगलं पण वेशीला टांगलं. गावात एक फटाकडी व एक भुनाट भानू आली असून साऱ्या गावात गडबड घोटाला आला आहे. आणखी एक भर म्हणून गावात थोरातांची कमळा आली आहे. या देखण्या व चिकण्या पोरींना भुलून सरपंचाचे राजाने वाजविला बाजा हे प्रकरण पेटत आहे. ही सगळी धडपड कशासाठी तर प्रेमासाठी वाटेल ते तो करत होता. पण शेवटी मामला पोरींचा होता ना ! खरं तर तिचं प्रेम पांडू हवालदारवर होते. यातील प्रत्येकीला माझा पती करोडपती असावा असे वाटत होते. आणि लवकरच तो तसा बनणार होता. म्हणून त्याच्यावर फिदा होऊन प्रत्येक मुलगी म्हणते ह्योच नवरा पाहिजे. आणखी विशेष सांगायचे म्हणजे गावात नव्यानेच लग्न झालेल्या गौराचा नवरा हा सोंगाड्या

असून तो घरजावई असल्याने सासू वरचढ जावई झाला आहे. त्याचीच सर्व दादागिरी चालते. कारण तोच आता त्याच्या सर्व इस्टेटीचा खरा वारसदार झाला आहे. त्यात गौराची थोरली जाऊ चोरावर मोर असल्याने गौरावर सतत अन्याय करत असते. त्यात हिचं काय चुकलं नसतानाही तिचा छळ होतो. तर अशी ही बनवाबनवी आहे. तरीही गौराचं म्हणणं आहे. माझं घर माझा संसार चांगला चालला आहे. परवा एका गुंडाने तिच्या नवऱ्यावर अचानक हल्ला केला. पण जवळच राखणदार होता. व त्यामुळे तिला कुंकवाचे दान मिळाले. एकंदरित असा हा गावात नेहमी गोंधळात गोंधळ चालू आहे. गौराला एक मुलगी झाली हो ती अगदी गुलछडी सारखी आहे. आता जास्त काही लिहीत नाही. तेथे मोसंबी-नारंगी व तोता-मैना कसे आहेत ? भालू दादाला माझा नमस्कार व चंगमंगू ला गोड गोड पापा.

आपली गमताळू पुतणी.

प्रीत चांदणे

चांदणे नयनी भरावे
मोकळ्या नभातुनी
तू मला घेऊन फिरावे
मंद या गारव्यातुनी

लाजते मन माझे वेडे
तुझ्याशी बोलायला
लाजते ही चांदणी
चंद्राला बघायला

हसता हसता लोचने
पाझरती दोन्ही गाली
प्रीत तुझी पाझरावी
वाहत्या अश्रुतुनी

ही हवा ही गंधफुले
तारका हसती नभी
पाहती लाजून खाली
या दवाच्या थेंबातुनी

अलगद यावी सय मला
या फुलांच्या गंधापरी
तू माझ्या जवळी रहावे
चांदण्यात बिलगुनी

दीपक तडाखे
बी.ए.भाग ३

‘सत्याग्रह’ गांधीजींचा !

(३६०)

कुंतिनाथ पाटील, बी.ए. भाग ३

(३६०)

(वैचारिक)

आज जगात सर्वत्र जाती, धर्म व संप्रदायांचे स्तोम माजले आहे. चहुकडे शस्त्रांचीच भाषा ऐकू येत आहे. मानवच मानवाचा शत्रू ठरत आहे. युद्ध व हिंसा याद्वारे स्मशानशांती निर्माण करण्याची आकांक्षा वाढते आहे. मानवतेची मूल्ये नष्ट होत आहेत. राजकारण, धर्म व विज्ञान यांच्या योगाने ही परिस्थिती बदलणार नाही. हेच खरे सत्य आहे. या तिन्ही संस्था कुठलाही प्रश्न सोडविण्यात कुचकामी ठरत आहेत. अशा वेळी असामान्य वाटणाऱ्या सामान्य माणसांचा प्रतिनिधी असलेले गांधीजी व त्यांचे विचार याशिवाय पर्याय नाही.

गांधीजींनी आपल्या भारताला सत्याग्रहानेच स्वातंत्र्य मिळवून दिले आहे. त्यासाठी त्यांनी कधीही अन्याय, हिंसा, असत्य यांचा वापर केला नाही. गांधीजींनी केलेला ‘सत्याग्रह’ या चार अक्षरांमध्ये खूप मोठे सामर्थ्य आहे. सत्यामध्ये शांतीचा समावेश असतो आणि आग्रहामध्ये बळ असते. म्हणून सत्याग्रह म्हणजे सत्य आणि शांती यामधून निपजणारे बळ. सत्याग्रहातून गांधीजींना दुबळेपणाची नव्हे तर बळाचीच आराधना अभिप्रेत होती, मात्र या बळाला सत्याचा लगाम होता आणि त्यामुळेच उच्च नैतिकता जपणाऱ्या सर्वव्यापी कृतीचे स्वरूप त्याला मिळाले.

सध्या एखाद्या गोष्टीच्या मागणीसाठी सुरुवातीला उपोषण करतात, ठिय्या आंदोलन करतात. जर अल्पावधीत ह्या मागण्या मान्य केल्या नाहीत तर त्यास हिंसक वळण लागते. यामध्ये सार्वजनिक वस्तूंचे नुकसान केले जाते. यामध्ये खरे पाहता सार्वजनिक म्हणजे ते आपलेच नुकसान असते पण ते आंदोलनकर्त्यांना समजत नाही. अशाने आपल्या मागण्या मान्य होणार नाहीत व देशाचा विकासही होणार नाही. सध्या लोकांना आपल्या मागण्या लगेचच

मान्य व्हाव्यात असे वाटते त्यामुळे ते सत्याग्रहापेक्षा हिंसक आंदोलने करण्यास प्रवृत्त होतात. यात प्रशासनामध्ये अनेक दोष दिसून येतात. त्यात त्वरित निर्णयक्षमता नसणे व राजकारण्यांचा दबाव यांमुळे या उपोषणकर्त्यांच्या मागण्या मान्य होण्यास विलंब लागतो. या ठिकाणी सध्याच्या अशा लोकांच्या मानाने सत्याग्रह हा कुचकामी ठरतो. मात्र हिंसक आंदोलनापेक्षा सत्याग्रहामध्येच मागण्या मान्य करण्याचे प्रमाण किंवा उपोषण यशस्वी होण्याचे प्रमाण जास्त आहे. कारण सत्याग्रहामध्येच यश मिळविण्यासाठी खूप अडचणींना सामोरे जावे लागते. प्रसंगी मरणाला तोंड द्यावे लागते मात्र सत्याग्रहामध्ये यश हे नक्की असते. ‘देर है लेकीन अंधेर नहीं !’ या प्रमाणे त्यासाठी सत्य, अहिंसा व सातत्य यांची गरज असते.

गांधीजींना त्यांच्या समाजकारणात बऱ्याच अडचणी आल्या. त्या अडचणींना त्यांनी निर्भयपणे सामोरे जाऊन आपल्यावर होणारा अन्याय हा सत्य, अहिंसा म्हणजेच सत्याग्रहाच्या माध्यमाने तो दूर केला. सध्याच्या युगात गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या तत्त्वावर चालणारे अनेकजण आहेत. सत्याग्रहाच्या माध्यमातूनच अनेक मागण्या पूर्ण करून निर्भयपणे समाजसेवा करीत आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने अण्णा हजारे, मेधा पाटकर, अरुंधती रॉय इत्यादी सारख्या सत्याग्रहींचा समावेश होतो. हे आपल्या मागण्या मान्य करण्यासाठी सत्य, अहिंसा याची कास धरून अविरतपणे अन्यायाला लढा देत आहेत व त्यातून समाजाचा विकास साधत आहेत.

आजही गांधीजींचा सत्याग्रह कुचकामी नाही याचे आणखी एक उत्तम उदाहरण म्हणजे भांडूपच्या एका सोसायटीला पिण्याच्या पाण्याची लाईन मिळवून

देण्याच्या प्रयत्नात एक पै ची सुद्धा लाच देणार नाही असा पवित्रा एका बाईंनी घेतला आणि सोसायटीतील सदस्यांनीही त्याला साथ दिली. पाच वर्षे ही निवृत्त शिक्षिका मुंबईतल्या आपल्या सोसायटीच्या पाण्यासाठी पालिकेच्या कार्यालयामध्ये खेदे घालत होती. या कार्यालयामध्ये त्यांची कुचेष्टा व्हायची, हेटाळणी व्हायची प्रसंगी शिवीगाळही झाली. पण बाई धीराच्या होत्या. त्यांनी हे निमूटपणाने सहन करीत आपला सत्याग्रह चालूच ठेवला. मागे न फिरता त्यांनी प्रत्येक कागदपत्रांची पूर्तता करत एकेदिवशी सोसायटीतल्या लोकांसाठी पालिकेची पाईप लाईन आणून शुद्ध पाण्याची सोय करून दिली.

या उदाहरणांवरून असे दिसते की, गांधीजींचा सत्याग्रह हा उपाय अनेकदा नक्कीच यशस्वी ठरतो.

त्यासाठी लागते नैतिकता व सहनशीलता. नैतिक बळाला सहनशीलतेचं पूरक बळही लागतं. ही सहनशीलता आपल्या सर्वसामान्यांच्या रक्तात भिनलेली आहे. मात्र त्याचा योग्य रीतीने योग्य गोष्टीसाठी उपयोग केला तर यश नक्कीच आपले आहे. तसेच अशा सत्याग्रहाद्वारे देशामध्ये शांतता, एकता, बंधुता व सामाजिक विकास इत्यादी गोष्टी साधता येऊ शकतात.

त्यामुळे शेवटी असे म्हणता येईल की, गांधीजींचा सत्याग्रह आजच्या काळातही उपयुक्त आहे. तेव्हा गांधीजींची खिल्ली उडवणाऱ्यांनी 'सत्याग्रहाचा' हा सकारात्मक आशय समजून घेतला पाहिजे.

मी...

आयुष्याच्या चढउतारावरून

चालता-चालता

मी शोधत राहते माणुसकीला !

या मुखवट्यांच्या दुनियेत

जिथं वेळेच्या सोयीनं

बदलले जातात चेहरे

अन् बदलल्या जातात

व्याख्या माणुसकीच्या !

प्रत्येक चेहरा उलगडून पाहता-पाहता

थकलेय मी; अन् थकलंय माझं मन

तुम्ही वेडी म्हणाल मला

का ? तर तुमच्यासारखं जगत नाही मी

पण तशी जगणारही नाही

पडणाऱ्याला सावरण्यासाठी हात माझे

सरसावणार नसतील तर !

अनिता फडतरे

बी.ए. भाग ३

कर्मवीरांच्या शिवविजय

कमवा व शिका योजनेच्या जनकाने
रयत शिक्षण संस्था स्थापली
महाराष्ट्राच्या मातीमधला रयतेचा वाली
वीर असा तो होऊन गेला
राष्ट्रही पवित्र झाले त्यांच्या पदस्पर्शाने
चार-आठ-दाही दिशांनी सलाम केला
शिवाचा दुसरा अवतार होता तो
वटवृक्ष त्यांचा आदर्श होता.
विजय त्यांचा अनमोल होता
जयजयकार त्यांचा मुक्तकंठाने होवो
यश हे त्यांचे अमर राहो !

श्रीकृष्ण जगदाळे

बी.ए. भाग २

कर्मवीरांच्या स्वप्नातील पाखरे

कर्मवीरांच्या स्वप्नातील आम्ही पाखरे,
घेऊ उंच भरारी गगनाकडे

कर्मवीरांच्या ज्ञान सावलीत
घडले ते महापुरूष
आमच्यामध्ये आहे जोश
दूर करू देशाचे दोष
दारू देशाला एक दिशा
डोळ्यांत आमच्या
उद्याची उषा

कर्मवीरांच्या स्वप्नातील आम्ही पाखरे
घेऊ उंच भरारी गगनाकडे

स्वावलंबनाच्या शक्तीतून
घडले देशाचे बापू
या संस्थेतून मिळाले बळ
न्यायासाठी करू चळवळ
दारू देशाला एक दिशा
डोळ्यांत आमच्या
उद्याची भाषा

कर्मवीरांच्या स्वप्नातील आम्ही पाखरे
घेऊ उंच भरारी गगनाकडे

जीवन आमुचे देशासाठी
आशीर्वाद आणणांचा आमुच्यासाठी
या वटवृक्षाच्या छायेतून
घेतले हे ज्ञानधडे
आमच्या रूपाने देशाचे
पाऊल पडते पुढे पुढे
दारू देशाला एक दिशा
डोळ्यांत आमच्या
उद्याची भाषा.

कर्मवीरांच्या स्वप्नातील आम्ही पाखरे
घेऊ उंच भरारी गगनाकडे

वसीम शेख, बी.ए. भाग ३

(कै.कुसुमाग्रजांची क्षमा मागून)

कणा

ओळखलंत का सर मला,
पावसात आला कुणी,
कपडे होते मळलेले,
तोंड होते कोमेजलेले.

क्षणभर बसला नंतर रडला
बोलला खाली मान घालून,
दारू, ड्रग्ज पाहुणे आले,
राहिले अंगाशी चिकटून

स्वतःचं घर समजून
देहात माझ्या राहिले,
मोकळ्या हाती जातील कसे,
रोग मात्र राहिले.

घर गेले, नोकरी गेली.
बायकोसुद्धा निघून गेली,
प्रसाद म्हणून अंगावरती
कपडे तेवढे ठेवले

बायकोला सोडून देऊन,
सर आता फिरतो आहे,
दारू, ड्रग्ज पितो आहे
मटकासुद्धा खेळतो आहे.

खिशाकडे हात जाताच,
अधाशासारखा उठला,
पैसे द्या सर जरा,
शेवटी तुमचा आधार वाटला.

मोडून पडला संसार जरी,
मोडला नाही कणा,
कानाखाली आवाज काढूनी
नुसते मर म्हणा.

दत्तात्रय मासाळ
बी.ए. भाग २

अनुभूती

तव स्निग्ध गुलाबी गालावरूनी
मोरपीस हळुवार फिरे
तसेच हल्ली कसे कळेना
अलगद मजला काव्य स्फुरे

तुझ्या कपाळी उदय उषेचा
प्रत्यहि मज दर्शन त्याचे
त्याच उषेची किरणे बनती
शब्द हिरण्मय कवितेचे

कुरल कुंतलांची बट अवखळ
नागिण होऊनि घे वळसे
दंश तियेचा हो मजला अन्
यमक गवसते सुंदरसे

तव नयनांतिल दोन बाहुल्या
द्राक्षाचे जणु मधुर मणी
तूच प्रेरणा मम काव्याची
पदरचना घे जन्म मनी

तव अधरांची दोन माणके
अन् मोती त्या पलिकडले
मीलनातल्या मर्यादांशी
कवितेचे कडवे भिडले

आरसपानी तव सुंदरता
मदनरतीचे रूप खुजे
वदनाचे अवलोकन करिता
प्रतिमांची आरास सजे

अनुपम लावण्याची नवता
रूपरसाने रसरसली
त्याच मिषाने माझी कविता
शृंगारातून मोहरली.

योगेश सप्रे
बी.ए.भाग २

(पुणे येथील गदिमा प्रतिष्ठानने गौरवलेली कविता)

मैत्रीण

एक तरी मैत्रीण हवी
जरी न बघता पुढे गेलो तरी
मागून आवाज देणारी
आपल्यासाठी हसणारी
वेळ आलीच तर अश्रूही पुसणारी
स्वतःच्या घासातला घास
आठवणीने काढून ठेवणारी
वेळ प्रसंगी आपल्या वेड्या मित्राची
समजूत घालणारी
वाकडं पाऊल पडताना
गालात मारणारी
यशाच्या शिखरावर
आपली पाठ थोपटणारी
सगळ्यांच्या घोळक्यात आपल्याला
सैरभैर शोधणारी
आपल्या आठवणीनं
व्याकूळ होणारी
खरंच अशी एक तरी जीवाभावाची
'मैत्रीण' हवी, आपणास मित्र म्हणणारी.

योगेश्वर गवळी
बी.ए.भाग २

प्रेमात कधी कधी....

दुःख घेऊन चालली होती
सर्व काही लाथाडून माझं
तिचं सारं देऊन मला
अगदी कायमचं कायमचं

जाता जाता नाकारून मला
खूप काही देऊन गेली
ती काही दुःख माझी
बरोबर मात्र घेऊन गेली

मनापासून केलेल्या प्रेमाचा
एकाच शब्दात निकाल लावून
जाता जाता बघून मागे
सारं काही गेली सांगून

तिच्या ओठावरच्या 'ना' त
होकार दडलेला होता
जिंकलो आपण हरलो नाही
सारखं सारखं सांगत होता

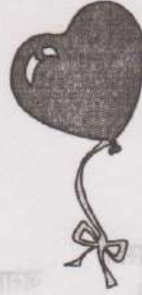
आज तिनं मला नाकारून
एक गोष्ट शिकवली
खऱ्या प्रेमाचा सूर्योदय हा
समाज होऊ देणार नाही.

नुकताच बहर फुटला होता
आमच्या उत्तुंग प्रेमाला
पाहता पाहता गळून पडला
कळलं नाही आमचं आम्हाला

चाललो होतो कायमचं सोडून
गाडी माझी चालली होती
सारं काही आठवलं तिचं
आठवला भोळा चेहरा
अन् मनानं शेवटचा टाहो फोडला

प्रेमात भेटलेला 'नकार' हा
नकार असतोच असं नाही
केलेला तो त्याग असतो
कधी कधी आपल्या माणसांसाठी

रसूल आतार, बी.ए. भाग २

धगधगणारे निखारे आम्ही

धगधगणारे निखारे आम्ही
राखेने झाकलेलो
फुंकर मारून पहा एकदा
होऊ वणवा पेटलेलो

जाळून टाकू वाईट रूढी,
विश्व सुंदर स्थापण्याकरिता
राख करू विषमतेची
समतेने जगण्याकरिता

ठिगण्या उडवू भ्रष्टाचाराच्या
पेटवू मशाली शिष्टाचाराच्या
अंधःश्रद्धेची ही करूया होळी
अन्यायाला देऊया बळी

मग,
श्रद्धेला या मिळेल धग
न्यायाचा हा सुटेल वारा
घेऊन सत्याचा धूर
अरे, हे जग गाईल आनंदसूर

कु.विद्या वाघमारे

बी.ए. भाग १

जीवन म्हणजे...

जीवन म्हणजे खरं तर काय असतं ?
जीवन असतं सुख-दुःखाच्या फुलांच्या काट्यांचं मधुबन
जीवन म्हणजे हर्ष, जीवन म्हणजे संघर्ष,
ते एक कोडं असतं, त्यात अडकायचं नसतं
ते सोडवायचं असतं,
घडवायचं असतं, इतरांना घडवायचं असतं
उन्नतीकडे जाणाऱ्या माणसांना कधी मागे ओढायचं नसतं
जन्म तर एकदाच असतो
काहीतरी चांगलं करून जायचं असतं
या वेलीवरचं भावफूल 'सेवा' करून
देवाला वहायचं असतं.
अंतर्बाह्य सुगंधित व्हायचं असतं
माणसं तशी चांगली असतात
आपण माणूसपण जोडायचं असतं
कुणाचं घर मोडायचं नसतं.
कुणाचं काळीज दुखवायचं नसतं
बुडत्याला पाहून हसायचं नसतं
आपलं माणूसपण घालवायचं नसतं
जीवनात तर एकदाच यायचं असतं
काहीतरी चांगलं करून जायचं असतं.

कु.अपर्णा आफळे
बी.ए. भाग १

विनोदी कल्पना

- इन्कमटॅक्स - सरकारचा कमवता मुलगा
पश्चात्ताप - पाप धुण्याचा साबण
पाप - नरकात दाखल होण्याचे बाल्कनी
तिकीट
रिबीन - झिप-यंत्रांना कैद करण्याची साखळी
लग्नपत्रिका - आहेराची नोटीस
मन - वारंवार चोरी होणारी वस्तू
नजर - प्रेमाची पहिली पायरी

संकलक : मेधा ढाणे
बी.ए. भाग २

ती

जसा रंग कोकिळेचा
तसा रंग तिचा
ती खूप आवडली मला
तिने वेडे करून ठेवले मला.

मी सदा तिच्याच स्वप्नात
हरवलो होतो
ती माझी होईल केव्हा
याचीच वाट पाहत होतो.

एकदा तिचा विषय घेऊन
बाबांकडे गेलो,
त्यांचाही होकार ऐकून
मी खूप तृप्त झालो

एकदा तो शुभ दिवस आला
आणि ती माझी झाली
जन्मभरासाठी
माझ्या जीवनात आली.

ती आणि मी दोघे फिरू लागलो,
या स्वर्गमय जीवनाचा आनंद घेऊ लागलो,
पण एक दिवस असा आला
ती माझ्यापासून खूप दूर गेली.

कारण आमच्या घरात
नवीन होंडा स्ट्रीट आली
पण अजूनही ती सायकल
मला खूप आवडते.

कु.मिनाज बागवान
बी.ए. भाग. २

क्रीडा विभाग वरिष्ठ महाविद्यालय

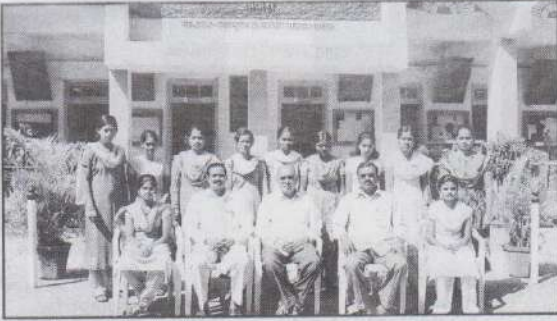

बॅडमिंटन संघ (मुली) सातारा जिल्हा द्वितीय क्रमांक

फुटबॉल संघ (मुले) सातारा जिल्हा द्वितीय क्रमांक

कनिष्ठ महाविद्यालय

ज्युदो, रोपमलखांब, वेटलिफ्टिंग संघ (मुली)

मैदानी खेळाडू

राष्ट्रीय छात्र सेना

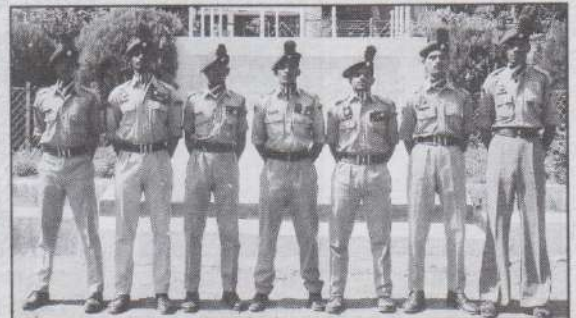
ऑल इंडिया शिवाजी ट्रेल ट्रेकिंग कॅम्प-कोल्हापूर
(पावन खिंड) सहभागी छात्र

एन.सी.सी. २२ महाराष्ट्र बटालियन मान्यवरांच्या समवेत

नॅशनल इंटरिशन कॅम्प (अकलूज) सहभागी कॅडेट

आर्मी अ‍ॅटचमेंट कॅम्प (अहमदनगर) सहभागी कॅडेट

क्रीडा नैपुण्य / एन. सी. सी.

अजय जाधव
शरिर सौख्य स्पर्धा
विद्यापीठ तृतीय क्रमांक

विश्वनाथ कणसे
५५ कि. कुस्ती
सातारा जिल्हा प्रथम

प्रवीण नावडकर
७३ कि. ज्युडा
विद्यापीठ तृतीय

रोहिणी डांगे
क्रिकेट स्पर्धा
आंतरविद्यापीठ
म्हाल्हेर येथे निवड

वैशाली कोंडावळे
४४ कि. ज्युदो द्वितीय
शिवाजी विद्यापीठ

आशिष साळुंखे
२०० बॅकस्टोक
सातारा झोन प्रथम

स्वाती टाके
रोप मल्लखांब /
योगस्पर्धा तृतीय

पल्लवी शेडगे
रोप मल्लखांब तृतीय
(कोईमतूर)

करणसिंह घोरपडे
राज्यस्तरीय बॉक्सिंग

श्रीदेवी फाळके
राज्यस्तर ज्युदो प्रथम
राज्यस्तर कुस्ती सहभाग

पूजा बाबर
राज्यस्तरीय वेट
लिफ्टिंग प्रथम

नजराना देसाई
राज्यस्तर ज्युदो रोप्य पदक
कबड्डी द्वितीय

संजिवनी निपाणे
राज्यस्तर बॉक्सिंग
शालेय क्रीडा स्पर्धा

राष्ट्रीय छात्र सेना

प्रदीप भोसले
एन.सी. सी. बेस्ट कॅडेट

समाधान पवार
अंडर ऑफिसर

लक्ष्मण पवार
अंडर ऑफिसर

वसंतराव कणसे
सार्जंट

चेतन डुबल
सार्जंट

विद्यार्थी कलागुणांची अभिव्यक्ती

इंग्रजी विभाग

As you like it शेक्सपीयर नाट्य प्रवेशातील कलाकार

युवा महोत्सव

विद्यापीठ जिल्हा महोत्सव (ओंध) शेतकरी नृत्य-कलाकार
इंग्रजी विभाग

इंग्रजी विभागातील प्राध्यापक, नाट्यछटा-विद्यार्थी कलाकारासमवेत

इतिहास विभाग

सिंधुदुर्ग सहल सहभागी प्राध्यापक / विद्यार्थी

हिंदी विभाग

'भोलाराम का जीव' कहानी नाट्य रूपांतरण बी.ए. भाग-१ मधील कलाकार

संस्कृत विभाग

संस्कृत सप्ताह निमित्त संस्कृत नाट्य छटा
विद्यार्थिनी वसतिगृह

योग प्रवेश वर्ग प्रशिक्षणार्थी

संस्कृत सप्ताह

चित्रे/वस्तु प्रदर्शनाची पहाणी प्राचार्य डॉ. भोईटे

राष्ट्रीय सेवा योजना : विविध उपक्रम राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण / निवड शिबीर

उद्घाटक - चेअरमन प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील

समारोप श्री. प्रकाश मुत्याल (एस.पी.) मार्गदर्शन करताना

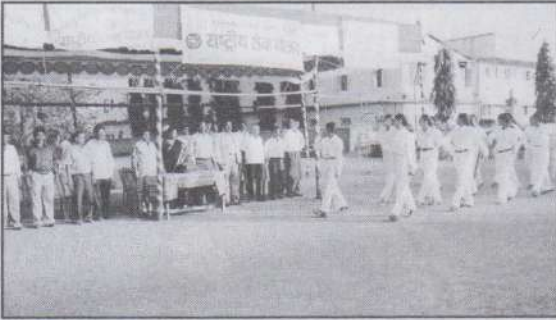
अभिनंदन

प्रस्तावना - प्राचार्य के.एस. मोहिते डॉ. अनिल पाटील
श्रीमती निलुफर अहमद, कुलगुरु डॉ. साळुंखे व चेअरमन

शिवाजी विद्यापीठ उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी प्रथम क्रमांकाचे
पारितोषिक स्विकारताना प्रा. एम. एस. शिंदे हस्ते मा. कुलगुरु

प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण
सहभागी राज्यभरातील विद्यार्थी

पथनाट्य कलाकार

'एडस' जनजागृती पोस्टर प्रदर्शन उद्घाटक कुलगुरु, चेअरमन, सचिव

राष्ट्रीय सेवा योजना अधिकारी व कार्यक्रम अधिकारी, कार्यालयास भेट

विविध उपक्रम : दिन विशेष

सेवानिवृत्ती

इतिहास विभाग प्रमुख डॉ. सौ. शोभना जाधव व श्री. जाधव सेवानिवृत्ती सत्कार हस्ते प्राचार्य मोहिते व प्रा. सौ. सुनिता घागे

शिक्षक दिन

शिक्षक दिनानिमित्त सेवकांचा सत्कार व संदेश प्राचार्य के. एस. मोहिते

विविध प्रशिक्षणाचा प्रमाणपत्र वितरण समारंभात भाषण करताना प्राचार्य प्रा. सौ. मुजावर व प्रा. जाधव

प्रमाणपत्र वितरण समारंभ

राखीबंधन कार्यक्रमात डॉ. सौ. सुनिता पाटील व विद्यार्थिनी कल्याण मंडळाच्या प्रमुख प्रा. सौ. अनिसा मुजावर

'अविष्कार' भित्तीपत्रकाचे राज्यस्तरीय पारितोषिक प्राप्त विद्यार्थी, प्राचार्य व प्रा. सौ. चव्हाण

संस्कृत विभाग - व्याख्यान प्रा. डॉ. शिवदास जाधव

इंग्रजी नाट्य प्रदर्शन प्रस्तावना करताना योगेश सप्रे गुरुवर्य दांडेकर 'ज्ञानेश्वरी' लेखी स्पर्धा राज्यस्तर प्रथम क्रमांक

प्रबोधक - ज्ञानवर्धक - व्याख्याने / चर्चासत्रे

महात्मा गांधी विचार - कार्यशाळा ४ जानेवारी २००७

‘मा. गांधीजींच्या विचारांची उपयुक्तता’ कथन करताना
डॉ. निसळ (वर्धा) प्राचार्य आर. के. शिंदे व मान्यवर

वक्ते डॉ. एल. एम. भोळे (मुंबई)

वक्ते - डॉ. व्ही. व्ही. जगताप ('यशदा' पुणे)
विषय - आपत्ती व्यवस्थापन

वक्ते श्री. बी. एम. हिर्डेकर (कोल्हापूर)
विषय - नोकरीच्या संधी

वक्ते - डॉ. जे. एफ. पाटील (कोल्हापूर)
विषय - वेळेचे व्यवस्थापन

वक्ते - डॉ. गंगाधर पानतावणे
विषय - बॅ. जीना, म. गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
सत्कार - प्राचार्यांच्या शुभहस्ते

महाविद्यालयीन प्रशासकीय सेवक चर्चा सत्र

वक्ते - सचिव डॉ. अशोकराव भोर्डे व अन्य मान्यवर

वक्ते श्री. व्ही. एस. निकम (प्रबंधक) छ. शिवाजी कॉलेज, सातारा

विविध उपक्रम : उद्घाटन समारंभ इतिहास मंडळ

उद्घाटक - प्राचार्य डॉ. विजय नलावडे
विभाग प्रमुख डॉ. सौ. शोभना जाधव प्राचार्य व अन्य

मुलींचे वसतिगृह - दिन

प्रा. डॉ. एस. टी. शुक्ला मार्गदर्शन करताना

वक्तृत्व स्पर्धा

स्पर्धेत सहभागी विद्यार्थिनी

योग व पर्सनल ब्युटी केअर वर्ग

वक्त्या - डॉ. सौ. ऋतुजा गायकवाड संदेश देताना

चेअरमन डॉ. लालासाहेब घाटगे
प्रमुख वक्त्या - प्रा. अनिसा मुजावर, प्राचार्य व उपप्राचार्य

मोडी लिपी वर्ग

उद्घाटक - श्री. विक्रान्त मंडपे (सातारा आकाशवाणी)

संस्कृत - सम्राह

सौ. शैलजा दाते मार्गदर्शन करताना

वॅ. पी. जी. पाटीलस्मृति दिन

प्रमुख वक्ते - प्राचार्य विश्वासराव सायनाकर,
अॅड. पाटील, सचिव, प्राचार्य व अन्य मान्यवर

अभिनंदन

'विटा' येथील मध्यवर्ती युवा महोत्सवातील यशस्वी कलाकार

विविध उपक्रम

शिक्षक दिन समारंभात प्रा. भास्करराव कदम

कु. पालकर - प्रजासत्ताक संचलन
राज्यस्तरावर निवड, सत्कार

वक्तृत्व स्पर्धा उद्घाटन प्रसंगी प्रा. भारत कुरे

वर्गित / विषयात प्रथम

शीतल जाधव
एम. ए. मराठी

मैना जगताप
एम. ए. हिंदी विशेष प्राविण्य

सचीन माने
एम.ए. इंग्रजी

शीतल कणसे
बी.ए. हिंदी

प्रदीप शिंदे
बी.ए. अर्थशास्त्र

महानाद

शिवविजय

२००६-२००७

(मिडक)

(किंकप)

(मंजरी)

(आर्याम कलम)

(छलि प्रमोदीता)

(आर्याम ललील)

(आर्याम)

आर्याम कलम

आर्याम कलम १

आर्याम कलम २

आर्याम कलम आर्याम कलम ३

आर्याम कलम आर्याम कलम ४

आर्याम कलम

आर्याम कलम आर्याम कलम ५

आर्याम कलम आर्याम कलम ६

आर्याम कलम आर्याम कलम ७

आर्याम कलम

आर्याम कलम १

आर्याम कलम २

आर्याम कलम ३

आर्याम कलम आर्याम कलम ४

आर्याम कलम आर्याम कलम ५

आर्याम कलम आर्याम कलम ६

आर्याम कलम आर्याम कलम ७

राजा नहीं किसान बनूँगा,

देह नहीं मैं प्राण बनूँगा ।

पतन नहीं उत्थान बनूँगा,

शांति नहीं तूफान बनूँगा ।

जिसे काल भी मिटा न पाए,

मैं वह अमिट निशान बनूँगा ।

माँ ! मैं तो इन्सान बनूँगा ।

मदन गोपाल सिंहल

हिंदी विभाग

विभागीय संपादिका

रुकसाना पठाण

अनुक्रम

गद्य विविधा			पृष्ठ क्र.
१ जीने की चाह	(कहानी)	पूनम रासकर	बी.ए. ३ ३९
२ खून का दाम	(एकांकी)	हेमलता बोडके	बी.ए. १ ४१
३ 'लगे रहो मुन्नाभाई' सिनेमा का गांधीवाद	(निबंध)	पूनम जाधव	बी.ए. ३ ४४
४ 'बकरी' नाटक में अभिव्यक्त मानवी संवेदना	(पुस्तक समीक्षा)	स्मिता भांडवलकर	बी.ए. ३ ४७
५ सौर ऊर्जा की उपयोगिता	(माहितीपर लेख)	सुजाता जाधव	बी.ए. २ ५०
६ चंद्रकांता लिखित: 'कथा सतीसर'	(साहित्य समीक्षा)	सुयोग शिंदे	बी.ए. ३ ५३
७ कथाकार कमलेश्वर	(समीक्षा)	अंजना सातपुते	बी.ए. ३ ५६

पद्य परिमल

१ जिंदगी	शशिकांत यादव	बी.ए. ३ ४०
२ सलाम	प्राजक्ता कोळेकर	बी.ए. १ ४६
३ सिर्फ तुम	अश्विनी माने	बी.ए. १ ४६
४ फिल्मी गुलदस्ता	महेश इंगळे	बी.ए. २ ५२
५ देश के लिए	सिंधू पायाळ	बी.ए. ३ ५२
६ जीवन के हर मोड पर	स्नेहा कुलकर्णी	बी.ए. १ ५९
७ हिंदुस्तानी	अमर जाधव	बी.ए. २ ५९

आभार जिहीं

आभार जिहीं
आभार जिहीं

जीने की चाह

(कहानी)

कु. पूनम रासकर, बी.ए. भाग ३

रामनाथ अपने घर में बैठे हैं। फोन की घंटी बजती है। राजेश फोन उठाता है। कुछ बात करके फोन रख देता है। किसका फोन है? रामनाथ के पूछने पर राजेश थोड़ा रूककर जवाब देता है 'पिताजी वो मैं...मैं!'

अरे मैं मैं क्या कर रहा है, जरा ठीक से बता।

पिताजी मैं आपको बताना चाहता था कि अंजु एक लड़के को चाहती है, और वो दोनों शादी करनेवाले हैं।

यह सुनकर रामनाथ का चेहरा गुस्से से लाल हुआ, आँखों में क्रोध की अग्नि भडकने लगी।

'मैंने उसे पढ़ने के लिए पुना भेजा था, ये सब करने के लिए नहीं।' रामनाथ गुस्से में बड़बड़ाए जा रहे थे।

पिताजी, मुझे इस बात का पहेले से पता था, लेकिन आपको बताने का साहस नहीं हुआ। अंजु कह रही थी मैं शादी करूँगी तो सिर्फ उसी के साथ।

नाम क्या है उसका?

शेखर, अंजु के साथ ही पढ़ता है।

'तुम चाहे कुछ भी कहो मैं इसे नहीं मानता। कितना विश्वास करके मैंने अंजु को पढ़ाई के लिए पुना भेजा था। उसका ऐसा नतीजा मिल रहा है मुझे? क्या इज्जत रह जाएगी मेरी समाज में। रामनाथ क्रोधाग्नि में जल रहे हैं।

राजेश चला जाता है। रामनाथ चिंतित बैठ जाते हैं। राजेश ने उन्हें ये बात नहीं बताई क्योंकि वे

दिल के मरीज है। राजेश घर में पिताजी के साथ हुई बातचित का जिक्र अंजु के पास करता है।

चार महिने के बाद अंजु का फोन आता है कि उसने शेखर के साथ शादी की है। ये खबर सुनते ही रामनाथ को दिल का दौरा पड़ता है।

रामनाथ साठ साल के एक रिटायर्ड व्यक्ति है। उनकी पत्नी चार साल पहले उनका साथ छोड़कर चली गयी थी। आखरी साँस तक वह कहती रही मेरी बेटी को डॉक्टर जरूर बनाना। रामनाथ की तीन संतानें हैं, बड़ा लड़का राजेश जिसकी शादी हुए पाँच साल हो गए, परंतु रामनाथ को दादाजी बनने का मौका अबतक नहीं मिला। मँझला लड़का है सुनील जिसकी शादी हुए दो बरस हुए हैं और छोटी लड़की है अंजु जो माँ-बाप दोनों की लाडली है। माँ के कहने पर उसे डॉक्टरी पास करने के लिए पुना भेजा गया। मँझला लड़का सुनील कम्प्यूटर इंजीनियर था, जिसे बहुत बड़ी कंपनी द्वारा बुलावा आने पर वह अपनी पत्नी आशा के साथ केरला में रहता हैं।

पिताजी को दिल का दौरा पड़ा है, यह सुनकर सुनील आशा को लेकर केरला से मुंबई आता है। तो अंजु भी शेखर के साथ मुंबई पहुँचती है। अस्पताल पहुँचने पर डॉक्टर का कहना है कि 'अभी तो वे खतरे से बाहर है, पर उनकी बायपास सर्जरी करनी पड़ेगी।' राजेश कहता है, 'क्या यह सर्जरी अभी करनी होगी।' तब डॉक्टर सलाह देते हैं कि 'अभी नहीं, उन्हें थोड़ा आराम करने दीजिए, एखाद

महिने के बाद करेंगे तो भी चलेगा। अगर आप उन्हे वक्त पर अस्पताल नहीं लाते तो न जाने क्या होता।”

तीन दिन में रामनाथ को घर लाया गया। परंतु अंजु के प्रति उनका क्रोध कम नहीं हुआ था। उन्हें ऐसा लग रहा था कि, मैं जीवित क्यों रहा? अगर मर गया होता, तो आज यह दिन देखना नहीं पड़ता। जीवन के प्रति उनकी चाह मानो समाप्त हो गयी थी।

राजेश अपने पिताजी को समझाने की कोशिश करता है। वह कहता है, ‘शेखर बहुत अच्छा लडका है, अंजु को खुश रखेगा। उसके घरवालों ने भी अंजु को स्वीकार किया है। बहुत लोगों द्वारा समझाने पर रामनाथ शेखर को अपना दामाद स्वीकार कर लेते हैं।

एक महिने बाद रामनाथ की बायपास सर्जरी की जाती है। मरते मरते बचे हुए रामनाथ को फिर से जीवन के प्रति चाह निर्माण होती है। पाँच महिने बाद अंजु का फोन आता है। तब रामनाथ खुशी से फुले नहीं समाते क्योंकि वे अब नाना बननेवाले थे। वे हमेशा खुश रहते थे। सुनील भी केरला से फोन पर पिताजी के सेहत की पूछताछ करता रहता है। उन्हें मुंबई के दूषित वातावरण से निकलकर केरला में बुला लेता है। इसतरह रामनाथ अपने मँझले

लडके सुनील के पास केरला में जाते है। वहाँ सुनील की पत्नी आशा उनका अच्छा खयाल रखती है।

रामनाथ केरला के प्रकृति सौंदर्य को देखकर दंग रह जाते है। चारों तरफ हरियाली, नारियल के पेड मन को शांति पहुँचाते हैं। दूर दूर तक फैला हुआ समंदर धरती का सौंदर्य बढ़ाता है। इस तरह रामनाथ दररोज समंदर के किनारे टहलने जाते और प्रकृति सौंदर्य का आनंद लेते। अंजु के आनेवाले बच्चे के बारे में सोचते और मन ही मन मुस्कुराते। परंतु प्रकृति का जब प्रकोप होता है, तब भयंकर विध्वंस होता है। ऐसे ही एक दिन रामनाथ समंदर के किनारे टहलने गए तब अचानक समंदर से जारों की आवाज आयी और बीस-पच्चीस फूट उँची लहरों ने किनारों पर जो था उसका विनाश कर दिया। इस त्सुनामी लहरों से रामनाथ भी नहीं बचें।

इसप्रकार जब रामनाथ को जीवन के प्रति चाह निर्माण हुई तो उपरवाले ने उन्हें बुला लिया। रामनाथ का नाना बनने का सपना अधूरा रह गया। पहले उन्हे जीवन निरर्थक लगने लगा था। परंतु अब जाकर उनके जीवन में जिंदगी का दीपक जल रहा था किंतु वह बीच में ही बुझ गया। कहते है ना मृत्यु अटल है, वो कब, कहाँ, कैसे आ जाए कोई नहीं बता सकता।

जिंदगी

जिंदगी एक मौसम है।

जहाँ बहार है, पतझड भी।

जिंदगी एक खेल है

जहाँ जीत है, हार भी।

जिंदगी एक पौधा है।

जहाँ फूल है, काँटे भी।

जिंदगी एक नैया है,

जो पार कराती है, डुबोती भी।

जो जिंदगी से करता प्यार,

वह करता है भवसागर पार।

शशिकांत यादव

बी.ए. भाग-३

रवून का दाम

कु.हेमलता बोडके, बी.ए.भाग १

(एकांकी)

पात्र परिचय

सुरेंद्रनाथ : गाँव का जमींदार

राधा : सुरेंद्रनाथ की पत्नी

प्रकाश : सुरेंद्रनाथ का बेटा

दीपा : सुरेंद्रनाथ की बेटी

डॉक्टर :

कलावती : विधवा औरत

शेखर : कलावती का बेटा

शंकर : शेखर का दोस्त

राजेश : प्रकाश का दोस्त

पहला दृश्य

(प्रकाश बारहवीं उत्तीर्ण हुआ है। कॉलेज में तृतीय क्रमांक से उत्तीर्ण होने से खुशी में है।)

प्रकाश : (स्वगत) अब मैं बारहवीं परीक्षा उत्तीर्ण हो गया हूँ। मैं कुछ बनूँगा, किंतु अब मुझे मोटर साइकिल चाहिए। मोबाईल चाहिए। मैं कॉलेजकुमार बन गया हूँ। (हवा में दौड़ता हुआ घर पहुँचते ही) (प्रकट) माँ से कहता है - माँ SS मैं बारहवीं उत्तीर्ण हो गया हूँ SS. अब मुझे पापा से नयी चकाचक गाडी दिलवा दो।

राधा : पर प्रकाश बेटे...

प्रकाश : पर - वर कुछ नहीं। पहले तुम पापा से कहो।

राधा : ठीक है बेटा।

(राधा पति सुरेंद्र से सुनाती है।) अजी सुनिए तो।

सुरेंद्रनाथ : हाँ कहो! अब तक तो सुनते ही आया हूँ।

राधा : हमारा लाडला प्रकाश कह रहा है कि उसे कल ही नई मोटर साइकिल चाहिए।

सुरेंद्रनाथ : (प्रकाश से) क्या कहा? नई मोटर साइकिल। वो भी कल ही? तुम होश में तो हो ना?

प्रकाश : क्यों? क्या मैंने पी ली है?

सुरेंद्रनाथ : मेरे कहने की मतलब ऐसा नहीं था प्रकाश बेटे। तुम्हें पता है ना, अभी कुछ ही दिन पहले तुम्हारे बहन की शादी हुई है। मैं तो एक सामान्य सरकारी नौकर। मैं तुम्हारी इच्छा कैसे पूरी कर सकूँगा?

प्रकाश : मैं कुछ नहीं सुनना चाहता। मुझे नई मोटर साइकिल चाहिए। नहीं तो मैं घर छोड़कर जाऊँगा। हमेशा के लिए। फिर बूढ़ापे में कहते रहना - कहाँ हो प्रकाश बेटे।

राधा : (पति से) अजी सुनिए तो, लाकर दो ना उसे एक मोटर साइकिल। हमारा तो एक ही बेटा है। वही हमारे बूढ़ापे का सहारा है। हम उसकी ख्वाहिश पूरी नहीं करेंगे तो कौन करेगा?

सुरेंद्रनाथ : पर राधा पैसे कहाँ से लाएँगे?

राधा : मेरे कुछ गहने हैं। शादी के समय माँ ने दिए थे। मैं अब पहनती भी नहीं। वो बेच दो। थोड़े पैसे बैंक से कर्ज लेकर गाडी खरीद लाओ। हमारे लाडले की ज़िद पूरी करो।

(सुरेंद्रनाथ दूसरे ही दिन मोटर साइकिल खरीद लाते हैं।)

प्रकाश : (बड़ी खुशी से कहता है) माँ! माँ!
जल्दी बाहर आओ, देखो मेरी नयी गाड़ी
आयी है। माँ मैं बहुत खुश हूँ। सारे
मुहल्ले में मिठाई बाँटो!

(प्रकाश मोटर साइकिल पर सवार होकर जाते हुए
कहता है।)

माँ मैं जा रहा हूँ। आज कालेज से देर से
लौटूँगा। आज तो बहुत मजा आएगा।

राधा : बेटे धीरे से जाओ। इतनी जल्दी एवं
गति से जाना अच्छा नहीं है बेटा। और
सुनो घर जल्दी वापस आना।

प्रकाश : हाँ, माँ, आने की कोशिश जरूर करूँगा।

(प्रकाश गियर से गियर चढ़ाकर गाड़ी स्टार्ट करके
गति से चला जाता है। कुछ समयान्तर से पहले वह
एक पेड़ से टकरा जाता है।)

दूसरा दृश्य

राजेश : प्रकाश के पापा जल्दी चलिए। प्रकाश
की मोटर साइकिल पेड़ से टकरा गयी है
और सिर पर चोट आयी है।

(प्रकाश की माँ ने सुना। वह चिल्ला
उठती है। हाथ से रस्सी छूट जाती है।
उसकी गगरी सरस से कुएँ में गिरती है।
सुरेंद्रनाथ, राधा और दीपा दौड़ते हुए
राजेश के साथ जाते हैं। वे देखते हैं कि
वहाँ कलावती का नौजवान लड़का शेखर
जिसके पिताजी उसके बचपन में ही गुजर
गए थे, प्रकाश को थामे बैठा है।)

सुरेंद्रनाथ : शेखर, कैसे हुआ यह सब ?

शेखर : मैं खेत में जा रहा था, तो लड़कों की
आवाज सुनी। देखा तो प्रकाश बेहोश

पड़ा था। सिर से खून बह रहा है। इसे
जल्द ही अस्पताल ले जाना पड़ेगा।

सुरेंद्रनाथ : हाँ-हाँ जल्दी चलो, मैं गाड़ी निकालता हूँ।
(प्रकाश को गाड़ी में बिठाकर सुरेंद्रनाथ, शेखर, राधा
और दीपा उसे पास के अस्पताल में ले जाते हैं।)

तीसरा दृश्य

(अस्पताल में डॉक्टर प्रकाश को जाँचते हैं।)

डॉक्टर : सुरेंद्रनाथजी, आपके बेटे के सिर से
काफी खून बह जाने के कारण उसे खून
की एक बोतल लगवानी पड़ेगी।

सुरेंद्रनाथ : हाँ-हाँ क्यों नहीं, आप मेरा खून लीजिए।

डॉक्टर : क्यों नहीं, पर आपके और उसके खून
का ब्लड ग्रुप एक होना चाहिए।

(डॉक्टर प्रकाश के खून की जाँच करते हैं, तो वह
'ओ पॉझिटिव' ग्रुप का होता है और सुरेंद्रनाथ का
'बी पॉझिटिव' और राधा का भी 'बी पॉझिटिव'।)

सुरेंद्रनाथ : फिर डॉक्टर खून की बोतल शहर के
ब्लड बैंक से मँगाइए।

डॉक्टर : हाँ जरूर! मगर वहाँ 'ओ पॉझिटिव'
का खून उपलब्ध नहीं है। आपके प्रकाश
को 'ओ पॉझिटिव' ग्रुप का ही खून
चाहिए। इस ग्रुप का खून बहुत ही कम
पाया जाता है।

शेखर : डॉक्टर, मेरे खून की जाँच कीजिए।

(शेखर गरीब परिवार का बेटा है। परंतु होनहार है।
जाँच से पता चलता है कि उसका खून 'ओ' ग्रुप का
है। इस तरह शेखर का खून प्रकाश को चढ़ाकर
डॉक्टर उसे बचाते हैं।)

राधा : शेखर, आज तुम न होते तो हमारा
प्रकाश इस दुनिया में नहीं रहता, मैं
तुम्हारा एहसान कैसे चुकाऊँ ?

शेखर : इसमें एहसान की क्या बात है ? यह तो मेरा फर्ज था । मैंने कॉलेज में पढा था 'रक्तदान सर्वश्रेष्ठ दान !' परोपकार से पुण्य मिलता है न प्रकाश की माँ ?

चौथा दृश्य

(शेखर अपने घर आता है, उसकी माँ राह देख रही थी।)

कलावती : आ गया तू मैं पूछती हूँ क्या जरूरत थी तुझे उसे अपना खून देने की । वह ठहरे बड़े लोग, उसके बच्चे को कुछ हो जाता तो ? इल्जाम तुझ पर आता ।

शेखर : क्या बात कर रही हो माँ ? मेरा और प्रकाश का ब्लड ग्रुप एक ही है । अतः मेरे खून से उसके कीमती प्राण बच गये ।

कलावती : वाहरे । तूने अपना खून देकर उसे बचाया ? पर उनका क्या जाता है । ये लोग हम जैसे गरीबों का खून चूसकर ही जीते हैं ।

पाँचवा दृश्य

(छह महीने बाद)

शेखर : माँ, मैं खेत में जा रहा हूँ । बहुत काम पडा है । खाना लेकर वही आ जाना । बारिश तो आने का नाम ही नहीं ले रही । दिन-ब-दिन कम होती जा रही है ।

कलावती : हाँ हाँ मैं खाना लेकर आती हूँ । धूप तेज है जरा सँभलकर काम करना बेटा ।

(शेखर जाता है और दो-तीन घंटे के बाद शंकर दौड़ता हुआ शेखर के घर पहुँचता है । वह बहुत घबराया हुआ है ।)

शंकर : शेखर की माँ जल्दी चलिए, शेखर को साँप ने काटा है ।

(सुनते ही कलावती घबरा जाती है । वह खेत की तरफ जाती है । शंकर मोटारगाड़ी बुलाने जाता है । रास्ते में उसे सुरेंद्रनाथ मिलते हैं ।)

सुरेंद्रनाथ : अरे, शंकर ! क्यों दौड़े जा रहा है !

शंकर : शेखर को साँप ने काटा है । उसी के लिए गाड़ी ढूँढ रहा हूँ । आपकी मोटार गाड़ी घर पर है क्या ?

सुरेंद्रनाथ : गाड़ी तो है, पर इंजिन में कुछ खराबी है ।

अतः अचानक बंद हो जाती है । तुम दूसरी गाड़ी ढूँढो ।

(शेखर को दूसरी गाड़ी से अस्पताल पहुँचाया जाता है ।)

कलावती : डॉक्टर, मेरा बेटा कैसा है ?

डॉक्टर : अभी कुछ कहा नहीं जा सकता, आपने उसे लाने में देरी कर दी । जहर तो उसके पूरे शरीर में फैल गया है ।

कलावती : डॉक्टर कुछ तो कीजिए । मेरा बेटा बचना चाहिए । कुछ तो कीजिए ।

(थोड़ी देर बाद डॉक्टर बाहर आते हैं ।)

कलावती : क्या हुआ डॉक्टर ?

डॉक्टर : माँ जी, मैं कैसे बताऊँ ? आपका शेखर इस दुनिया में नहीं रहा ।

(कलावती को सदमा पहुँचता है । कुछ दिनों बाद बूढ़ी कलावती सुरेंद्रनाथ के घर पानी लाने जाती है ।)

कलावती : शेटजी मुझे एक गगरी पानी चाहिए ।

सुरेंद्रनाथ : बिलकुल नहीं । क्या मैंने पूरे गाँव का ठेका लिया है ? जो भी आता है पानी माँगता है । तुझे पानी नहीं मिलेगा ! चल जा यहाँ से ।

कलावती : (स्वगत) दर्शकों को संबोधन - अरे ऊपरवाले ! वाहरे तेरा इन्साफ ।

मेरे बेटे ने अपना खून देकर इनके प्रकाश की जान बचायी और ये सुरेंद्रनाथ मुझे पानी देने से इन्कार कर रहा है । अरे हम गरीबों का खून क्या पानी से भी कम कीमती है ? क्या यह इन्साफ है ?

‘लगे रहो मुन्नाभाई’ सिनेमा का गांधीवाद

(निबंध)

कु. पूनम जाधव, बी.ए. भाग ३

दोस्तो, आपने वह कहावत तो सुनी ही होगी ‘मुख मे राम और बगल में छूरी’। लेकिन आज के जमाने में यह कहावत बदलकर ‘मुख में गांधीवाद और हाथ में AK56 ऐसा कहना उचित होगा। आप मेरा इशारा तो समझ ही गये होंगे। मेरा इशारा है अपने मुन्नाभाई की ओर। जो आजकल हम सबको ‘गांधीगिरी’ का पाठ पढ़ाने में लगे हुए हैं और ताज्जुब की बात यह है कि हमारी जनता भी उनके सूर में सूर मिलाकर ‘गांधीगिरी’ के पाठ के लिए जा रही है, जो AK56 के चक्कर में फँस गये हैं। इससे एक बात साफ जाहीर होती है कि भारत की जनता फिल्मों के पिछे दीवानी है। वह हर वो बात करने के लिए तैयार है, जो फिल्मों के नायक करते हैं, चाहे वो सही हो या गलत। यही बात आज ‘गांधीवाद’ के बारे में साबित हो रही है।

‘गांधीवाद’ जो दुनिया में सबसे लोकप्रिय तत्वज्ञान है, जिस तत्वज्ञान से हमारे भारत की एक अलग पहचान है। उसका भारत में प्रचार करनेवाला सबसे बड़ा माध्यम बन रही है फिल्म ‘लगे रहो मुन्नाभाई’। सबसे बड़ा माध्यम इसलिए क्योंकि अगर आज आप किसी भी आम आदमी से पूछेंगे कि ‘क्या आपने गांधीजी या उनसे संबंधित किताबें पढ़ी हैं?’ तो उनका जवाब शायद ही ‘हाँ’ होगा। पर अगर आप उससे पूछेंगे कि क्या आपने लगे रहो मुन्नाभाई देखी है? तो उसका जवाब ‘हाँ’ ही होगा। आखिर उनका भी कोई दोष नहीं, क्योंकि पाठशाला में मनाए गये २ अक्टूबर के सिवा उनका गांधीजी और गांधीवाद से संबंध असता ही नहीं।

आज ‘लगे रहो मुन्नाभाई’ के खिलाफ बहुत सारे लोग हैं, क्योंकि फिल्म में हमारे राष्ट्रपिता गांधीजी को सम्मान देने वाला एक भी शब्द नहीं है। यह सचमुच ही गलत बात है। पर मैं उन सबसे पूछना चाहती हूँ कि अगर उन्हें गांधीजी और गांधीवाद इतना लगाव है, तो आजतक ‘गांधीवाद’ का प्रचार करने के लिए क्या किया है? जिस बात पर वे फिल्म का विरोध कर रहे हैं, वह फिल्म की जरूरत भी हो सकती है। ‘गांधी’ ‘सत्याग्रह’ जैसी फिल्मों का लोगों ने उतना पसंद नहीं किया जितना ‘लगे रहो मुन्नाभाई’ को। यह बात यही साबित करती है कि आजकल लोगों को यही पसंद है। हर सिक्के के दो पहलू होते हैं, एक अच्छा और एक बुरा। इस बुरे पहलू को छोड़ अगर अच्छे पहलू के बारे में सोचा जाये तो ‘लगे रहो मुन्नाभाई’ सचमुच ही ‘गांधीवाद’ के बारे में हमें फिर से सोचने पर मजबूर करने वाली अच्छी फिल्म है।

फिल्म की शुरुआत होती है, रेडियो निवेदिका जान्हवी याने विद्या बालन के बहुत ही प्यारे और चिंतनशील निवेदन से -

‘यही है जीना दोस्तो, तो फिर मरना क्या है? पहली बारिश में ट्रेन मिस होने की चिंता है भूल गये कि भिगते हुए टहलना क्या है। यही है.... सिरीयल के सारे किरदारों के हाल मालूम है पर माँ का हाल कैसा है, यह नहीं जानते। यही है.... इंटरनेट से तो दुनिया के टच में हैं

पर पडोस में कौन रहता है, यह नहीं जानते। यही है..
१०८ है चैनल पर दिल बहलते क्यों नहीं ?
मोबाइल, लैन्डलाइन सबकी भरमार है।
पर जिगरी दोस्त मिले ऐसे तार कहाँ है। यही है....

यह छोटासा निवेदन हमारे समाज की ताजा स्थिति को बहुत अच्छी तरह से प्रस्तुत करता है। इसी निवेदन के साथ ही रेडियो पर घोषणा होती है गांधीजी के बारे में पूछे जानेवाली प्रश्नावली के संदर्भ में। जाहीर है कि मुन्ना अपनी 'स्टाईल' से यह प्रश्नावली जीत जाता है। जान्हवी मुन्ना याने मुरली प्रसाद शर्मा को अपने घर गांधीजी पर व्याख्यान देनेके लिए निमंत्रित करती है। जान्हवी पर अपना प्रभाव बनाए रखने के लिए मुन्ना गांधीजी के बारे में लिखी गयी ढेर सारी किताबें पढ़ लेता है। जिसका परिणाम होता है 'केमिकल लोचा', जिसकी वजह से उसे गांधीजी दिखाई देते हैं। गांधीजी की भूमिका बहुत ही सशक्त तरह से निभाई है मराठी अभिनेता 'दिलीप प्रभावळकर' ने। और यही से शुरू होता है मुन्ना की गांधीगिरी का दौर।

फिल्म में सारी गंभीर समस्याओं पर प्रकाश डाला गया है। प्रशासन में चल रहा भ्रष्टाचार, लकी जैसी दुष्ट प्रवृत्तियाँ हमारे समाज की सच्ची शक्ल पेश करते हैं। बूढ़े-बुजुर्गों की समस्या दिल को छू लेने वाली अर्थात् भावुकता से पेश की गयी है, Second Inning Home द्वारा। पर इन सब समस्याओं को मुन्ना की गांधीगिरी कुछ इस तरह से समाप्त करती है कि हम फूले नहीं समाते। मुन्ना उस आदमी को सही राह दिखाता है, जिसे दूसरों के दरवाजे पर थूँकने का शौक है। इसीके साथ मुन्ना एक लडके को भी राह दिखाता है, जो अपना सारा पैसा जुए में हार गया है और खुदखुशी के बारे में सोच रहा है। ऐसी कई समस्याएँ मुन्ना की गांधीगिरी

कुछ इस सफाई से समाप्त करती है कि हम सोचने पर मजबूर हो जाते हैं कि 'गांधीवाद' आजकी समस्याओं पर भी अच्छा हल हो सकता है।

मुन्ना और सर्किट की दोस्ती हमारे सामने निस्वार्थी और निस्सिम प्रेम का नमुना पेश करती है। 'सच्चाई' की अहमियता हमारे सामने रखी गयी है, मुन्ना और जान्हवी की प्रेम कहानी के साथ। जाहीर है कि लोगों को यह फिल्म इतनी पसंद आयी कि उन्होंने और कुछ संस्थाओं ने अपने अपने तरीके से 'गांधीगिरी' के प्रयोग भी शुरू कर दिये हैं।

'लगे रहो मुन्नाभाई' सिनेमा में गांधीवाद अर्थात् गांधीजी के तत्वज्ञान की झलक दिखायी है। गांधीगिरी शब्द भी विवादास्पद रहा क्योंकि 'दादागिरी' के विरुद्धार्थ शब्द लगता है वह। दादागिरी से तात्पर्य है दूसरों पर आतंक एवं दहशत फैलाकर अपना स्वार्थ सिद्ध करना। किंतु 'गांधीगिरी' में संयम एवं त्याग होता है। गांधी तत्वज्ञान यही है कि क्रोध पर संयम रखो और दूसरों के लिए कुछ कर दिखाओ। इसी तत्वज्ञान को समझाने के लिए बलशाली (हट्टेकट्टे) मुरली प्रसाद शर्मा को एक चाँटा लगाने पर भी वह दूसरा गाल सामने करता है। इसमें प्रतिशोध (बदला) की भावना नहीं होती। इसी सामान्य आचार की संयमी पद्धति को व्यापक रूप मिलेगा तो समाज में शांति फैल जाएगी। हिंसा से हिंसा भडकती है। प्रतिशोध की भावना हमेशा बुरी ही होती है।

सिनेमा का नायक मुन्नाभाई गांधी तत्वज्ञान से इतना प्रभावित होता है कि 'केमिकल लोचा' के माध्यम से उसे साक्षात् गांधीजी नजर आते हैं। मन में चिंतन गांधी के विचारों का था तो गांधी के दर्शन होंगे ही। कहा जाता है 'जैसी दृष्टि वैसी सृष्टि'।

गांधीजी के विचारों से प्रभावित मुन्नाभाई में परिवर्तन दिखाया है।

‘बातों बातों में झगडा’ होता है। ऐसे प्रसंग में अगर चुप रहे तो झगडा एवं संघर्ष होने की संभावना कम होती है। अतः क्रोधी व्यक्ति को प्रत्युत्तर न देना ही उचित है। तात्पर्य यह कि ‘कोई आग बनकर आए तो पानी बनकर रहो’। तब संघर्ष नहीं होगा।

‘अहिंसा परमो धर्मः’ अर्थात् अहिंसा ही परम याने श्रेष्ठ धर्म है। केवल हत्या ही हिंसा नहीं बल्कि किसी को कटु शब्द सुनाना भी एक प्रकार से

मानसिक हिंसा है। इसी अहिंसा का प्रसार म.गांधीजी ने आजन्म किया था। सत्याग्रह, अहिंसा, परोपकार का स्वीकार, परपीडा का निषेध आदि अनेक तत्व गांधीजी ने समझाए।

‘लगे रहो मुन्नाभाई’ में क्रोध पर काबू प्राप्त करने का तरीका बताया है। इस ‘गांधीगिरी’ से सारी समस्याएँ नष्ट हो या न हो अगर यह ‘गांधीगिरी’ कुछ हद तक समाज की समस्याएँ हल कर सके, तो यह ‘लगे रहो मुन्नाभाई’ की सफलता है।

सलाम

धरती पर जन्म लिया है तो

अच्छा जीना सीखो

हो सके तो

अपनी जिंदगी को सलाम करो।

जिंदगी से प्यार करना तो

माँ बाप से सीखो

हो सके तो

उन माँ बाप को सलाम करो।

जीवन से आदर्श लेना तो

उन जवानों से सीखो

हो सके तो

उन जवानों को सलाम करो।

प्राजक्ता दादासाहेब कोळेकर

बी.ए. भाग १

सिर्फ तुम

मेरे मन में बसे हो तुम

हर एक के मन में बसे हो तुम

हर कोई पुकारता है तुम्हें

हर कोई चाहता है तुम्हें

हर किसी की चाह है तुम्हें पाने की

हर किसी की आरजू है तुम्हें कमाने की

सारी दुनिया लगी तेरे पीछे

हर कोई तुम्हें अपनी ओर खिंचे

तुम्हारे बिना सुबह चलती नहीं

तुम्हारे बिना रात ढलती नहीं

वैसे तो तुम हो एक कागज का टुकडा

पर जब लगती है तुम पर सरकार की मोहर

तब तुम कहलाते हो बादशाह

जिसका असली नाम है

पैसा ! पैसा ! पैसा !!!

अश्विनी अविनाश माने

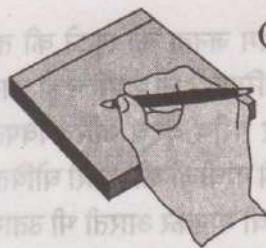
बी.ए. भाग १

‘बकरी’ नाटक में अभिव्यक्त मानवी संवेदना

(३६)

कु.स्मिता भांडवलकर, बी.ए. भाग ३

(३७)

(पुस्तक समीक्षा)

नाटक के क्षेत्र में सर्वेश्वरदयाल सक्सेना श्रेष्ठ स्थान के अधिकारी है। सर्वेश्वर के नाटक अपने रुपबंध में नए सार्थक और समसामायिक परिस्थितियों को उजागर करनेवाले हैं। जिसके द्वारा वे सामाजिक बुराईयों पर कड़ा प्रहार करते हैं। सर्वेश्वर लिखित ‘बकरी’ नाटक कथ्य एवं शिल्प की दृष्टि से महत्वपूर्ण है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना कृत बकरी १९७४ की एक उल्लेखनीय कृति है। ‘बकरी’ अपने रुपबंध में नया सार्थक और समकालीन परिस्थिति का नाटक है। गांधी और लोहिया के नाम पर राजनीति करनेवालों पर यह नाटक व्यंग्य करता है। बकरी बदलते हुए तेवर का सीधा-सादा प्रभावशाली नाटक है। जिसमें सम सामयिक सामाजिक, राजनीतिक व्यंग्य का तीखापन है और सारे प्रपंच दबाव को निरंतर झेलती हुई आम जनता का असंतोष, विद्रोह, खीझभरी झुंझलाहट और एक निर्णय भी है। विदेशी दासता से हमारी मुक्ति तो हुई लेकिन स्वतंत्रता के बाद अपने ही नेताओं ने देश की गरीब साधारण जनता को छलना आरंभ किया। पूरे नाटक में सत्ता के इसी भ्रष्ट, स्वार्थी, महत्वाकांक्षी, राजनैतिक चरित्र को सामने लाया गया है।

बकरी नाटक में गांधीजी के सिद्धांतों का दुरुपयोग बतलाया है। किस प्रकार आज भी गांधीजी की बकरी गावों में इस्तेमाल की जाती है। ग्रामीण जनता की आज गांधीवादी सिद्धांतों के जामे

दिखाकर नेतागण वोट प्राप्त करते हैं, और फिर कुर्सी। गांधी के नाम पर आज भी जनता लुट रही है। सर्वेश्वर ने ‘बकरी’ के माध्यम से आम आदमी की शोषण कथा को बड़े साहस के साथ पाठकों के समक्ष प्रस्तुत किया है। ‘बकरी’ गरीब जनता का प्रतीक है।

‘बकरी’ की कतावस्तु दो अंकों में विभाजित है। तथा प्रत्येक अंक में तीन-तीन दृश्य है। प्रत्येक दृश्य के बाद नट गायन की योजना है, जिसके माध्यम से आसन्न स्थिति का विश्लेषण किया गया है। गाँवासियों की दयनीय स्थिति और उनकी मजबूरी का राजनेता किस प्रकार दुरुपयोग कर रहे हैं, यह इस नाटक की केंद्रीय कथावस्तु है।

‘बकरी’ नाटक का शिल्प :

‘बकरी’ सक्सेना का सर्वाधिक लोकप्रिय नाटक है। इसमें दुर्जनसिंह, सत्यवीर और कर्मवीर जैसे स्वार्थी राजनेता अपने स्वार्थ के लिए सामान्य बकरी को गांधीजी की बकरी घोषित करके लोगों में अंधश्रद्धा फैलाते हैं कि यह मामूली बकरी न होकर गांधीजी की बकरी है। वह किसी देवी से कम नहीं, यह तुम्हारी सारी मनोकामनाएँ पूरी करके दुख दूर कर देगी। अतः इस अंधश्रद्धा का शिकार बनी जनता को बकरी बनाकर पहले पैसा, बाद में कुर्सी, पद एवं प्रतिष्ठा प्राप्त करते हैं।

नाटक के आरंभ में एक भिस्ती मशक से सडक सींचता गाता हुआ आता है। उसे देखकर

दुर्जनसिंह को आम जनता को लूटने की तरकीब सूझती है। उसमें सिपाही भी शामिल हो जाता है। यह सब मिलकर गरीब वृद्ध औरत विपती की बकरी चुराकर उसे गांधीजी की बकरी घोषित करते हैं, और उसको देवी मानकर आरती भी उतारते हैं।

“सोने की छत हो चांदी के खंभे
जय जगदम्बे जय जगदम्बे।”

(बकरी पृष्ठ २०)

विपती जब अपनी बकरी ढूंढती वहाँ आ पहुँचती है, वह अपनी बकरी ले जाने की बात कहती है, तब सिपाही उसे धमकता है, कि यह गांधीजी की बकरी है, तुम यहाँ से दफा हो जाओ। वरना इस बकरी को बिना खाना-पिना दिए कमजोर कर मार डालने की साजिश पर भारत सुरक्षा कानून की तहत जेल में बंद कर दूँगा। विपती बार-बार यह साबित करने की कोशिश करती है, कि बकरी उसी की है। वह कहती है, “आप बड़े लोग है हुजूर, आपको एक नहीं हजार बकरी मिल जाएगी। हम गरीब का सहारा न छीनो।” इसके जवाब में गरीबी का मजाक उड़ाते हुए सत्यवीर कहता है, “गरीबी (हँसता है) इस बकरी ने तुझे यह नहीं बताया कि गरीबी केवल मन की होती है, गरीबी केवल विचारों की होती है, दृष्टि की होती है। जानती है औरत, गांधीजी छः पैसे में गुजर करते थे। दुर्जनसिंह, सत्यवीर और कर्मवीर ये तीनों समकालीन राजनेताओं के प्रतीक है। ये आम जनता को गुमराह करके बकरी पर पैसा, सोना, चांदी चढ़ाने के लिए मजबूर करते हैं। वे लोगों को यकिन दिलाते हैं, कि भेंट चढ़ाने के कारण गाँव में सूखा समाप्त होकर खेत लहलहाने लगेंगे। पानी जमीन फोड़कर बाहर निकलेगा और आपकी सारी मनोकामनाएँ पूरी हो जाएगी। वे लोगों में अंधश्रद्धा फैलाने के लिए कहते हैं - “अगर यह बकरी इस

औरत के पास रही तो कुआँ भी सूख जाएगा, आग भी बरसेगी और उसके जिम्मेदार आप सब होंगे। इस बात पर लोग विपती को बकरी न देकर सेवाश्रम में रखने का निर्णय लेते हैं। सिपाही विपती को सार्वजनिक संपत्ति हड़प करने के जुर्म में दफा एक्स क्यू जीरों के अधीन दो साल की सक्त कैद की सजा देकर जेल में बंद कर देता है। ये स्वार्थी राजनेता अपने स्वार्थ एवं कल्याण के लिए ‘बकरी शांति प्रतिष्ठान’ ‘बकरी सेवा संघ’, ‘बकरी संख्या’, तथा ‘बकरी मंडल’ जैसे संस्थाओं की स्थापना करते हैं। देश की वर्तमान स्थिति को नट इस प्रकार प्रकट करता है -

“नेकी सच्चाई शराफत घर के सब कुछ ताकपर
थोड़े नकटे भी यहाँ इतरा रहें हैं नाक पर
एक नारा ढलता है हर नई बरबादी के बाद
आसरम ही आसरम खुल गये आजादी के बाद।”

(बकरी पृष्ठ ३५)

एक युवक इन लोगों को अच्छी तरह से जानता है। वह ग्रामीण लोगों के मन में स्वतंत्रता की चेतना जगाकर राजनेताओं की छिछली राजनीति का पर्दाफाश करता है। वह ग्रामीण लोगों को समझाते हुए कहता है, “आज बकरी गांधीजी की हुई, कल गाय कृष्णजी की हो जाएगी, बैल बलरामजी के हो जाएँगे। ये सब ठग है ठग... बकरी-बकरी है देवी नहीं, आसरम जाल है, ई सब चोर है, डाकू। देश में सूखा, महामारी, अन्नजल की तबाही इनही लोगों के ठगाने से हुई है।” (बकरी पृष्ठ - ३०)

जब कर्मवीर बकरी के कथन को चुनाव चिह्न के रूप में लेकर चुनाव लड़ता है, तब युवक उसका विरोध करता है। कर्मवीर युवक को अपने पक्ष में वोट डालने के लिए धमकाता है। युवक ने न मानने

पर उसे वोट की तोड़फोड़ करने के आरोप में जेल में बंद कर देता है। ग्रामीण लोगों को डरा-धमकाकर बकरी का भय दिखाकर उनके वोट पाकर कर्मवीर चुनाव जीत जाता है। जीतने की खुशी में ये लोग महाभोज का आयोजन करते हैं, जिसमें जिस बकरी के कारण उन्हें पैसा, पद एवं प्रतिष्ठा मिली थी। उसी को काटकर खा जाते हैं। भोज के समय ही जेल से छूटकर युवक और विपती ग्रामीण लोगों के साथ उन्हें रंगे हाथों पकड़ लेते हैं।

‘बकरी’ नाटक की मानवी संवेदनाएँ -

‘बकरी’ नाटक में सक्सेनाजी ने ग्रामीण लोगों की मानवीय संवेदनाओं पर प्रकाश डाला है। इस नाटक के माध्यम से समाज में चित्रित ग्रामीण, भोलीभाली जनता पर होनेवाले अन्याय, अत्याचार को पाठकों के सामने रखने का सफल प्रयोग किया है। आजकल राजनेता अपने स्वार्थ की पूर्ति के लिए राजनीति में हिस्सा लेकर समाजसेवा का बहाना बनाकर अपना घर भर लेते हैं। राजनीतिक ढाँचे की पोल-पट्टी को इस नाटक के जरिए न केवल उधेड़कर दिखाया है; बल्कि उस समाज का विकृत चेहरा भी उभारा गया है, जो आजादी के दो दशकों के बाद बना है। सक्सेना ने अपने ‘बकरी’ नाटक में इसी को उठाया है।

नाटक में गरीब हरिजन औरत का सहारा बकरी ही है। उसके साथ आए हुए ग्रामीण लोग अनपढ़ और अधनंगे हैं। अर्थात् वे गरीबी के कारण न शिक्षा ले सकते हैं और न बदन पर पूरे कपड़े पहन सकते हैं। इसमें ग्रामीण लोगों की संवेदना दिखाई देती है।

‘बकरी’ में दुर्जनसिंह लोगों के मन में महात्मा गांधीजी के प्रति होनेवाले सहानुभूति का लाभ उठाकर उन्हें ठगाते हैं। देवी देवताओं के नाम पर लोगों के मन में अंधविश्वास वृत्ति का लाभ उठाकर उन्हें सोना, चांदी, पैसा बकरी पर चढ़ाने के लिए कहकर जनता का आर्थिक शोषण किया जाता है। कर्मवीर को वोट देने के लिए सबको धमकाया जाता है। निरक्षरता समाज पर लगा कलंक है। अज्ञान के कारण व्यक्ति अपने सामाजिक व्यवहारों के प्रति, अपने अधिकारों के प्रति उदासीन बेखबर रहता है। उनका लाभ समाज के धूर्त लोग उठाते हैं। ‘बकरी’ में विपती के अज्ञान के कारण सिपाही उसे जेल में बंद कर देता है।

इस प्रकार नाटककार सर्वेश्वर दयाल सक्सेनाजी ने बकरी में सर्वसामान्य, अशिक्षित, धर्मभीरु, गरीब, भोली-भाली जनता को बकरी बनाकर उनके अज्ञान और अंधश्रद्धा का लाभ उठाकर अपना स्वार्थ साधनेवाले राजनेताओं की छिछली राजनीति का पर्दाफाश किया है। इसकी प्रवृत्तियाँ देखकर वर्तमान राजनीतिक विडम्बनाओं पर लोग सोचनेपर बाध्य हुए हैं। यही नाटक की सफलता है।

विपती एक गरीब असहाय नारी का शोषण स्वार्थी राजनेता उसकी बकरी को ले जाकर करते हैं। विपती और उसका पक्षघर युवक दोनों को अन्याय के प्रतिकार में जेल की हवा खानी पड़ती है। इस विसंगति दिखाते हुए नाटककार सक्सेना ने सामाजिक स्थिति पर करारा व्यंग्य किया है। विपती के प्रति सहानुभूति पैदा करने में नाटककार सक्सेना सफल हुए हैं।

सौर ऊर्जा की उपयोगिता

(३६)

कु.सुजाता जाधव, बी.ए.भाग २

(३६)

ऊर्जा यह पदार्थ की क्षमता या उत्सर्जन (विकिरण क्रिया) है। जो किसी बल के रूप में कुछ कार्य करने के लिए इस्तेमाल की जाती है। ऊर्जा यह प्रगति के लिए बहुत ही आवश्यक है। प्राचीन युग में मनुष्य लकड़ी को ऊर्जा के रूप में इस्तेमाल करता था। बाद में कोयला, पवन, जल, पेट्रोलियम पदार्थों और विद्युत का ऊर्जा स्रोत के रूप में प्रयोग किया जाने लगा।

आधुनिक युग में बढ़ता हुआ औद्योगिकीकरण और शहरीकरण के कारण ऊर्जा ज्यादा खर्च हो रही है। कृषि के क्षेत्र में भी बहुत सारी ऊर्जा का प्रयोग कुपनलिका, मशीनों और परिवहन साधनों में किया जाता है। घरों में भी घरेलू उपकरणों के बढ़ने के कारण ऊर्जा दिन-ब-दिन कम होती जा रही है। अतः इन सभी कारणों से ऊर्जा-संकट की एक बड़ी समस्या पैदा हो रही है। इस समस्या को सुलझाने के लिए हमें अपारंपरिक, नैसर्गिक ऊर्जा स्रोतों का सहारा लेना चाहिए। अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतों में सौर ऊर्जा के स्रोत सूर्य को विशेष महत्व दिया गया है।

भारत के अधिकतर हिस्सों में प्रतिदिन औसत सौर विकिरण प्रति घंटा ४-किलोवाट वर्ग मीटर है। यहाँ पर प्रत्येक वर्ष औसतन २५०-३०० दिन धूप खिली रहती है। सबसे ज्यादा वार्षिक विकिरण ऊर्जा मिलती है। सूर्य से प्राप्त होने वाली ऊर्जा में कई गुण मौजूद होते हैं, जो इसे एक आकर्षक तथा टिकाऊ विकल्प बनाते हैं। ये गुण हैं - वैश्विक विस्तार, प्रदूषण मुक्त प्रकृति तथा अनंत आपूर्ति

आदि। सूर्य ही एक अकेला ऐसा स्रोत है, जो उष्मा और प्रकाश दोनों रूप में हमारी मदद करता है। सूर्य हमें अगले ५००० लाख सालों तक ऊर्जा देता रहेगा। इसके बाद यह सिकुड़ने लगेगा। इसका अपना ही गुरुत्वाकर्षण बल इतना अधिक बढ़ जाएगा कि यह अपनी ही ऊर्जा को स्वयं निगलने लगेगा। तब तक ऐसी स्थिति आएगी जब यह लाल गोला तारे में परिवर्तित हो जाएगा और अंतरिक्ष में कहीं लुप्त हो जाएगा, क्योंकि सूर्य का द्रव्य लगातार घट रहा है।

वाशिंगटन स्थिति वर्ल्डवाच इंस्टिट्यूट के अनुसार दुनिया भर में अक्षय ऊर्जा के क्षेत्र में निवेश बढ़ता जा रहा है। इस समय इस क्षेत्र में ३० अरब डॉलर से अधिक का निवेश किया जा चुका है, जो बिजली उद्योग में कुल निवेश का २०-२५ प्रतिशत है। अक्षय ऊर्जा में सौर ऊर्जा का दोहन और इसमें निवेश सबसे ज्यादा है। दुनिया के ४८ देशों में ऐसी नीतियाँ बनाई गई हैं, जिनसे अक्षय ऊर्जा के प्रसार को प्रोत्साहन मिल रहा है। ऐसे देशों में भारत सहित १४ विकासशील देश भी शामिल हैं।

सौर ऊर्जा दो विधियों के द्वारा उपयोग में लाई जा सकती है। तापीय विधि में उष्मा का इस्तेमाल पानी गर्म करने, खाना पकाने, जल शुद्धिकरण, विद्युत उत्पादन तथा अन्य कार्यों के लिए किया जाता है। प्रकाश वोल्टीय विधि के अंतर्गत सौर ऊर्जा को बिजली में परिवर्तित किया जाता है। इसका उपयोग कई कार्यों के लिए किया जा सकता है, जैसे प्रकाश व्यवस्था, पंपिंग, संचार

तथा गैर विद्युतीकृत क्षेत्रों में बिजली की आपूर्ति आदि।

सौर ऊर्जा : उपयोग

भारत में कुछ समय से सुदूर ग्रामीण अंचलों में जहाँ सामान्य विद्युत आपूर्ति संभव नहीं है वहाँ और ऊर्जा से विद्युत प्रकाश उपलब्ध कराया जा रहा है। राष्ट्रपति डॉ. अब्दुल कलाम के सुझाव के अनुसार राष्ट्रपति भवन में बिजली तथा ऊर्जा की जरूरतें पूरी करने के लिए और ऊर्जा संयंत्र स्थापित करने की योजना बनाई गई है। इस वैकल्पिक ऊर्जा व्यवस्था से राष्ट्रपति भवन में खर्च होने वाली बिजली में २५ से ३० प्रतिशत की बचत होगी और इस विद्युत स्टेशन पर आनेवाली लागत अगले कुछ वर्षों में होने वाली बचत से वसूल हो जाएगी।

१) सौर तापक -

विश्व में सौर ऊर्जा का सामान्यतया इस्तेमाल पानी गर्म करने के लिए किया जाता है। सबसे छोटा उपलब्ध सौर जल तापक १०० लिटर प्रतिदिन की क्षमता का है जो ४-५ सदस्यों वाले परिवार के लिए पर्याप्त है। इस सौर जल तापन प्रणाली से १५०० यूनिट बिजली प्रतिवर्ष बचाई जा सकती है। यह सौर जल तापक १५ से २० वर्ष तक काम कर सकता है।

२) सौर कुकिंग -

भारत में सौर ऊर्जा के उपयोगों में कुकिंग सबसे आम है। विभिन्न आवश्यकताओं के अनुसार अलग-अलग प्रकार के सौर कुकर उपलब्ध हैं। इससे इंधन पर बार-बार खर्च नहीं करना पड़ता। इससे पर्यावरण में किसी भी प्रकार का प्रदूषण नहीं फैलता है और पारंपरिक ऊर्जा का संरक्षण होता है। सौर कुकिंग एक धीमी प्रक्रिया है और इसलिए इसमें पका हुआ खाना ज्यादा बेहतर तथा पौष्टिक होता है।

३) सौर शुष्कन प्रणाली -

कई कृषिगत तथा औद्योगिक उत्पादों के परिक्षण के लिए नमी की मात्रा में कमी लाने की आवश्यकता होती है। इसके लिए सुखाने (शुष्कन) की प्रणाली की जरूरत पड़ती है। सौर ऊर्जा संग्राहियों द्वारा गर्म की जानेवाली हवा का उपयोग करते हैं तथा इन्हें गर्म हवा की आवश्यकताओं के अनुसार मॉड्यूल्स में स्थापित किया जा सकता है, जब कि वर्तमान शुष्कन में पारंपरिक ईंधन जैसे बायोमास, तेल या बिजली का उपयोग किया जाता है। सौर शुष्कन प्रणालियाँ विभिन्न औद्योगिक उत्पाद जैसे रसायन, चमड़ा, नमक, प्लाईवुड तथा कपड़ा उद्योग में सुखाने के कार्य के लिए स्थापित किए जा सकते हैं। सौर शुष्कन विभिन्न घरेलू कार्यों में भी उपयोग में लाये जा सकते हैं। इनका कपड़ा उद्योग, लकड़ी, फल एवं खाद्य प्रसंस्करण, कागज, औषधियों तथा कृषि उद्योगों के कई कार्यों में भी उपयोग किया जा सकता है।

४) सौर लालटेन -

सौर लालटेन पोर्टेबल प्रकाश प्रणाली है। यह हलकी होती है, इसलिए यह घर और बाहर दोनों ओर इस्तेमाल की जा सकती है। ग्रामीण क्षेत्रों में सौर ऊर्जा का इस्तेमाल पोर्टेबल लालटेन एक या दो लैंप वाली घरेलू रोशनी प्रणालियों और गलियों में रोशनी करने के लिए किया जा रहा है। शहरी इलाकों में भी इसका उपयोग बड़ी मात्रा में हो रहा है।

५) सौर गृह प्रणाली -

सौर गृह प्रणाली घर के एक या अधिक कमरों में आरामदायक प्रकाश उपलब्ध कराती है। एक या दो चार कॉपैक्ट फ्लोरोसेंट लैंप वाली कई किस्म की सौर गृह-प्रणालियाँ उपलब्ध हैं। इस प्रणाली से छोटा डीसी पंखा या १२ वोल्ट डीसी टेलीविजन भी चलाया जा सकता है।

६) सौर जनरेटर -

सौर जनरेटर पीवी व्यूह पर आधारित बैटरी बैंक तथा उपयुक्त आकार के इनवर्टर से जुड़ी हुई एक लघु क्षमतावाली स्वतंत्र एसपीवी शक्ति प्रणाली है। बिजली फेल होने या लोड शेडिंग जैसी परिस्थितियों में प्रतिदिन २ से ३ घंटे की अवधि के लिए सीमित भार को बिजली की आपूर्ति हेतु यह प्रणाली डिजाइन की गयी है। लघु क्षमता वाले पेट्रोल आधारित जनरेटरों के स्थान पर इन सौर जनरेटरों का इस्तेमाल किया जा सकता है।

पेट्रोल डिझेल का संग्रह कम होता जा रहा है। अतः उसकी दरें बढ़ रही हैं। भविष्य में सौर ऊर्जा का ही प्रयोग करना अनिवार्य हो जाएगा। अभी से सौर ऊर्जा पर चलने वाले कल कारखाने एवं घरेलु यंत्र को चलाना आवश्यक बन गया है। जब हम इसका इस्तेमाल बड़ी मात्रा में करेंगे तब सौर ऊर्जा वरदान सिद्ध होगी।

फिल्मी गुलदस्ता

पहली बार उसे देखा तो
'दिल' की 'धडकन' बढ़ गयी
मैं उसका 'दीवाना' बन गया
इस बारे में मैंने उसे कहा तो
वो बोली, 'हम आपके हैं कौन ?'
फिर मैं 'मन' ही मन 'पुकार' रहा था
तो वो खुद आकर बोली
'हम दिल दे चुके सनम'
ऐसे ही होते होते प्यार हो गया
फिर हम दोनों भी दीवाने हो गये
फिर 'दिल' खो गया
तो पता चला 'दिल तो पागल है'
इसीलिए 'मैंने प्यार किया'
फिर तो आपको मालूम ही है
'जब प्यार किसी से होता है' तो
'कुछ कुछ होता है'
'यादें' उनकी सताती हैं
यहीं तो 'रास्ते हैं प्यार के'
क्योंकि प्यार 'दीवाना' होता है।

देश के लिए

ऐ मेरे प्यारे देश
तेरे लिए ही गांधीजी ने
पकड़ी थी हाथ में अपने
अहिंसा नाम की लाठी
और तेरे लिए ही
बन गए थे चाचा नेहरू
सबसे बड़े शांतिदूत।
तेरे लिए ही हैंसते-हैंसते
चढ़ गए थे फाँसी पर
वीर अमर भगतसिंग।
तेरे लिए ही सुभाषजी ने
बनायी थी आझाद हिंद फौज।
तेरी रक्षा के लिए कई जवान
और आज मैं भी
तेरे लिए ही कुछ करके
नाम अमर बनाना चाहता हूँ अपना।

सिंधू बापू पायाळ

बी.ए. भाग - ३

महेश नारायण इंगळे, बी.ए. भाग २

बिरला फाउंडेशन का व्यास पुरस्कार प्राप्त उपन्यास

चंद्रकांता लिखित 'कथा सतीसर'

(साहित्य समीक्षा)

—७३६— सुयोग शिंदे, बी.ए. भाग ३

—७३६—

साठोत्तरी महिला साहित्यकारों में चंद्रकांता विशिन का प्रमुख स्थान है। उनके 'कथा सतीसर' नामक उपन्यास को सन २००५ का बिरला फाउंडेशन का व्यास पुरस्कार प्राप्त हुआ है। चंद्रकांता की मातृभाषा काश्मीरी है। परंतु उन्होंने हिंदी में रचना की। अपनी बी.ए.बी.एड. तक की पूरी शिक्षा अंग्रेजी माध्यम से पूरी होने के बावजूद साहित्य सृजन की भाषा अंग्रेजी से ज्यादा हिंदी उन्हें उपयुक्त लगी। उनकी मान्यता है कि हम अंग्रेजी कितनी भी अच्छी क्यों न जानते हो, संवेदना और बाहरी जिज्ञासा के लिए मातृभाषा के बाद सशक्त अभिव्यक्ति का माध्यम हिंदी ही हो सकता है।

चंद्रकांता ने बारह वर्ष की उम्र में ही पहली कविता लिखी थी 'भर आता जब यह मौन हृदय।' स्कूल, कॉलेज की पत्रिकाएँ, कल्पना (हैद्राबाद) मासिक पत्रिका में 'खून के रेशें' पहली कहानी १९६७ में प्रकाशित हुई। नई कहानियों में 'कैक्टस' और 'ज्ञानोदय' में 'सलाखों के पीछे' कहानी प्रकाशित हुई। तब से आज तक चंद्रकांता निरंतर लिखती रही है। अब तक उनके ७ उपन्यास, ८ कहानी संग्रह, १ कविता संग्रह, ४ कहानी संकलन प्रकाशित हो चुके हैं। उनका लेखनारंभ कविता द्वारा हो चुका है, परंतु उन्हें उपन्यास और कहानीकार के रूप में अधिक जाना जाता है।

आतंकवाद के कारण :

चंद्रकांता ने काश्मीर और पंजाब में स्थित आतंकवाद को अपने कथा साहित्य में चित्रित किया

है। आतंकवाद एक सामाजिक समस्या है, परंतु राजनीति में इसे एक हथियार के रूप में इस्तेमाल किया जाता है। परिणामस्वरूप यह समस्या अधिक जटिल बन चुकी है। काश्मीर में आतंकवाद का बढ़ावा देने वाले कई कारणों को चंद्रकांता ने अपने 'कथा सतीसर' उपन्यास में उद्घाटित किया है। विवेच्य उपन्यास में काश्मीर के दिशाहीन युवकों का चित्रण दृष्टव्य है। डॉ. कात्या कार्तिकेय का अपहरण करने वाले युवक काश्मीरी शासन और केंद्र सरकार से उद्दीप्त बन चुके हैं। अपनी सेवा करने वाले युवक फैय्याज को डॉ. कात्या आतंकवादी सिद्धांतों से परावृत्त करना चाहती है। सेना के आगे हथियार डालकर शरण आने के लिए कहती है। नौकरी और घरवालों के साथ नई जिंदगी बिताने का प्रलोभन देती है। तब वह युवक खीज उठते हुए कहता है, "हथियार डालूंगा मैं उन दरिंदों के सामने जिन्होंने मेरे भाई की इंटरोगेशनल सेल में चमड़ी उतार दी ? मेरे बेकसूर बाप को बेरहमी से पीटा ? उसका क्या कुसूर था ?" ऐसी कई घटनाओं के कारण काश्मीरी युवक सेना के प्रति अविश्वास दिखा रहा है।

देश विभाजन :

धर्म के आधार पर हुए देश विभाजन के कारण जातीय दंगे हुए और बहुत से लोग मारे गए। साथ ही पाकिस्तान की साम्राज्य विस्तार लिप्सा भी आतंक का कारण बन गई है। इस बात का चंद्रकांता 'कथा सतीसर' उपन्यास में संकेत देती है। विवेच्य उपन्यास में देश विभाजन के समय हुए आतंक को चित्रित

किया है। बँटवारे ने भारत-पाक दोनों तरफ मार-काट, लूट और आगजनी मचाई थी। नेहरू एवं म.गांधी इस परिणति से पहले से ही आशंकी थे, अतः वे बँटवारा नहीं चाहते थे। विभाजन के समय बनी आतंक की परिस्थिति ने सभी सिद्धान्त तोड़ दिए। हृदय कैपानेवाले दृश्य लेखिका ने चित्रित किए हैं - "अमृतसर - लाहौर से लाशों से पटी रेल-गाड़ियाँ दिल्ली आ रही हैं और दिल्ली से कटी पिटी लाशें जवाब में पार्सल की जा रही हैं... ठट्ठ के ठट्ठ लोग पोटली - बुगचे उठाए रातों रात घर बार छोड़कर भाग निकले हैं।" (कथासतीसर पृ - १९५)

जिन्नासाहब धर्म के नाम पर काश्मीर को पाकिस्तान का हिस्सा बनाना चाहते थे। परंतु किसी निर्णय पूर्व ही २५-२६ अक्टूबर १९४७ में कबाइलियों ने काश्मीर पर हमला किया। मुजफ्फरबाद बरामुल्ला शहर और मुहरा के पावर हाऊस पर कब्जा किया। पूरी वादी में अँधेरा और आतंक का साम्राज्य फैल गया। इसी समय महाराजा काश्मीर को भारत में विलय करते हैं। भारतीय सेना कबाइलियों को हटाकर काश्मीर को मुक्त करती है।

'कथा सतीसर' उपन्यास में स्वतंत्र काश्मीर की माँग के फलस्वरूप बढ़ते आतंक को चित्रित किया है। राजा हरीसिंह और शेख साहब दोनों भी काश्मीर स्वतंत्र रखना चाहते थे। लेकिन जल्दबाजी में पाकिस्तान ने कबाइलियों द्वारा हमला किया, मुसीबत में पड़े राजा हरीसिंह ने भारत में काश्मीर का विलय किया। हरीसिंह की आज़ादी की अभिलाषा ने उसे काश्मीर से अलग किया तो शेख साहब को बाईस साल जेल में काटने पड़े। आज भी फैय्याज जैसे युवक कहते हैं, "हमें हिंदुस्तान नहीं चाहिए। हमें पाकिस्तान नहीं चाहिए। हम दोनों की हकीकत जान गए हैं। हमें आजादी चाहिए। सिर्फ आजादी।" (कथा सतीसर पृ - ५६०)

पाकिस्तानी मिलिटेंट, अफवाह और भारत विरोधी प्रचार से काश्मीरी जनता की गलत सोच बन गयी है। वे भारत और पाकिस्तान दोनों को अपना शत्रु मान रहे हैं। कुछ काश्मीरी लोग अपनी अस्मिता के लिए स्वतंत्रता आवश्यक मान रहे हैं।

इस्लाम राज्य निर्मिति के प्रयत्न :

विवेच्य उपन्यास में काश्मीर को इस्लाम धर्मी राज्य बनने के पाकिस्तान द्वारा होने वाले प्रयत्नों को लेखिका ने उद्घाटित किया है। इसके लिए पाकिस्तान आफरी और मसूद जाति के खूँखार कबाइली भेजता है। उनके मन में हिंदुओं के प्रति तिरस्कार कूट-कूट कर भरा हुआ है। वे वादी में हिंदू और सिखों की चुन-चुनकर हत्या करते हैं। काश्मीर के स्कूल में भी कट्टर इस्लामी शिक्षा दी जाती है। आतंकवादियों के हिंसाचार और मासूम बच्चे-औरतों पर होने वाले अत्याचारों से त्रस्त हो कई हिंदू काश्मीर से चले गए। हिंदुओं को काश्मीर से निष्कासित कर इस्लामी राष्ट्र निर्मिति के प्रयत्नों में पाकिस्तान जुटा है और समान धर्मीयता के आधार पर वह काश्मीर राज्य को हासिल करना चाहता है।

हत्याकांड और औरतों पर अत्याचार :

विवेच्य उपन्यास में आतंकवादियों द्वारा मदों को कतार में खड़े कर एक ही गोली से मार डालने की घटना द्रष्टव्य है। उन्होंने गोदाम में छिपाकर रखे छोटे बच्चों की भी उसी निर्ममता से हत्या की है। इन कबाइलियों ने कात्या की सहेली तुलसी के सभी परिवारवालों की हत्या की और पूरे गाँव पर अत्याचार किए। तुलसी भी इन अत्याचारों से बच न सकी। उसकी माँ कहती है - "इसकी तो दुनिया ही उजड़ गई। जवान बहू बेटियाँ। सऽऽ ब खत्म हो गया। मिट्टी तक न बची। दामाद गया, उसके दो बेटे। फूल से बच्चे काट डाले। यह अभागी इस नन्हीं जान को

लेकर भाग आयी। धर्म भ्रष्ट हो गया लडकी का।
किसे मुँह दिखाएंगी ?” (कथा सतीसर : पृ. २१२)

विवेच्य उपन्यास में हिंदू और मुसलमान दोनों धर्म की स्त्रियाँ आतंक से पीड़ित दिखाई देती हैं। मुस्लिम युवती नसीम को जिहादी युवक बुरखा पहनने और भाई को हिंदुस्तानी जासूसों से अर्थात् हिंदुओं को दूर रहने के लिए धमकाते हैं, “बुर्का पहनो, नमाज पढ़ो। साइकिल चलाना छोड़ दो। गैर इस्लामी काम मत करो।” (कथा सतीसर : ४७९)

बुर्का न पहनने पर वे चेहरे पर हरा रंग डाल देते थे। उसमें तेजाब जैसी कोई चीज होने के कारण बड़ी जलन होती है। नसीम के न मानने पर आतंकवादी उसे उठाकर ले जाते हैं, बलात्कार करते हैं और बेरहमी से पीटते हैं।

विवेच्य उपन्यास में सुरक्षा रक्षकों के जीवन का चित्रण हुआ है। प्रेत ताता से लदाख के सुरक्षा जवानों संबंधी कहता है। यहाँ पर सेना के जवान बड़ी ही बीहड़ जिंदगी जीते हैं। इनके कार्य को देखकर नमन करने की इच्छा होती है। मैदानी प्रदेश, घर-परिवार छोड़कर मीलों-मील दूर आए यह जवान पठारों और पहाड़ों में भी लोगों की सुरक्षा के लिए जुटे रहते हैं, परंतु इनकी सुविधाओं का किसी को ध्यान नहीं रहता है।

चंद्रकांता ने आतंकवाद की समस्या के जो समाधान सुझाए हैं, उनके अनुसार गाँव के स्तर पर युवाओं के सहयोग से आतंकवाद विरोधी संस्थाएँ स्थापित कर आतंक का मुकाबला किया जा सकता है। पहाड़ी क्षेत्र में समय पर सेना पहुँचना मुश्किल है, इसलिए सुरक्षा की दृष्टि से हर गाँव को आत्मनिर्भर बनाना आवश्यक है। साथ ही काश्मीर का आतंक समाप्त करने के लिए चंद्रकांता ने काश्मीर और देश को एक मजबूत नेतृत्व की आवश्यकता प्रतिपादित

की है। ‘कथा सतीसर’ उपन्यास में आतंक की शारीरिक पीड़ा सहते लोग अंदर से भी भयभीत दिखाई देते हैं।

सामाजिक समस्याओं का चित्रण :

विवेच्य उपन्यास में आतंकवाद के चित्रण के अतिरिक्त विधवा विवाह, विवाह में जन्मपत्री के कारण बाधा, सफल दांपत्य जीवन, असफल दांपत्य जीवन, दहेज की प्रथा का वर्णन भी यत्र-तत्र मिलता है।

प्रस्तुत उपन्यास में राजनीति में धर्म के दुरूपयोग को चित्रित किया है। स्वतंत्रता पूर्व भारत में हिंदू-मुस्लिम एक साथ अंग्रेजों से लड़ रहे थे। इनकी ताकद कम करने के लिए अंग्रेजों ने इनमें फूट डाली। मुस्लिम लीग और काँग्रेस अलग-अलग बनी। गांधी-नेहरू की कोशिशें नाकामयाब रही। जिन्ना साहब लीग को मुस्लिमों की और काँग्रेस को हिंदुओं की संस्था मानने लगे थे।

इसप्रकार कथा-सतीसर उपन्यास में भारत देश में आतंक फैलने के विभिन्न कारण हैं, जिसमें दिशाहीन युवक, देश-विभाजन, स्वतंत्र काश्मीर की माँग, इस्लामी राज्य निर्मित के प्रयत्न, जिहाद और प्रसार माध्यम प्रमुख हैं। काश्मीर-भारत-पाक संघर्षों में पिसती जनता अलग काश्मीर की माँग करने लगी है। काश्मीर की अधिकांश जनता इस्लामधर्मी है। इस आधार पर पाकिस्तान काश्मीर भूमि को अपने साथ जोड़ने का प्रयास कर रहा है और हेतुपूर्वक वहाँ से हिंदुओं को निष्कासित कर पूर्णतः इस्लामी राज्य की निर्मिति का प्रयास कर रहा है। इसप्रकार जिहाद के नाम पर लोगों को उकसाया जा रहा है। जिसका अनुभूति के आधार पर लेखिका ने ‘कथा सतीसर’ उपन्यास में प्रभावी ढंग से चित्रांकन किया है।

कथाकार कमलेश्वर

(समीक्षा)

३३६

कु.अंजना सातपुते, बी.ए.भाग ३

३३७

कमलेश्वर का जन्म ६ जनवरी, १९३२ में मैनपुरी नामक गाँव में हुआ। मैनपुरी में ही उन्होंने प्रारंभिक शिक्षा पूरी की। पिताजी की मृत्यु के बाद माँ ने ही उनका पालन पोषण किया। बड़े भाई के पास रहकर इलाहाबाद विश्वविद्यालय से एम्.ए. की उपाधि प्राप्त करने के बाद आकाशवाणी में नौकरी करने लगे। शोध कार्य करने की उनकी तीव्र इच्छा थी, मगर यह सपना अधूरा रह गया।

आधुनिक कथाकारों में कमलेश्वर का स्थान बहुत उँचे दर्जे का है। हिंदी कहानी को नयी दिशा देने और उसे सामायिक जीवन से जोड़ने का सफल कार्य इन्होंने किया है। ये कहानीकार के अलावा उपन्यासकार और समीक्षक के नाते भी प्रसिद्ध है। आपको शिवपूजन सहाय शिखर सम्मान, शलाका पुरस्कार, साहित्य अकादमी पुरस्कार देकर सन्मानित किया गया है।

नई कहानियाँ, सारिका, गंगा, दैनिक जागरण के संपादक के रूप में इन्होंने कार्य किया है। कमलेश्वर नयी कहानी आंदोलन के त्रयी (मोहन राकेश, कमलेश्वर, राजेंद्र यादव) के महत्वपूर्ण रचनाकार है। हमारे आज के बदलते हुए समाज जीवन और गृहस्थ जीवन की मार्मिक पकड़ इनके लेखन की प्रमुख विशेषता है। कमलेश्वर कविता में फैले अंतर्द्वंद्व के माध्यम से पूरे युग के संघर्ष को चित्रित करने में सफल हुए हैं। आपकी भाषा सरल, सुबोध, स्पष्ट तथा दृष्टि प्रगतिशील है। मानव नियति की भयानकता को चित्रित करते रहने पर भी आपके लेखन में जीवन के प्रति आकर्षण स्पष्ट होता है।

कमलेश्वर की कहानियों का नायक आज का अनुभूतिशील एवं संवेदनशील युवक है, जो अपने व्यक्तित्व की परिधि में गहराई से डूबकर सामाजिक संवेदनाओं को वाणी देता है। उसके टूटने और बनने दोनों के स्वरो को यथावत प्रस्तुत कर देने वाली भाषा कमलेश्वर को आधुनिक कहानीकारों में एक विशिष्ट स्थान दिलाती है। आपके अब तक दस कहानी संग्रह प्रकाशित हो चुके हैं - राजा निरबांसिया, खोयी हुई दिशाएँ, मांस का दरिया, बयान, कितने अच्छे दिन, कस्बे का आदमी, जॉर्ज पंचम की नाक, आजादी मुबारक, कोहरा, मेरी प्रिय कहानियाँ इसके अतिरिक्त नाटक और उपन्यास भी प्रकाशित हुए हैं।

काली आँधी उपन्यास से बनी 'आँधी' फिल्म

स्वर्गीय प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी ने आपातकाल घोषित किया। उसी समय आँधी फिल्म प्रदर्शित हुई। कमलेश्वर के विरोधियों ने प्रचार किया कि 'आँधी' फिल्म में चित्रित नायिका श्रीमती गांधी ही है। यह आरोप राजनीतिक कारणों से लगाया गया। किंतु सचाई कुछ और थी।

डॉ. माधुरी शाह ने 'कमलेश्वर से भेटवार्ता' (साक्षात्कार) लिखी थी। उसमें कमलेश्वर ने स्वयं 'काली आँधी' उपन्यास लेखन की प्रेरणा से अवगत किया था। उनके अनुसार 'काली आँधी' के कथ्य को मैंने कहानी के रूप में सोचा ही नहीं। मैं राजस्थान गया हुआ था। और जब मैं वहाँ पहुँचा तो राजस्थान में इलेक्शन का जोर था। स्वतंत्र पार्टी इलेक्शन लड़ने के लिए गठित हुई थी और मैदान में मौजूद थी। वहाँ मैंने एक नाटक देखा। महारानी गायत्री देवी स्वतंत्र

पार्टी की उम्मीदवार थी। वो जयपुर के किले से निकली। सिर पर चाँदी का कलश रखे हुए हैं। कलश में गंगाजल। हाथ में खुली तलवार लिए हुए, महल से निकल कर वे मन्दिर की तरफ जा रही थी। लाखों लोग जय-जयकार कर रहे थे। मुझे लगा कि ये कौनसी लोकशाही है? ये सारा तंत्र भ्रष्ट हो गया है और ये तंत्र इसी तरह बिगड़ते बिगड़ते कहाँ जा सकता है। गलत लोग गलत अंध-विश्वासों के तहत दूसरे लोगों के मन विकृत करते हैं। मुख्य पात्र मैंने महारानी को बना दिया।

‘काली आँधी’ उपन्यास और इस पर बनी ‘आँधी’ फिल्म पर आरोप लगाया गया कि यह श्रीमती गांधी पर है। (उस समय श्रीमती गांधी प्रधानमंत्री थी।) सुचित्रा सेन ने जब इस उपन्यास की नायिका का रोल स्वीकार किया तो वे फिल्म डिवीजन में डाकुमेंटरीज देखने गयी। उसमें वृत्तचित्र अधिक से अधिक श्रीमती गांधी के ही मिले।

सुचित्रा सेन ने श्रीमती गांधी के समान ही अपने तौर तरीके ढाल लिये। अतः फिल्म में चित्रित राजनेत्री श्रीमती गांधी के समान ही दर्शकों के सामने आयी। राजनीति प्रेरित स्वार्थी लोगों ने जो भी विरोधी थे, मुझे सीधा करने का अवसर हाथ से नहीं जाने दिया। उन्होंने राजतंत्र को भड़का दिया।” (कमलेश्वर का कथा साहित्य - माधुरी शाह, पृ - २१३-२१४)

‘आँधी’ फिल्म को लेकर कमलेश्वर को आपातकाल से पहले और आपातकाल के दौरान भयानक अनुभव आया। उन्हें टाइम्स ऑफ इंडिया प्रकाशन ‘सारिका’ के संपादक पद से निकाल दिया गया। इंदिरा गांधी पर उपन्यास एवं फिल्म बनाने की बात सच नहीं थी। यह गलतफहमी थी। कमलेश्वर ने जनता पार्टी के नेता सुब्रमण्यम स्वामी से स्पष्टतः कहा था कि उन्होंने मिसेज गांधी पर उपन्यास नहीं लिखा था। उनके दिमाग में यह कथ्य महारानी

गायत्रीदेवी का नाटक देखकर आया था। उनका कथ्य और तथ्य लोकतंत्र को भ्रष्ट करनेवाली शक्तियों पर था। यह कथ्य उन्हें महारानी गायत्रीदेवी को देखकर मिला था।

मोहन राकेश और कमलेश्वर दोनों की ही विभाजन पर लिखी कहानियाँ मिलती हैं। किन्तु इन कहानियों में पर्याप्त अंतर है। देश का विभाजन हुआ, लोकतंत्र के सिध्दान्तों पर नयी शासन व्यवस्था स्थापित हुई और जनसामान्य के विकास की दिशाओं के खुलने की घोषणाएँ की गयी। किंतु व्यावहारिक जिंदगी में नये स्वतंत्र भारत का नागरिक अधिक से अधिक निर्धन, मजबूर और आतंकित होता चला गया।

कमलेश्वर की कहानियाँ राजनीतिक संदर्भ को दो स्तरों पर उद्घाटित करती हैं। एक संदर्भ भ्रष्ट राजनीतिक व्यवस्था का है और दूसरा संदर्भ इस भ्रष्ट व्यवस्था के आम आदमी पर प्रभावों का है। आम आदमी के जीवन की राहतहीन मजबूर स्थितियों के लिए बहुतांश रूप में राजनीति का ही परिणाम है कि इस देश का सामान्यजन आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक स्तर पर निरंतर टूटता जा रहा है। योग्यता के बावजूद वह न तो जी सकने लायक कमा पाता है और न अपनी आस्थाओं और आदर्शों को सुरक्षित रख पाता है। ‘जॉर्ज पंचम की नाक’, अपने देश के लोग’, ‘बयान’, ‘नागमणि’, ‘लाश’, ‘लड़ाई’ कहानियाँ इसी सच्चाई को उद्घाटित करती हैं।

इसप्रकार समकालीन अन्य कहानीकारों की तुलना में कमलेश्वर के पास राजनीति से संबंधित अनेक संदर्भों से युक्त कहानियाँ मिलती हैं। राजेंद्र यादव और मोहन राकेश आदि कहानीकारों ने इस संदर्भ को मात्र स्पर्श करके छोड़ दिया है, जबकि कमलेश्वर की कहानी राजनीति की उस संपूर्ण यातनायात्रा को व्यक्त करती है, जिसमें विभाजन के

मानसिक आघात से होता हुआ व्यक्ति अस्तित्व संकट की भयावह अनुभूति और अस्मिताहीनता तक पहुँचता है।

समकालीन कहानीकारों से अलग विशिष्टता

अपने समकालीन कहानीकारों के साथ समान संवेदनात्मक दुनिया को झेलते हुए भी, कमलेश्वर उनसे किस स्तर पर भिन्न और विशिष्ट हो जाते हैं इसका अनुशीलन लेने पर कुछ महत्वपूर्ण निष्कर्ष प्राप्त होते हैं -

१) कमलेश्वर के अन्य समकालीन कहानीकारों की कहानियाँ परिवार के सदस्यों के बीच उभरे मात्र वैचारिक असमानता के कोण से पारिवारिक विघटन की प्रक्रिया को प्रस्तुत करती है। जब कि कमलेश्वर की संवेदनशीलता वैचारिक असमानता और आर्थिक संकट के दोनों स्तरों पर पारिवारिक विघटन की प्रक्रिया को उद्घाटित करती हुई पारिवारिक व्यवस्था में व्यक्ति और उसकी अस्तित्व-स्वतंत्रता की चिंताओं को छुती हैं।

२) आम आदमी के संदर्भ को लेकर लिखी गयी अन्य कहानीकारों की कहानियाँ आर्थिक शोषण और अस्तित्व संकट का संकेत मात्र देती है, जब कि

कमलेश्वर इससे गहरे जाकर आम आदमी की सार्थकता के प्रश्न को उठाते हैं।

३) अपनी संवेदनशीलता और अनुभव ग्रहण क्षमता के कारण एक कलाकार दूसरे से अलग जा पड़ता है। यही कारण है कि राजनीति, महानगर बोध, परिवार, स्त्री-पुरुष संबंध आदि के सामान्य संदर्भ होने के बावजूद कमलेश्वर की कहानियाँ समकालीन कहानीकारों की कहानियों से अलग हैं।

इसप्रकार समकालीन कहानीकारों की तुलना में कमलेश्वर की संवेदनशीलता और अनुभूति ग्रहण क्षमता बुनियादी स्थितियों और सवालों को उठा सकने में सफल हुई है।

फिल्म कथा लेखक, संपादक, उपन्यासकार, कहानीकार इन विविध रूपों में कमलेश्वर का व्यक्तित्व सब में समान रूप से विद्यमान है। इन्होंने दूरदर्शन के लिए भी लेखन किया था। इनके 'परिक्रमा' धारावाहिक के द्वारा जनसामान्य के साक्षात्कार प्रसारित हुए थे, जो बहुचर्चित रहे। किन्तु कथाकार कमलेश्वर सामान्य पाठक के दिल में घर कर बैठे हैं।

हम हैं तिनके

हवां से हम उडाये जाते है
सागर के पानी से बहाये जाते है
पता नहीं हमें, हमारी मंजिल है कहाँ
ढूँढते है हम उसे यहाँ- वहाँ
हम है तिनके...
उड़ते रहेंगे इधर से उधर
इसी मायाजाल के अंदर
ना है कोई ठिकाणा हमारा

ना है कोई बसेरा
हम है तिनके...
बहते रहेंगे इस किनारे से उस किनारे तक
पता नहीं और बहना है कहाँ तक
पानी की सतह से
जुड़ा रहना है ऐसे
हम है तिनके ! हम है तिनके !! हम है तिनके !!!

सुजाता जाधव
बी.ए. भाग २

जीवन के हर मोड़ पर

जीवन के हर मोड़ पर,
हम गायेंगे झुमकर ।

चाहे भर दो सुख का प्याला
चाहे भर दो दुःख का प्याला
हँसते हँसते पी जायेंगे
जीवन के हर मोड़ पर ।

ये दुनिया है रंगभरी
हर पल रंग बदलती रही
हम इसमें खो जायेंगे
जीवन के हर मोड़ पर ।

जीवन है सुख, दुःख का खेला
दो घड़ी जीवन का मेला
क्यों हम इसको ठुकरायेंगे
जीवन के हर मोड़ पर ।

जीवन है एक सुंदर सपना
हर पल ही है अपना अपना
हँसते हँसते मिट जाएँगे
जीवन के हर मोड़ पर
हम गायेंगे झुमकर ।

स्नेहा संजय कुलकर्णी
बी.ए. भाग १

हिंदुस्तानी

भारत मेरी जान है
काश्मीर हमारी शान है
मैं गर्व से कहता हूँ
भारत देश का अभिमान है ।

मैं हिंदुस्तानी हूँ
जग में हमारी पहचान है
इसलिए सारे जहाँ से अच्छा
हिंदुस्तान हमारा है ।

कितनी किस्मतवाली है वो माँ
जिसका बेटा सरहद पर तैनात है
इसलिए अभिमान से कहता हूँ
सारे जग में भारत मेरा महान है ।

सुनो देश के जवानों
मानवता हमारा परम धर्म है
देश की रक्षा करना
हमारा परम कर्म है ।

देश की रक्षा की खातिर
हम अपना लहू बहायेंगे
देश के दुश्मनों पर
अपनी शमशीर उठायेंगे ।

अमर आनंदराव जाधव
बी.ए. भाग २

कॉलेजची ठळक वैशिष्ट्ये

- १) रयत शिक्षण संस्थेचे पहिले कॉलेज (स्थापना १९४७)
- २) ११ वी आर्टस् ते बी.ए. (नऊ स्पेशल विषय) एम.ए. (आठ स्पेशल विषय) एम्.फिल्., पी.एच्.डी.
- ३) संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, नियतकालिके यांनी समृद्ध असलेले ग्रंथालय, बुक बँकेची सोय.
- ४) अनुभवी, तज्ज्ञ व व्यासंगी प्राध्यापक वर्ग.
- ५) वक्तृत्व, निबंध स्पर्धेसाठी कुशल मार्गदर्शक व मार्गदर्शन.
- ६) विद्यार्थी व विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र वसतिगृहांची सोय.
- ७) 'कमवा व शिका' योजनेची सोय.
- ८) देशी व विदेशी खेळांचे भरपूर साहित्य.
- ९) कॉलेजची भव्य इमारत, कार्याल, स्टाफरूम, जिमखाना, वृक्षवेलींनी नटलेला परिसर.
- १०) अभ्यासिका, इंटरनेट, टूक-श्राव्य साधने इ. सुविधा.
- ११) एन.सी.सी., एन.एस.एस.ची सोय.
- १२) हुशार, गरजू, होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी आर्थिक सवलती.
- १३) उत्कृष्ट निकालाची परंपरा.
- १४) विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी वैयक्तिक मार्गदर्शन, शिवविजय नियतकालिक, भावजागर भिक्तीपत्रक.
- १५) स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्राची सोय.
- १६) तीन व्यवसाय अभ्यासक्रमांची सोय.
- १७) बारावीसाठी बुद्धिमान विद्यार्थी प्रकल्प.
- १८) गुणवत्ता सुधार प्रकल्प.
- १९) बारावीसाठी उन्हाळी वर्ग.
- २०) शॉर्टटर्म कोर्सची संधी
 - १) कॉम्प्युटर कोर्स (MSCIT)
 - २) विद्यापीठ, यु.जी.सी. कोर्स
 - ३) कॉलेजचे कोर्सेस

कार्यालयाची वेळ : रविवार व सुट्टीचे दिवस सोडून महाविद्यालय दररोज सकाळी ११ पासून सायंकाळी ६ पर्यंत उघडे असते.

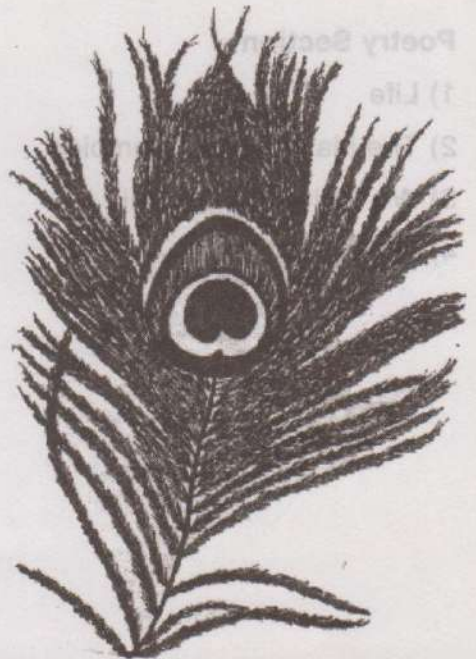
लेखाविभाग : (Account Section) सकाळी ११ ते २ पर्यंत असतो.

Shiv-Vijay

*Laugh and be merry,
remember,
better the world with a song,
Better the world with a
blow in the teeth of a wrong,
Laugh, for the time is brief,
a thread the length of a span,*

*Laugh and be proud to belong
to the old proud pageant of man.*

John Masefield

English Section

**Section Editor
Mrs. Sunita S. Garge**

INDEX

Prose Section

1) Kofi Annan : First Black Secretary General of U.N. (Biography)	Prashant P.Jadhav	B.A.III	63
2) Lalitha : A Virgin (Book-Review)	Deepali N.Bhise	B.A.III	66
3) Shashi Tharoor : Global Leader (Informative)	Yogesh S.Sapre	B.A.II	68
4) T.S.Eliot : A Critical Bridge (Critical writing)	Poonam A.Jagdale	B.A.III	72
5) Modern Response to Gandhism (A Film Review)	Poonam B.Jadhav	B.A.III	74

Poetry Section

1) Life	Madhura S.Talwalkar	B.A.III	71
2) The Making of a Champion	Bhagyashri S.Jadhav	B.A.III	71
3) We Believe in Gandhi	Yogesh S.Sapre	B.A.II	76
4) Orphan	Sujata D.Jadhav	B.A.II	76

Kofi Annan- First Black Secretary General of U.N.

Prashant Jadhav, B.A-III

(Biography)

The first black man who holds the post of seventh Secretary-General of the United Nations is Kofi Annan. Mr. Annan was born in Kamasu Ghana, on 8th April 1938. He was the son of a provincial governor and hereditary paramount chief of the 'Fante' people. Mr. Annan was a scion of a family of 'Fante' chieftains.

From 1954 to 1957, Annan attended the elite Mfantsipim School, a Methodist boarding school in Cape Coast. In 1957, Annan graduated from Mfantsipim, Ghana. In 1958, Annan began studying for a degree in Economics at the Kumasi College of Science and Technology. He received a Ford Foundation grants, enabling him to complete his undergraduate studies at Macalester College in St. Paul, Minnesota, United States, in 1961. Annan then studied at the Graduate Institute of International Studies in Geneva, Switzerland, from 1961-62. After that, Annan attended the MIT Sloan School of Management (1971-72) Sloan fellows programme and received a Master of Science degree from the MIT Sloan School of Management.

Kofi Annan is married to Nane Annan, a lawyer and artist who has a great interest in understanding the

work of the United Nations in the field. Two issues of particular concern to her are HIV/AIDS and education for women. They have three children.

In 1962, Annan started working as a Budget officer for the World Health Organization, an agency of the United Nations. From 1974 to 1976, Annan worked as the Director of Tourism in Ghana. Then he returned to work for the United Nations as an Assistant Secretary General in three consecutive positions : Human Resources Management and Security Co-ordinator from 1987 to 1990, Programme planning, Budget and Finance, and Controller from 1990 to 1992, and peacekeeping operations from March 1993 to February 1994.

Annan was a U.N. veteran who took his first job with the organization in 1962 and worked his way up through various posts, including Deputy Director to the U.N. High Commissioner for refugees (1980-83) and Under-Secretary-General for Peacekeeping (1995-96). As Under-Secretary-General for peacekeeping, he transferred Peacekeeping Operation in Bosnia from the UN to NATO.

Secretary - General of the U. N.

As per the recommendation of United Nations Security Council

Annan succeeded Boutros Ghali as a Secretary - General on December 13, 1996. He was the first Secretary General chosen from the ranks of the U.N.'s staff and first black man who hold this post and the second African after Boutros Ghali.

Mr. Annan's priorities as Secretary General are :-

1. To revitalize the United Nations through a comprehensive programme of reform.
2. To strengthen the traditional work of organization in the areas of development and maintenance of international peace and security.
3. To encourage and advocate human rights, the role of law and the universal values of equality tolerance and human dignity found in the United Nations Charter.
4. To restore public confidence in the organization by reaching out to new partners and, in his words, by "bringing the United Nations closer to the people."

As a Secretary - General Annan presented the plan for reform, "Renewing the United Nations" to the Member States in July 1997 and he pursued it ever since with an emphasis on improving coherence and co-ordination. His April 1998 report to the Security Council on "The Causes of Conflict and the Promotion of Durable Peace and Sustainable Development in Africa," was among

several efforts to maintain the international community's commitment to Africa, the most disadvantaged of the world's regions. He has used his good offices in several delicate political situations. These included an attempt in 1998 to gain Iraq's compliance with Security Council resolutions; a mission in 1998 to help to promote the transition to civilian rule in Nigeria; an agreement in 1999 to resolve a stalemate between Libya and the Security Council over the 1988 Lockerbie bombing; diplomacy in 1999 to forge an international response to violence in East Timor; the certification of Israel's withdrawal from Lebanon in September 2000, and further efforts, since the renewed outbreak of violence in September 2000, to encourage Israelis and Palestinians to resolve their differences through peaceful negotiations based on Security Council resolutions 242 and 338 and the principle of "land for peace."

Mr. Annan has also sought to improve the status of women in the secretariat and to build closer partnership with civil society.

In April 2000, he issued a Millennium Report, entitled "We the People : The Role of the United Nations in the 21st Century", calling on member states to commit themselves to an action plan for ending poverty and inequality, improving education, reducing HIV/

AIDS safeguarding the environment and protecting people from deadly conflict and violence.

In April 2001, the Secretary General issued a five-point "call to action" to address the HIV/AIDS pandemic. He proposed the establishment of a Global AIDS and Health Fund to stimulate increased spending needed to help developing countries confront the HIV/AIDS crisis.

On December 10, 2001, Annan and United Nations were jointly awarded the Nobel Peace Prize, "for their work for a better organized and more peaceful world."

Annan's tenure as Secretary General was renewed on January 1, 2002.

In 2002-03 Annan worked unsuccessfully to resolve the division of Cyprus, and in the same period his work as Secretary - General was made more difficult by strong differences among the permanent members of the Security Council concerning how to handle Iraq's resistance to complying with UN weapons inspections and by the Anglo-American invasion of Iraq that began in 2003. In a September 2004 interview on the BBC, Annan criticized U.S. invasion as having been illegal. Those comments were seen as contributing to subsequent calls for his resignation by conservative

Republicans in the United States because of the United Nation's failure to prevent corruption in the Iraq oil for food programme; UN staff and Annan's son were implicated as the investigation progressed. Other nations, however, remained strong supporters of Annan. A report by the investigation into the oil-for-food programme cleared him of any direct involvement but at the same time criticized him for exercising inadequate oversight.

On September 19, 2006, Annan gave a farewell address in anticipation of his retirement on December 31. He was succeeded on 1 January 2007 by South Korean Ban Kimoon.

Kofi Annan got many awards and prizes. He was honoured by several universities. These honours are

- Kwame Nkrumah University of Science and Technology : Honorary Doctor of Science, August 24, 1998.
- United Nations Mandated University for peace : Honorary President, 1999
- National University of Ireland : Doctor of Law, January 22, 1999.

He is fluent in English, French, Kru, other dialects of Akan, and other African languages. Though he was black, he has proved himself greater Secretary General than others.

Lalitha-A Virgin

Miss Deepali Bhise, B.A-III

Lalitha is a protagonist of 'Two Virgins.' It is novel written by Kamala Markandaya an Indian English post-colonial woman novelist. 'Two Virgins' came out in 1973. It describes the urban decadence slowly encroaching upon the contaminating the innocence and simplicity of village life and culture. Similarly it focuses on the glossy and glamorous values of the city, which tempt and ruin Lalitha, the village girl whose moral degradation tears away the innocence and simplicity of her younger sister Saroja.

The story of 'Two Virgins', set in a South Indian village, is divided into five parts and takes us to the problem of destruction of the quiet life of the village by the arrival of modernity. It is the story of growing up daughters, of love, conflict between parents and children and of the lure of the city. It is the clash between traditional village life and modern city life. Third person narration is there but the representation and reaction to events is through the gentle yet shrewd eyes of Saroja. There is a stream of thoughts of Saroja.

The novel opens with a minor character Chingleput, a sweetseller, a confidant of Saroja. Lalitha and Saroja, are the daughters of Appa and Amma. Appa is a freedom fighter, unofficial money-lender, a reformer.

The village life of Appa's family (Amma, Aunt Alamelu, Lalitha and Saroja) in South India, their neighbours and other villagers, is drawn in the first part.

Two virgins are Lalitha and Saroja. Lalitha loves glamour, modernity and city-life. She is very much conscious of her good looks. She is the pet of Appa. She is conscious of physical needs of her growing body. The village life stifles her. In the 2nd part, the modernity arrives in the village. It is in the form of Mr. Gupta, a film director. Lalitha is introduced to this Mr. Gupta by the schoolmistress Miss Mendoza. Gupta has given the role to Lalitha in his a documentary film, which is pictured in the village. Then her ambition is to be an actress.

Lalitha goes to the city for the premiere and returns entrapped with the filmy world. One day she goes back to the city without her parent's permission. Glamour loving Lalitha runs away and played a role in one of Gupta's films.

But subdued Lalitha returns disillusioned. She is pregnant by Mr. Gupta. Now she likes to commit suicide. Once she is saved by Saroja. In the last part Lalitha is taken to the city to confront Mr. Gupta. For this first time the whole family visits the city

and meets Mr.Gupta. But he disowns any responsibility of the child. The baby is aborted and all they are preparing to go home, their village, Lalitha again disappears by leaving a note - "...she couldn't face going back to the village. It stifled her, her talents, her ambition. She intended to stay in the city where she belonged, she could look after herself. They weren't to search for her...waste of time...never find her." (P.236). The family returns their home but Saroja suffers much on Lalitha's behalf. She is a contrast to her.

Is Lalitha a virgin ? No, never, Lalitha is not virgin. She lost her virginity in the pursuit of the tinsel career. She uses her beauty as a weapon to realize her ambition. She is narcissistic, which is responsible for her loss of virginity. She runs after the surface glitter of the city life. She doesn't know - "Everything that glitters is not the gold" Mr.Gupta is instrumental to her fall, for, the seeds of temptation lie dormant in her own self. She is a slave to her budding and uncontrolled and unconfined sexuality. In the pursuit of wealth and fame, she rejects her own family, conventions and tradition.

Mr.Gupta blames her for inviting him for the sex-

"What she was doing in his studio then flapping her lashes and issuing invitations to all and sundry ...Lalitha was a natural....Lalitha is a woman with the natural desires of a woman" (219-20)

Lalitha is at the threshold of womanhood. She is curious of womanhood, matter of sex and out of it experiences it. She couldn't come out of the temptations. The urgency in her to seize the opportunity (to be an actress) leaves her a moral and physical wreck. Attracted to the glamorous life of an actress, she yields to Mr.Gupta, gets pregnant and comes back disheartened. But the experience doesn't leave her any wiser.

Kamala Markandaya has given us Lalitha's case as a warning to young girls, who are drawn by the lure of glamour and modern city and filmy life. Two Virgins, like Hansa Wadkar's 'Sangte Aika', the best example for the daughters - growing up from adolescence to womanhood, who are eager to know the facts and secrets of sexual life. Out of this curiosity, and attraction for glamorous city life Lalitha lost her virginity. So "it might be a warning to those who might take their growing children for granted and fail to suspect in them propensities, that may lead them into dangers", (K.S.Rama Murthy - "Two Virgins - A Problem Novel", Perspectives on Kamala Markandaya. ed-M.Prasad. P.202)

Reference Books

- 1) *Two Virgins - Kamala Markandaya*
- 2) *Indian English Literature Since Independence- K.Ayyappa Panikar*
- 3) *Novels of K.Markandaya and R.P.Jhabwala*
- 4) *Kamala Markandaya - Margaret Joseph.*

Shashi Tharoor: Global Leader

Yogesh Sapre, B.A-II

(Informative)

In the last half of the 20th century and 1st decade of 21st a new generation has emerged, well equipped to face the challenges of new world...leading the world crossing the limits of country and changing the future of country. Shashi Tharoor is an ideal representative of that new revolutionary generation...

The last year - the year 2006 - was the Shashi Tharoor year. All through the year, especially when he declared himself as a candidate for the election of 'UN-Secretary General' he was in the limelight. Even his retreat claimed a wide note of appreciation. Very co-operative by nature Shashi Tharoor has a world-wide network of contacts and acquaintances. He is class-1 diplomat. And what a gifted writer he is ! Not only in literature but also in his personality, there's a magnetic quality.

Deep in his personality one can find an innocent child; but at the same time one can easily find his education radiantly reflected in his manners, etiquettes and in his whole body language. Shashi Tharoor is a thorough gentleman. He's so cultured, so refined, so polished : his smile is his plus-point - an asset I may say. He smiles most appealingly. His smile comes from his soul. With his bright, shining, sincere smile Shashi 'commands' respect from the listener in a moment. And his eyes ! In his

steady luminous eyes an eternal flame of confidence - which is in abundant supply - is clearly seen. And that 'baby fat' still on his face adds to his innocence.

He is handsome, graceful and impressive. There is 'something' in his personality which 'catches' everyone who comes into contact with him. He talks nicely, frankly and open-heartedly. While talking he admits his limitations without any reservations. With his utmost sincerity he wins the hearts of his listeners / spectators. He is a good communicator; he can convincingly communicate his ideas. He very skilfully gives his listener the impression - 'You're special to me.' He'll talk so enthusiastically and so naturally even to a person meeting him for the very first time that he or she will feel he is sharing some special secret with him or her. No wonder, he wins friends wherever he goes.

Interest in many a thing is yet another feature of his personality. He

takes delight in Cricket. He has keen interest in movies. (His novel 'Show Business' (1992) has the Bollywood background.) He is interested even in election turmoil. I for one would like to describe this person - Shashi Tharoor - working as an executive assistant to Kofi Annan in very simple words : any and every mother would like her son to be like him...so charming, so pleasing personality he possesses !

He obtained his Ph.D. at the age of 22, which made me to look into his life - Shashi Tharoor was born in 1956 in London. His father was a newspaper executive and mother a housewife. He had most of his schooling and under graduation in Mumbai and Kolkata. He completed his honours degree B.A. in History from the prestigious St. Stephen's College, Delhi and won a scholarship to Boston. In the mid 1970's, Shashi went to the United States and acquired two master's degrees and a Ph.D. He holds a Ph.D. from the Fletcher School of Law and Diplomacy at Tufts University.

He is married to journalist / writer Tilottama and is the father of twin sons, Ishaan and Kanishk. It is remarkable that despite being out of India, Tharoor retains a strong attachment to his Indian roots. He is from Kerala. His love for INDIA is so intense that you can keep Shashi from India; but you can never keep India at bay from him. He never hesitates

in considering himself as Indian author. He is meditative and in his reflective writing his love for India is clearly seen. "India : From Midnight to the Millennium" (1997) is a glaring example. He has developed his own style which is unique; it underlines his command over English.

His Works: Reasons of State (1982) -

It is a scholarly study of Indian foreign policy making.

The Great Indian Novel (1989)

It is a political satire which interprets the Mahabharata as India's modern history.

We may consider this great novel as Historiographic Metafiction. It is in fact "The Presence of the Past."

The Five-Dollar Smile and Other Stories (1990)

It's a collection of short stories.

Show Business (1992)

It's a satire of the Bombay film industry.

India : From Midnight to the Millennium (1997)

It's a historical commentary of India published on the 50th anniversary of India's independence.

Riot - (Novel) (2001)

It's a love story.

Nehru, the Invention of India

The book, dedicated to Kofi Annan, is truly an indispensable reading, alongwith "The Great Indian Novel", to know Tharoor thoroughly.

Bookless in Bagdad (2005)

Collection of Essays

As a journalist, Tharoor has written many articles, editorials and literary reviews. He is the winner of several journalism and literary awards.

Shashi in UN

Shashi has been with the UN since May 1978. He has served the UN in various capacities, registering the fact that he has a very scintillating career over there. On January 1, 1997 Shashi Tharoor was appointed Executive Assistant to Kofi Annan. Shashi in his own words on the United Nations : "I believe the UN is still the one indispensable world organisation we have. Sure there are wars going on, but the UN can only stop those wars where it has a mandate to do so, which means the parties are willing (or persuadable) to stop...within those limitations I think we have a pretty good track record." Worth-nothing is his optimism and fluency as well.

Why do I like Shashi Tharoor ?

"Reading makes a full man, conference a ready man, and writing an exact man." - Bacon

Shashi Tharoor is a glaring example of what Bacon had said. He has read widely. Through his interviews, addresses, lectures and speeches, listeners easily come to know, he is well-read. Always cool and composed Shashi knows his potential. He knows, he possesses a

charismatic personality. He is brilliant, intelligent, ambitious, and calculating too. He has travelled the world length and breadth. He is that writer who has literally seen the world. He has been a witness to several important world events right from the Vietnam War to Iraq. He writes with a vision, considering writing as his mission. He has INDIA in his mind all the time. To a new generation his message through his writings is plain and simple : "Think BIG, be BIG." He is quite optimistic about India's future.

He thinks, India is a continent. He says, "The singular thing about India is that you can only speak of it in the plural...it is not just a country, it is an adventure."

Tharoor, emerging through his book "India-From Midnight to the Millenium" is taller and nobler. Without Nehru one cannot understand India, he believes. And so he introduces India using Nehru's words : "a myth and an idea, a dream and a vision, and yet very real and present and pervasive..."

The London-born-India-grown-America-educated author, Shashi Tharoor has 10 books to his credit and will write many more. As a writer he has won utmost credibility and it is his big success.

Had he been elected as the UN - Secretary - General, it would have been a turning point in Indian politics; and Shashi would have definitely

proved his metal quite competently - no doubt, but to us Shashi Tharoor introducing India to the whole human community is more important. With the help of Indianness. Shashi Tharoor is speaking to human community as a whole. India is his medium and being an ideal student of History he knows one thing quite well that unity in India is not a dead uniformity; it is a living unity. He is acutely aware of the underlying unity beneath India's apparent diversity. He

is loved by Indians due to his clear thinking and sincerity. I'd like to conclude with Shashi's comment on Indian diversity : "If America is a melting-pot, then to me India is a thali. A selection of sumptuous dishes in different bowls. Each tastes different, and does not necessarily mix with the next, but they belong together on the same plate and they complement each other in making the meal a satisfying repast."

Life

Life is a line
Which can not be extended
Love is a triangle
Which is simple and complex
Life starts with Birth
It is beautified with arts
It is mysterious with secrets
True love makes it joyous.
What men live by ?
Life is loved by love
Count life by love
Not by enmity
Do be lover of life
Make it lovely and lively
If any problem
Repair it.

Miss Madhura Talwalkar
B.A.III

The Making of Champion

Be bold in expression
Be firm in opinions.
Be feel strong about the things
Those matters in life.
Listen to your own conscience
Along with the pain of the past.
Yesterday's failure,
Is today's success.
Men do not really decide
Their future,...they decide
Their habits then, their habits
decide their future.
Refuse to be intimidated by
People or circumstances.
Adversity is breeding
ground for miracles.

Miss Bhagyashri Jadhav

B.A.III

T.S.Eliot : A Critical Bridge

Miss Poonam Jagdale, B.A-III

Literary Criticism before T.S.Eliot had its focus on analysis of the author's text. It is known as a "Traditional Criticism" which has various approaches to the study of literature. Right from Aristotle to the Victorian Criticism, there is a great chain of well known critics before T.S.Eliot. Greek, Roman and English Critics form the major body of literary criticism. Aristotle, the great Greek critic observes literary criticism as the matter of creative imitation which is merely "Mimesis" to Plato. Longinus, the great critic finds sublimity as an important faculty in the process of literary criticism.

The well known Elizabethan figures Sidney and others tried with their best in "Defences of Poetry" through their critical essays. Poetry was blamed as a lie art and poets were regarded as the liars. The understanding of these people of this physical world and world transported into the body of literature was not clear. They interpreted poetry as something that is not there in this real world. Poetry goes beyond this world hence the matter it contains is not real. "The defences of Poetry" show that the poetry is the oldest art as compared to other literary forms. It is as old as the human race is. It could

be the first light giver. It is the source of knowledge which leads from ignorance to the truth of the world.

The romantic critics Wordsworth, Shelley and others have depicted the greatness of poetry with a little deviation from the earlier critical approaches to the study of literature. The Victorian critics Matthew Arnold and others state directly "The Function of Criticism" in the contemporary age. They intend to show that literature transcends the physical needs and mingles with the aesthetic experience.

All the traditional approaches aim to analyse the literature merely for the meaning of literary piece. They did not regard to the other dimensions of literature. The central part of the analysis was to get the answer to the question, what does it mean? The literature should be studied as distinctive body from the other branches of learning. Just studying literature for the cause of meaning remains an inadequate comprehension of the literature. We must accept that author is not "God" and his voice doesn't have a single definite meaning. The voice of the author will mean different things to different people.

Allen Tate, John Crow Ransom, Wimsatt, Cleanth Brooks, Jonathan Culler, F.R.Leavis, I.A.Richards, Northrop Frye etc. critics originated the new approaches to the study of

literature. They went beyond the analysis of the literature. It was T.S.Eliot, a critical bridge who shifted his approach. He is aptly honoured as the pioneer of the new approach which shifts from analysis to process. No critic before T.S.Eliot could think the process or any new theory for the study of literary text. The other dimensions are being viewed by the formalist critics. The new critics Roland Barthes, Jacques Derrida, Jonathan Culler, Stanley Fish and others concentrated on the way that we get the meaning of the literary text. This approach is the beginning of the new approaches. They started to treat literary text as a complete in itself. Text is ontological to them. Language is not only referential but also self-referential. Text is an autotelic body for the new critics. The term 'Writing' is an intrinsic activity to the critics like Culler and Barthes. They think that nothing is extrinsic in the literary 'Text.'

The new approaches refer to the language in its synchronic use and deliberately avoid diachronic use of language. They did not go out of the frame work of literary piece for its meaning. T.S.Eliot, a well known and highly respected new critic disregarded author's personality in the body of the text. He was the first critic who systematically formed a "Theory" for the study of literature. The critics those who started to study literary text as an independent body, dislinked the personality, social factors, the features of age, the relevance of history with the literary text and some

other factors. They did not care for the history and the age of the author as useful source for the study of literature. I would like to say that here lies the weakness of new critical approaches. This leads me to think that it is good to study literature by dislinking it with history, age, society etc. which are important factors in the body of literature. Still no critic or reader talks about these shortcomings in new approaches. Our great body of literature is in myths and the history of nations. If language is self-referential it does not relate to myths and other sources of literature.

The new criticism assumes that the 'Text' has multiple meanings and the reader has freedom for the interpretation of the text. A good thing is that literary text does not have a single meaning like Mathematics and other branches of Science. One finds a literary text as a source of aesthetic experience and has various meanings.

Conclusion :-

- 1) Eliot shifts his approach from analysis to process.
- 2) All the external sources except the text are neglected.
- 3) Is it good to study "Text" by dislinking with age, society and time. etc.
- 4) The new approaches delimits the scope of literature.
- 5) Eliot stands as a bridge between "Traditional" and "New Critical Approaches."

A Modern Response to Gandhism

Miss Poonam Jadhav, B.A-III

Friends, what do you think if a lion asks a sheep to use the way of peace and harmony ? If a cat gives lesson to mice about truth and non-violence ? and if our respected teachers suggest all of us not to take tension of study but to enjoy college life ? Surely you will think that there should be some "chemical locha" in their mind. The same "chemical locha" occurred in my mind when I saw "Lage Raho Munnabhai". Why ? because who is guilty for keeping AK 56 rifle, he is teaching us about Gandhism. It makes "chemical locha" in my mind and decided to write my few words about "Lage Raho Munnabhai", a modern response to Gandhism.

Popularity of "Lage Raho Munnabhai" proves one thing very well i.e. Indian people are just crazy about films. If you want to imprint something on their mind, cinema is the best way. They immediately accept what it says without thinking - is it right or wrong ? "Lage Raho Munnabhai" is the best example of it.

If you see the film carefully you could find that Mahatma Gandhi who is "Pride of our Nation", "Father of our Nation" is called as 'ए बापू', 'अबे बापू.' Munnabhai's expressions don't give respect to our Bapuji. Is it our Indian culture ? What do you feel, if

someone, younger than your parents, call them in such way ? Definitely you will lose your temper. But you are enjoying these words in the theatre without losing your temper, why ? Because it is a modern response to Gandhiji and Gandhism.

Gandhism is one of the greatest and most widely accepted theories in the world. It is based on three main principles i.e. Love, Truth and Non-violence. It will never become outdated and has universal application. Is there any need to project Gandhism by the way like "Lage Raho Munnabhai" ? Surely not. But who will tell this thing to our Indian people who are just addicted to cinema. First of all they are interested to entertain themselves, after that they are ready to accept any theory. Many institutions and people now started the experiment of "Gandhigiri" which is very well presented in the film. Even they have preferred the word "Gandhigiri" in spite of "Gandhism" Which reminds us the word "Dadagiri" and it has negative meaning. But Indians don't bother of its meaning. They just concern "Paisa vasul" theory. "Lage Raho Munnabhai" is really a "Paisa Vasul" film.

"Lage Raho Munnabhai" begins with a charming prologue of Radio anchor Janhavi. It is -

‘यही है जीना दोस्तों

तो फिर मरना क्या है ?

पहली बारिश में ट्रेन मिस होने की चिंता है ।

भूल गये की भिगते हुए टेहलना क्या है ।

यही है जीना दोस्तो,
तो फिर मरना क्या है ?"

This beautiful beginning represents the present mentality of people which creates many problems. The film deals with many social problems. Problem of (old) people is presented very emotionally through "Second Inning Home." Lucky unfolds the brutal reality of present society. The problem of corruption shows us in the case of a pensioners and the old people. But Munna's "Gandhigiri" solves all these problems in a wonderful manner. It makes us believe that Gandhism is really a remedy for current problems. Munna's Gandhigiri not only solves the serious problems but it handles day today problems also. He shows a right way to a man who loves to spit at neighbour's door. He also shows right way to a boy who loses his money in gambling and who thinks to commit suicide. Munna gives an idea to the girls for choosing life partner. Thus Munna's "Gandhigiri" solves many problems with the way of non-violence.

The friendship between Munna and Sarkit shows the eternal love. Importance of spiritual or Platonic love is presented through the love story of Janhavi and Munna. Thus this film deals with all three principles of Gandhism i.e. Love, Truth and Non-violence. This film not only holds the attention of people but makes them think about Gandhism once again. So I wish to Munna, "Lage Raho Munnabhai."

For Gandhiji "Truth was God', "Ahimsa and Truth' were his two lungs.' These are the two basic teachings of Gandhiji's life. He didn't stop with mere glorification of great principles. He pondered over it and practised until ultimately he proclaimed to the world - "Truth is God.' He was the patriot, though he wouldn't purchase freedom of his people at the expense of truth. It is the strict adherence to truth that made campaigns both in South Africa and our country-India-unique in the annals of history. Truth and non-violence were fused by him in ineffable fashion into "Satyagrah.' He stressed the unbreakable bond between "Truth' and "Non-violence.'

Gandhism is the necessity of the present world - "Wasteland.' It is the remedy for the burning problem of the world. Without his philosophy nobody can solve the complexities of the nation and even an individual. The government of India, each and every, has to consider whole heartedly his philosophy to run the government. His "Non-violence', that is the path of peace, is the royal road to the welfare of human beings.

Why does modern man respond differently to Gandhism ? Modern response to Gandhism is shocking and striking, though the soul of it is with the man. The term "Gandhism' is turned into "Gandhigiri' - it shows modern striking response to Gandhism. But its application shows that the soul of Gandhism is remained evergreen. So Gandhiji is the hero of all ages.

We believe in Gandhi

Orphan

We believe in Gandhi :
Man becomes what he believes.
The power of belief is tremendous.
Why do we believe in Gandhi ?
Because he is the embodiment
of Indianness.
Gandhian thought
is basically Indian thought.
It has the fragrance of Indian soil.
Calm fire is its beauty.
Gandhian thoughts are pure and clear,
plain and simple,
power-packed, energising,
life-giving and life-shaping,
inspiring and character - moulding,
constructive and creative.
"Nirbhay Bano" : (Be fearless)
Gandhi would say.
Fear barricades progress.
"My life is my message," he said.
Throughout his life
he went on experimenting
with truth.
"Truth is God" was his deep conviction.
He was "Satyagrahi."
He was the "Mahatma."
To declare, we believe in Gandhi
is not enough; we have to walk
in his footsteps
and follow him like a sinking star
to shape our lives and to mould our character.
to bloom in the great India.
We believe in Gandhi
as there's nobody like him to believe in;
he is our true friend,
great philosopher
and a guide with vision !

What was his sin.
For making him orphan,
What was his fault ?
For making him so that,
Why did you make him orphan ?
What was the reason ?
Why did you bring him in this world ?
Only for hearing scold,
He is faultless
You are heartless,
He is innocent
He is like a bush in lovely desert,
You are life-giver-
I want your answer,
You can not keep mum-
As you are not dumb.

Miss Sujata Jadhav
B.A.II

Yogesh Shrikant Sapre
B.A.II

शिवविजय

अर्थमागधी - प्राकृत विभागा

विभागीय संपादक : प्रा. बाळासाहेब बी. भगरे

निच्छंति विक्कणंता मंगुल-वयणं ति मंगुलं वोत्तुं ।
कइण उ घेतुव्वं सुंदर ! सुपरिक्खयं काउं ॥२५२॥

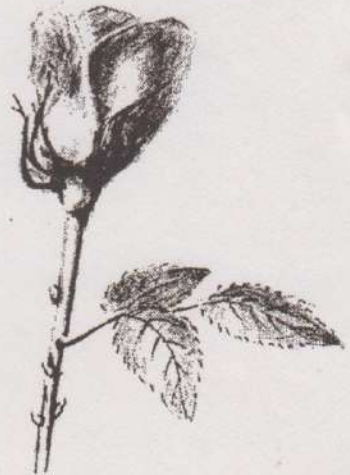
(नम्मया सुंदरी कहा)

“माल विकणारा व्यापारी (आपल्याकडील) वाईट मालास कधीही वाईट म्हणत नाही. परंतु हे भल्या माणसा, त्या वस्तूची परीक्षा करूनच ग्राहकांनी ती वस्तू (माल) खरेदी करावी हे अधिक चांगले.”

संस्कृत विभागा

विभागीय संपादिका : प्रा. डॉ. ऊर्मिला अराणके

कुम्भोजग्रामे पाटीलवंशे
जन्मं लेभे बहुजनस्य त्राता ॥
अज्ञानतमं दूरीकर्तुं समग्रम्
आविर्भूतः ज्ञानसूर्यः क्षितीजे ॥
श्रमनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा तथैव
पाठितवान् दीनघानान् सदैव ॥
'कमवा शिका' नाम मन्त्रं नवीनम्
पथप्रदर्शिनं भाऊरायं नमाम्यहम् ॥

अनुक्रम

संस्कृत विभाग

१) वन्दे त्वां संस्कृतनाट्योद्धारकं
दाजी भाटवडेकर महोदयम्।	व्यक्तिचित्र	कु. वृषाली पवार	बी.ए. भाग ३	७९
२) अहं कितवो ऽस्मि।
(व्यसनमुक्त्यर्थं उपयोगिनी नाट्यछटा)	नाट्यछटा	कु. सस्मिता पाटील	बी.ए. भाग ३	८१
३) संस्कृतस्य सम्प्रति आवश्यकता
(संस्कृतसम्मेलनवृत्तान्तम्)	वृत्तान्त	कु. पूनम मोटे	बी.ए. भाग ३	८३

अर्धमागधी-प्राकृत विभाग

१) सेवखणिय कांती-सेणाणी
कम्मवीरो भाऊरावो पाटील-महोदओ	श्री. ऋतुराज गुंड	बी.ए. भाग २	८५
२) कन्ना जायाओ	कु. रुपाली जाधव	बी.ए. भाग २	८७

आभूषण

रत्नाश्रम अलमिन्. रॉड. ग. : अहमदाबाद (गोमती)

अहमदाबाद निवासिन्कु
॥ अहमदाबाद निवासिन्कु
महमदाबाद निवासिन्कु
॥ अहमदाबाद निवासिन्कु
अहमदाबाद निवासिन्कु
॥ अहमदाबाद निवासिन्कु
महमदाबाद निवासिन्कु
॥ अहमदाबाद निवासिन्कु
महमदाबाद निवासिन्कु

वन्दे त्वां संस्कृतनाट्योद्धारकम् दाजी भाटवडेकर महोदयम्।

(३६)

कु.वृषाली पवार, बी.ए.भाग३

(३६)

(व्यक्तिचित्र)

“परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥”

सत्यमेतत् खलु सुभाषितम् । क्षणभंगुरे
परिवर्तनधर्मशीले संसारे यः जायते निश्चयेन प्रियतैव
सः । यः स्वकर्तृत्वेन कुलकीर्ति-पताकामुन्नयति स
एव नूनं जातः । सर्वे मरणशीलाः केवलं कीर्तिरिव
अमरधर्मा । काव्यशास्त्रेऽपि कथितमस्त्यनेकैः
काव्यशास्त्रज्ञैः यत् कवयः शरीररूपैः न सत्यपि
कीर्तिरनश्वरी तिष्ठत्येव । भामहेण यथार्थमेव
कथितम् -

“उपेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् ।
आस्त एव निरातङ्कं कान्तं काव्यमयं वपुः ॥”

एतद्वचनं न केवलं कवीनाम् कृतैव सत्यम्
दिग्दर्शकाभिनेताचित्रकारशिल्पकारसंगीतकार-
गायकवादकाद्यानां सर्वेषां कलाकाराणां कृतेऽपि
यथार्थम् । १९२१ ख्रिस्ताब्दे सप्टेंबरमासे
पञ्चदशदिनाङ्के पृथिवीतले अवतीर्णः
गतडिसेंबरमासे षड्विंशतिदिनाङ्के दिवंगतः दाजी
भाटवडेकर नाम महोदयोऽपि कीर्तिरूपेण
भारतभूम्यामजरामरः एव ।

नाट्यं तु समाजनिर्माणस्य पवित्र कलेऽति
मत्वा तस्य सर्वाङ्गिणसेवा यः कृतवान्
नाट्यकलायाः निस्सीमः भक्तः सुसंस्कृतः नटः
दिग्दर्शकः तथा च विचारवान् केशवचन्द्रः मोरेश्वर
नामास्माकं सुपरिचितः श्रीमान् दाजी भाटवडेकर
महोदयः ।

व्यावसायिकरङ्गभूम्यामुच्चशिक्षितः
बहुभाषकोऽभिनेता - लेखकश्च सः । १९४४ तमे
वर्षे संस्कृतविषये एम.ए.पदवीं प्राप्तवान् । सः
बाल्ये वयस्येवाष्टमे वर्षे बालकीर्तनकाररूपेण
प्रसिद्धरेव । दाजीमहोदयेन मराठी-आंग्ल-हिंदी-
संस्कृतरंगभूम्योपरि स्वप्रतिमा स्वस्थानं च निर्मितम् ।

सुस्पष्टशब्दोच्चारेण धीरगम्भीरध्वनिना तथा
च समर्थाभिनयेन रसिकसहृदयान् मन्त्रमुग्धं
कृतवानासीत् दाजीमहोदयः । ‘सुंदर मी होणार’
नाटके ‘महाराजः’, ‘अमलदार’ नाटके ‘डेरे’
महोदयः, ‘मानापमाने’ लक्ष्मीधरः, ‘सौभद्रे’,
‘बलरामः’, ‘संशयकल्लोळे’, ‘फाल्गुनरावः’,
‘एकचप्याला’ मध्ये सुधाकरः, ‘भावबन्धने’,
‘घनश्यामः’, ‘होनाजी बाळा’ मध्ये मोरशेठः
इत्यादयानेकाः भूमिकाः प्रसिद्धाः । परन्तु
पु.ल.देशपाण्डे महोदयस्य ‘तुझे आहे तुजपाशी’
नाटकेऽस्मिन् या भूमिका सः साकारितवान्
‘काकाजी’ नाम तस्यैव कृते सा लिखित्येति मन्यन्ते ।
यतः दाजी नाम काकाजी इति समीकरणमेवाभवत् ।
काकाजीसदृशं रसिकः सौंदर्यासक्तश्च दाजी
महोदयः । व्यावसायिक्यां रंगभूम्यां ४० नाटकेषु
५० भूमिकाः कृतवान् सः । तथा च
आकाशवाण्यामपि श्रुतिकायां वाचिकाभिनयं
कृतवान् सः ।

यदि वयं ‘संस्कृत-नाट्ये भाटवडेकर
महोदयस्य योगदानं’ अस्मिन् विषये चिन्तयामः तर्हि

तेन न केवलं अभिनयमेव कृतमपि तु लेखनदिग्दर्शनं कृतम् । संस्कृतरङ्गभूमिं समृद्धं कृतवान् । नैकानां मराठीनाटकानां रूपांतरणं कृत्वा तान् संस्कृतभाषायां आनितवान् प्रयोगान् च कृतवान् । दाजी महोदयस्य संस्कृतश्रद्धा संस्कृताभ्यासविषये प्रीतिः न केवलं प्रशंसनीया अपि तु अनुकरणीयास्माभिः । सः वृद्धावस्थायां द्विसप्ततितमे वर्षे 'संस्कृतरंगभूम्याः पुरतः समस्याः' अस्मिन्विषये संशोधनं कृत्वा विद्यावाचस्पति नाम पीएच.डी.पदवीं प्राप्तवान् ।

अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तं मृच्छकटिके शकारं तेनाजरामं कृतम् । न केवलं मराठीरङ्गभूम्याः अपि तु संस्कृतरङ्गभूम्याः अनमोलरत्नं नाम दाजीमहोदयः ।

सः 'राष्ट्रिय-चित्रपट-सेन्सॉर-बोर्ड'स्य सदस्यः आसीत् । तथा च 'राज्यरंगभूमि-परिनिरीक्षणमण्डलस्य' अध्यक्षोऽप्यासीत् तथा च दिल्लीनाट्यसम्मेलनाध्यक्षपदं तेन विभूषितम् । साहित्यसंघस्य गिरगावस्था ब्राह्मणसभायाः च अध्यक्षोऽसीत् । नैकैः पुरस्कारैः सम्मानीतः सः । पद्मश्री पुरस्कारोऽपि प्राप्तवान् ।

लेखकस्य कृते आविष्कारस्वातन्त्र्यमावश्यकं किन्तु समाजार्थं विघातकं न भविष्यति तावदेव इति

तस्य मतिः । कलास्वादे रसिकानां मनसि लज्जानिर्माणं न भवेत् सा कला रसिकानां पुरतः दैनंदिन-जीवनादर्शम् भवेदिति मन्यमानः सः ।

सः निपुणः वक्ताप्यासीत् । सदैव भाषणस्यारंभे निश्चयेन एकं संस्कृतसुभाषितं गायति स्म । संस्कृत ज्ञानप्रदर्शनमिति तस्य हेतुः नासीत् कदापि मात्र संस्कृतविषये प्रेमदर्शनं तथा च समाजे संस्कृतिसंवर्धनरक्षणं च करणीयमावश्यकमिति तस्य मतिः ।

संस्कृतरङ्गभूमिपुनरुज्जीवितकरणार्थं कार्यरतः प्रगाढः विद्वान् सामाजिक कार्यकर्ता त्रिदिवं गतः । संस्कृतरङ्गभूम्याः पतनकाले तामुद्धर्तुं, नवदिशां दर्शयितुं कार्यरतः सः महात्मा संप्रति अस्माकं मध्ये उपस्थितः नास्ति । परन्तु तेन दर्शितेन पथेन गन्तुकामाः वयं संस्कृतछात्राः तं कदापि न विस्मरिष्यामः । संस्कृतनाट्यसृष्टेः उद्धारक-कलाकारं प्रति वयं सदैव नतमस्तकाः । सादरेण वन्दे त्वां संस्कृतनाट्योद्धारकम् दाजी भाटवडेकर महोदयम् ।

अहं कितवोऽस्मि

(नाट्यछटा)

(३३०)

कु.सस्मिता पाटील, बी.ए.भाग३

(३३०)

(व्यसनमुक्त्यर्थं उपयोगिनी नाट्यछटा)

(कर्णौ पिधाय ४० वर्षस्य मनुष्यः उच्चैः वदति...)

कितवः = कर्णफुलमिव कम्पनशीलाः, मरुतैव ध्वनिनिर्माताः, नर्तक्याः नुपुराण्यैव चंचलाः, सोमरसैव मादयन्तः विभीदकाक्षानां ध्वनिं मा करोतु।

एते मम जीवितभक्ष्यं ग्रसिष्णवः, बभ्रुवर्णविभीदकाक्षाः मम हृदये यत् ताण्डवं कुर्वन्ति विरमन्तु तत् । विरमन्तु अनुक्षणमेव । हृदयभेदिनामअङ्कुशिनाम् नितोदिनाम् अक्षानाम् गर्जनाः प्रतिगृहन्तु कृपया । अक्षानाम् उच्चरवं मा कुर्वन्तु ! मा कुर्वन्तु !! मा कुर्वन्तु !!!

(सर्वत्र शान्तता, स्तब्धता । कर्णतः हस्तौ अधः नीत्वा...)

किं, किं वदन्ति भोः ? कितवः अहम् ?

अहम् कितवः ?

एषः संस्कारः बापटः नाम ब्राह्मणः कितवः वा ?

सर्वैः अपरोद्धितः दीनः कितवः वा अहम् ?

आम्...अस्मि अहम् कितवः ।

क्रीडामि विभीदकक्रीडा ।

धनेच्छ्वहं तैः साकम् करोम्यङ्कक्रीडा । करोम्यहमक्षपादान् सहस्त्रवारं साष्टाङ्गप्रणामम् । यतः भग्नीकृतं तैः मम संसारसुखम् ।

विभीदकानङ्गीकृत्य अहम् मम जायां दूरे स्थापितवान्, तिरस्कृतवान् च । विभीदकानङ्गीकृत्य पतिप्रतायाः जायायाः पावित्र्यं नष्टं कृतवानस्मि । तस्याः सुखशान्तिसमाधानम् नष्टं कृतम् । स्वप्नभङ्गं च कृतम् ।

(दीनहास्यं कृत्वा)

जायायाः माता मम द्वेषं करोति, निन्दति च । द्रव्यलोभेन विभीदकाः यं दरिद्रनारायणं कुर्वन्ति - तस्य मम भार्यायाः चारित्र्यम् परजनाः कलंकितं कुर्वन्नासन् । ममैव कुकर्तृत्वकृपाफलरूपेण मम जायायाः अवस्था एषा । आपणके चारित्र्यविक्रयं कृतवती आगतवती अधुना एषा । अहमेव व्यभिचारिणीं कृतवान् ताम् ।

मम मातापिता बन्धुभगिनीसखायः केऽपि माम् न स्मरन्ति । परिवाहे (गटारेन्वाम्) वर्तमानाः श्वानस्योपरि अन्ये श्वानाः उच्चरवेण ध्वनिं कुर्वन्ति । तद्वदैव मम अवस्थास्ति । आप्तजनाः सखायः च माम् केवल अपशब्दानेव दत्ताः । तथैव च स्वसौकर्यानुसारेण अनुबन्धानपिखण्डितकृतान् । अहं प्रकर्षेण स्मृतवान् हंसवचनम् 'कठिण समय येता कोण कामास येतो' इति । एकदा तु मम मातापिताभ्रातरोऽपि अधिकारीणं उक्तवन्तः 'न वयं एनं जानीमः । नयत् बद्धमेतम् ।' इति । अधुना न कोऽपि सखा वा सहाय्यकः वा एवं ज्ञात्वा अहं निश्चयं कृतवान् अक्षैः सह न क्रीडामि कदापि । प्रतिदिने अहम् निश्चयं करोमि अद्यतः अहम् विभीदकैः सह क्रीडां न करोमि ।

अन्य कीतवसखायः आगतसु सत्यपि न गतवानहम् । परन्तु हा हन्त ! हन्त !! मम निश्चयः तु अस्थिरमभवत् यदा कितवैरक्षिप्ताः बभ्रुवर्णाः अक्षाः वाचम् कृतवन्तः ।

तदैव संकल्पं परित्यज्य अक्षव्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेषामक्षाणां स्थानं कामव्यसनेनाभिभूयभाना स्वैरिणीमिव गतवानेव ।

विजिगीषु अहं विजयं प्रापयिष्याम्येव इत्थं विचित्र्य
अक्षस्थलं (जुगाराचा अड्डा) गतवान्।

अक्षे जित्वा बहुधनं प्राप्य सुखेनैव जीवामि
तथा च पुनरेकवारम् गृहनिर्माणं करोमि इति
दिवास्वप्नं मे स्वप्नमेवावशिष्टम्।

प्रतिदिने नित्यनूतनदिवसेश्वरस्य प्रतिकिरणः
मां संदेशयति खलु “अद्यतः अक्षबलिः मा भवतु !
मा भवतु ! मा भवतु !! तत्र ग्रामे ते त्वं क्षेत्रमस्ति, जाया
अस्ति। परिश्रमेणैव धनप्राप्तिं करोतु।” इति।

प्रथममेवाहं यथार्थरूपेण ज्ञातवान् यत्
अहस्ताः अक्षाः कथं हस्तवन्तानस्मान् पराभूतं
कुर्वन्ति। स्वयं शीताः सन्तोऽपि कितवानाम्

ब्रीदवाक्यानि

दूरदर्शनम्

‘सत्यं शिवं सुन्दरम्।’

अर्थ - सत्य, शिव आणि सुंदर आहे.

भारतीयसमुद्रतटारक्षकदलम्

‘जलं यस्य बलं तस्य’

अर्थ - ज्याचे पाणी त्याचे सामर्थ्य.

भारतीय आयुर्विमा मंडलम्।

‘योगक्षेमं वहाम्यहम्।’ (श्रीमद्भगवद्गीता ९.२२)

अर्थ - सर्व चरितार्थ मी चालवतो.

भारतीय वायुसेना

‘नभः स्पृशं दीप्तम्।’ (श्रीमद्भगवद्गीता ११.२४)

अर्थ - आकाशाला स्पर्श करणारे तेज.

अन्तःकरणानि कथं निर्दहन्ति। रात्रौ परगृहस्य
सुखप्रकाशं पश्यतः अहमेव निर्धनः एकाकी
शोकतमे निमग्नः गुप्तरूपेण चरतः कितवः। केवलः
कितवः।

अतः मम मनमस्तिष्के आरुढानाम्
सत्ताधीशानामक्षानामहमापृच्छामि। मम पुनरागमनं
कदापि न भवतु अत्र।

बन्धनमुक्तं करोतु माम्।

दुःखमुक्तं करोतु माम्।

मुक्तं करोतु माम्।

मुक्तं करोतु माम्।

भारतीय नौसेना

‘शं नो वरुणः।’ (तैत्तिरीयोपनिषद शान्तिपाठ)

अर्थ - वरुण आमचे कल्याण करो.

शिवाजी विद्यापीठम् कोल्हापूर

‘ज्ञानमेवामृतम्’

अर्थ - ज्ञान हेच अमृत आहे

सोलापूर विद्यापीठम्

‘विद्यया संपन्नता ॥’

अर्थ - विद्येने संपन्नता प्राप्त होते

पुणे विद्यापीठम्

‘यः क्रियावान् स पण्डितः।’

(महाभारत उ.प्रवि-३२.४८)

जो क्रियाशील असतो तोच पंडीत होय.

कु.स्वाती कुलकर्णी

बी.ए.भाग ३

संस्कृतस्य सम्प्रति आवश्यकता

(३६०)

कु. पूनम मोटे, बी.ए. भाग ३

(३६०)

“यावत् भारतवर्ष स्यात् यावत् विन्ध्यहिमाचलौ ।
यावत् गङ्गा च गोदा च तावदेव हि संस्कृतम् ॥”

एतद् श्लोकः एव संस्कृतभाषायाः अमरत्वं प्रतिपादयति । अतः तत्र काऽपि शङ्का नास्ति यत् संस्कृतभाषायाः सम्प्रति आवश्यकता अस्ति ।

अद्यपर्यन्तम् वयं केवलं प्राचीनकाले किं किं साहित्यं आसीत् ? वेदोपनिषदाः ब्राह्मणग्रन्थाः रामायणं महाभारतं च कथं श्रेष्ठाः सन्ति अस्मिन्विषये एव वदनास्मः । तेषां सर्वेषां श्रेष्ठता निर्विवादिता । किन्तु अस्मिन्नेकविंशतितमे शतके संस्कृतभाषा अधिकाधिकं कथं प्रसारयेत् तत्कृते प्रयत्नं करणीयं आवश्यकमेवास्ति ।

इदानीं जनाः किं किंवदन्ति वयं पश्यामः । यत् संस्कृतभाषा तु मृताऽस्ति । अतः तस्याः अध्ययनेन कः लाभः ? अहो आश्चर्यम् ? यदा संस्कृतभाषा मृताऽस्ति तर्हि कथं अहं संस्कृतभाषायां लिखितुम् शक्नोमि ? एतस्य कोऽर्थः ? यावत्पर्यन्तमेकोऽमनुष्योऽपि संस्कृतभाषायां वदति तावत्पर्यन्तम् संस्कृतभाषा मृता नास्ति । कर्नाटकराज्ये मत्तूर नाम ग्रामः अस्ति । तत्र शिशुतः वृद्धपर्यन्तम् सर्वे संस्कृतभाषायामेव वदन्ति । नाम संस्कृतभाषा तेषां व्यवहारभाषा अस्ति । तेषु केचन जनाः विज्ञानेऽपि प्रगतिं कृत्वा शास्त्रज्ञाः अभवन् । कर्नाटकराज्यस्य शालान्त परीक्षायां तत्रतः त्रयचत्वारः बालकाः प्रतिवर्षं उत्तमं गुणवत्तास्थानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

अधुना सङ्गणकयुगः प्रचलति । सङ्गणकेन सर्वाणि कार्याणि सुलभानि भवन्ति । ‘सङ्गणकस्य कृतेऽपि संस्कृतभाषा बहूपयुक्ता’ इति विदेशस्थिताः शास्त्रज्ञाः मन्यन्ते । सङ्गणकस्य या Software

Language अस्ति तस्याः कृते संस्कृतभाषा उपयुक्ता । इदानीं सङ्गणकस्य भाषा आङ्ग्लभाषास्ति । आङ्ग्लभाषायां वयं Sorry, Shyam, Short लिखितुम् इच्छामः तर्हि तस्य प्रारम्भः ‘S’ तः भवति परन्तूच्चारणमन्यद् भवति । किन्तु संस्कृतभाषायां उच्चारानुसारणमिव शब्दस्य प्रयोगोऽस्ति । तत्कारणात् सङ्गणकस्य कार्ये सरलतामानयतुमेषा भाषा कथं योजितव्या अस्मिन्विषये अमेरिका देशे संशोधनं प्रचलति ।

यद्यप्यधुना विज्ञानयुगमस्ति तथापि प्रतिदिने आयुर्वेदस्य महत्त्वं प्रवर्धमानं भवति । जम्बूफलं, गुडमारः कुमारी च इत्यादयाः वनस्पत्यौषधीनामोपरि संशोधनं शास्त्रज्ञाः कुर्वन् सन्ति । आयुर्वेदिक वनस्पतीनां सर्वाधिकाराः विदेशस्थिताः जनाः गृहितवन्तः एतादृशी स्थितिः दृश्यते । एतत्तु अस्माकं कृते लज्जास्पदमेव । ‘आयुर्वेदः खलु भारतस्य परमवैभवः ।’ आयुर्वेदस्य सर्वाः मूलग्रन्थाः संस्कृतभाषायामेव सन्ति । अतः आयुर्वेदाध्ययनार्थं संशोधनार्थं च संस्कृतमेवावश्यकम् ।

संस्कृतभाषायाः उपयोगः कुर्वन्नाः सन्ति यावन्नैकाः जनाः विदेशेऽपि सन्ति यथा जर्मनी, जपान, इंडोनेशिया, इंग्लंड, अमेरिका च देशेषु । ‘बाली’ नाम द्वीपोऽस्ति तत्र यदा वयं विमानात् बहिः आगच्छामः तदा ते जनाः अस्माकं स्वागतम् ‘नमोनमः’, ‘नमस्कारः’, एतादृशैः शब्दैः कुर्वन्ति । नाम ते संस्कृताचारान् पालयन्ति । अमेरिका देशे प्रसिद्धं ‘मॅसॅच्युसेट्स’ विद्यापीठमस्ति । तत्र पदवीदानसमारम्भात्पूर्वं छात्राः संस्कृतसुभाषितानि गायन्ति ।

किं भवन्तः अपीच्छन्ति किल्, तर्हि
“संस्कृतेन सम्भाषणं कुरु, जीवनस्य परिवर्तनं कुरु ।
यत्र यत्र गच्छसि पश्य तत्र संस्कृतम् ।
संस्कृतेः संरक्षणं कुरु ॥”

संक्षेपतः यदि वयं भारतराष्ट्रस्यैकात्मता
साधयितुमिच्छामः तर्हि तस्य कृते संस्कृतभाषाएव
उत्तरमस्ति । सर्वे जनाः स्वव्यवहारं संस्कृतभाषायां
कथं कर्तुं शक्नुवन्ति तस्य कृते प्रयत्नान् करिष्यामः ।
तस्याः व्यवहारे उपयोगं कर्तुं इस्त्रायल देशेव अथकान्
प्रयत्नान् कुर्मः ।

इस्त्रायल देशस्य यहूदिसंस्कृतिरस्ति । यद्येषा
संस्कृति पूर्णरूपेण विकसितासीत् तदा हीब्रू एव
व्यवहारभाषासीत् । क्रैस्तानां पवित्रग्रन्थस्य ‘बायबल’
नामकस्य पूर्वार्धस्य अधिकाः भागाः
हीब्रूभाषायामेवस्ति । तेषां सर्वेऽपि धर्मविधयः
हीब्रूभाषायामेव वर्तन्ते स्म । परं गच्छता कालेन यदा
यहूद्याः इतरान् देशान् गतवन्तः तदा तु हीब्रूभाषा
धार्मिकविधिषु केवलं अवशिष्टाभवत् । अतः तेऽपि
चिन्तितवन्तः यत् हीब्रूभाषा तन्निमित्तामेव

उपयोजितव्या, न तु अन्यत्रेति । अतः
सार्वजनिकस्थाने यदि कश्चित् हिब्रूभाषायां वदति तर्हि
सः दण्डयोग्यः भवति स्म । देवानां भाषया व्यवहर्तुं
मनुष्याणाम् अस्माकं नास्त्यधिकारः इति तेषां दृढः
निर्णयः आसीत् ।

परं यहूदीसंस्कृतेः पुनरुत्थानकांक्षिभिः कैश्चित्
जनाः चिन्तितवन्तः यत् व्यावहारिक भाषारूपेण
हीब्रूभाषायाः पुनरुज्जीवनं शक्यं वर्तते । तेषु अग्रगण्यः
आसीत् एलिसर बेनयहूदः । सः एतद्विषये बहु
स्वप्नानपश्यत् । तान् साकारीकर्तुं स्वजीवनं
समर्पितवान् । तस्यैषा साहसगाथा ‘भुवमानिता
भगवद्भाषा’ इति ग्रन्थरूपेण प्रसिद्धा ।

हीब्रूभाषायाः संस्कृतभाषायाः च पुनरुत्थानपथे
समानांशाः बहवः सन्ति । यदि वयं इस्त्रायलदेशेव
अथकान् प्रयत्नान् कुर्मः प्राप्तुं शक्नुमः । किमस्माकं
ध्येयं निश्चितमेवाभवत् वा ?

“संस्कृतभाषा भारतभूषा विलसतु हृदये हृदये ।
संस्कृतिरक्षा राष्ट्रसमृद्धिः भवतु हि भारतदेशे ॥”

ब्रीदवाक्यानि

भारताच्या राष्ट्रचिन्हावरील बोधवाक्य
‘सत्यमेव जयते ।’ (मुंडकोपनिषद ३.१.६)
अर्थ - सत्याचाच विजय होतो.

शान्तिनिकेतन
‘विश्वमेकनीडम् ।’ (शुक्लयजुर्वेद ३२.८)
अर्थ - हे विश्वचि माझे घर.

भारतीय टपालखाते - दूरसंचार खाते
‘अहर्निशं सेवामहे ।’
अर्थ - आम्ही रात्रंदिवस सेवा करतो.

नभोवाणी आणि महाराष्ट्र राज्य परिवहन मंडळ
‘बहुजनहिताय बहुजनसुखाय’ ।

(दीघनिकाय १.१.६.६५)

अर्थ - सर्वांच्या हितासाठी... सर्वांच्या सुखासाठी

पोलीस खाते

‘सदरक्षणाय खलनिग्रहणाय ।’

अर्थ - सज्जनांच्या रक्षणासाठी व दुर्जनांच्या नाशासाठी

कु.स्वाती कुलकर्णी

बी.ए.भाग ३

सेकरवणिय कांती सेणाणी : कम्मवीरो भाऊरावो पाटील महादेओ

(३६)

श्री.ऋतुराज गुंड, बी.ए.भाग २

(३६)

महान वत्तिमत्ताण-मणुसा निय-हिययम्मि विविध सिविणा दिट्ठंति । तं सिविणा पच्चक्खं आणणत्थं निच्चं कम्मं करेंति । तम्मि वेलाए ते निय-वसणाणं पि चिंता न करेंति । तेण कारणेण ते महापुरिसा सव्व-लोगाणं आयर-ठाणं होंति । तेण सव्वे जणा ताणं महापुरिसाणं सम्माणं करेंति ।

सव्वे महापुरिसा मोह-लोह-कीत्ति-आइओ दूरं संति । सव्वे महापुरिसा निय-तत्तसि य निट्ठा रक्खिऊण कम्म करेंति । तेण महापुरिसा समाजस्स आदरसं होंति । तम्मि महापुरिसाणमज्झे कम्मवीरो भाऊरावो पाटील - महोदओ एगो महापुरिसो अत्थि । कम्मवीरो भाऊराव-पाटीलस्स सेक्खणिक्-सामाजिक-कज्ज अच्चंतं थुदीपरं पेरणादायगं य अत्थि ।

सय-वरिसाओ अणाणेण अंधसध्देण य गहियाओ समाजस्स विकासस्स सिविणं दट्ठूण कम्मवीर-भाऊराव-पाटील-महोदएण १९१९ वरिसे 'रयत सिक्खण संत्थाए थावणा कयं । रयत सिक्खण संत्थाए मज्झमेण भाऊराव-पाटीलेण महारट्ट-रज्जे सेक्खणिय सामाजिय य कांती करेइ ।

महारट्ट-रज्जे सामाजिय-सेक्खणियय कांती कत्तारे कम्मवीरो भाऊरावो पाटील-महोदओ एगो सामण्णे कुटुंबम्मि २२ सप्टेंबर १८८७ वरिसे जम्मं घेइ । अहिंसा सच्च - अचोरिय-अपरिगह-समया-बंधूत्ता आइं विविह संक्कारा तस्स बालत्तणाओ च्चिय होइ । तेण से परंपराओ

आगयाओ अजुत आया-वियारस्स विणासत्थ पयत्तं करिऊण जाइ-पंथ-भेदभाव-विसमताइं रहियं समाज-निम्माणत्थं विविह-पयारस्स कट्ठं करेइ ।

'कट्ठं करिऊण पढमं दव्वं पावेह तयणंतरं अज्झयणं करेह किंतु साहिमाण मुंच्चिऊण न जीवह' । एवं पयारस्स मत्तस्स मज्झमेण भाऊराव-महोदएण बुद्धिए समं, समस्सविय पइट्ठा पाविऊण देइ । 'कमवा सिका य' एएस्स मज्झमेण सरीर-मन-बुद्धी य जुत्त सिक्खण-पणालीए आरंभं कयं । तेण कारणेण अणेगा सामान्य कुटुंबाए विज्झत्थीयाणं जीवणं सफलं होंति ।

भाऊराव-पाटील-महोदएण १९०९ वरिसे दूधगाव (सांगली) गामे पढम विज्झत्थी-वसती गिहं कट्ठिऊण सिक्खवणिय - कज्जं आरंभं करेइ । तयणंतरं १९१९ वरिसे काले (कराड) गामे बिअं वसतीगिहं कट्ठियं । तम्मि चेव वरिसे 'रयत सिक्खण संत्थाए वि थावणा होइ । १९२१ वरिसे नेरले-गामे, १९२४ वरिसे सातारा नयरे, १९३२ वरिसे पुणा-नयरे आइं विविह-ठाणे वसतीगिहे आरंभं करेइ । एवं वयारे ३६ वसतीगिहे, १०८ माज्झमिक - विज्जालए, ६ अज्झापक - विज्जालए, ३ महाविज्जालयाणं आरंभं करिऊण सव्व सामण्ण-लोगाण पुत्त-पुत्तीयाण सिक्खणिय सुविहा निम्माणं करेइ ।

कवलापूर गामाए पांडूरंग - पाटील नामस्स विज्झत्थस्स आंगल-देसम्मि विधी अज्झयणत्थं

पठवियं । दाऊदखाण-पठाण-नामस्स इसलाम धम्मिय विज्झत्थं अद्धमागही - पाइय भासाए अज्झयणत्थं वाराणसी नयरीए पठवियं । विविह जाइ-धम्मस्स विज्झत्थाण निय वसतीगिहे ठविरुण सामाजिक समताभाव निम्माणं करेइ । तेण कारणेण कम्मवीर-भाऊराव पाटील महोदओ एगो महान कांतीसेणार्णी अत्थि ।

कम्मवीर-भाऊरायस्स कज्जम्मि तस्स भारियाए लच्छीबाईए वि सहभागं अत्थि । लच्छीबाई वि वसती गिहंसि पुत्ताण नियपुत्ता इव पालणपोसणं करेइ । भाऊरावो विविह-कज्जाए निमित्तं अन्नं गामं गच्छइ । ताव लच्छीबाई वसतीगिहंसि पुत्ताण सव्व-पयारस्स चिंता वहइ ।

एगया भाऊरावो को वि गामं गच्छित्था किंतु पंच-छट् दिणे वि न आगच्छित्था । वसतीगिहाए भोजन-सालाए सव्व भोयणं-वत्थुं समाप्पं होन्ति । भोयणवत्थु आणणत्थं किंचि वि दव्वं (रूवगा) नत्थि । वसती-गिहाए विज्झत्थीए उवरिं उववासस्स वेलं आगच्छियं । ताव लच्छीबाईए निय-कंठाए मंगलसूतं विक्किरुण वसतीगिहाए पुत्ताण भोयण ववत्था करेइ । एवं पयारे विविह कठीण पसंगे लच्छीबाई वि भाऊरावस्स कज्जे सहभागं होइ । तेण कारणेण दुवे वि जणा समाजस्स आयरस्स पात्तं होन्ति । तेसिं मच्चुत्तर काले वि 'रयत सिक्खण संत्थाए कज्जं सम्म-पयारे-चलइ । इमाए संत्थाए अज्ज पंचसय-विविह साहासु अज्झापणस्स कज्जं होइ ।

कम्मवीर-भाऊराव-पाटील-महोदयस्स एवं सेक्खणिय कज्जं सव्व महारट्ट रज्जे भूसणाहं अत्थि । भारहदेसम्मि वि एगं आदरसं संत्था ति मंत्रंति ।

एवं पयारे भाऊरावस्स सेक्खणिय सामायिय कज्ज अच्चंतं थुदीपरं अत्थि ।

सातारा-नयरीए वसतीगिहस्स नामकरण पसंगे १९२७ वरिसे राष्ट्रपिता-महाप्पा-गांधी-महोदओ आगच्छित्था । भाऊराव-पाटीलस्स वसतीगिहम्मि सव्व जाइ-धम्मस्स विज्झत्थाण दट्ठण महाप्पा-गांधी-महोदओ आणंदेण भणित्था, 'साबरमइ आसरमे वि अहं जं न करेमि तं भाऊरावेण सातारा नयरे वसतीगिहम्मि पच्चक्खं करावेइ' । वसती गिहाए मज्झमेण भाऊरावेण सव्व जाई-धम्मस्स लोगाण एग-ठाणे आणिरुण राष्ट्रीय-सामाज्य-एगता निम्माणं करेइ । भेदभाव-जाय-पाय-धम्म-पंथ-रहिय-समाजस्स निम्मिती करेइ' ।

१९२८ वरिसे डा.बाबासाहेब आंबेडकर-महोदएण वि भाऊराव-पाटीलस्स विज्झत्थी वसतीगिहाए दट्ठण भाऊरावस्स कज्जस्स थुदीं करित्था । वसतीगिहाए विज्झत्थाण भोयणत्थं किंचि वि रूवगा देइ ।

१९४६ वरिसे साने-गुरु-महोदएण वि भाऊरावस्स वसती गिहं दट्ठण भणइ, 'भाऊरावस्स विज्झत्थी वसतीगिहे भविस्सकालाए भारहमाताए एगयाए पतिकं च्विय होंति' ।

डा. धणंजयराव गाडगीळ महोदओ भाऊरायस्स कज्जाए गउरवत्थं भणित्था, 'सामाजिय एगता-समता य भाऊरावस्स कज्जस्स' पाणं अत्थि ।

एवं पयारे कम्मवीर-भाऊराव-पाटील-महोदओ सेक्खणिय-सामाजिय-खेत्तेसु एगो महाकांती-सेणार्णी अत्थि । तस्स कज्जं भविस्सकालंसि तरूणाणं पेरणादायगं होस्सइ ।

कन्ना जायाओ

(२६०)

कु.रुपाली जाधव, बी.ए.भाग २

(३६०)

किसन :- किं गंभीररावं ! मत्थए हत्थं ठविरुण चिड्डसि ? एत्तियं किं घडणा घडइ जेण चिंताउलं होसि ।

गंभीरराव :- मित्त, कि कहियव्वं ? अहं पुण्हिणं मनुस्सं आसि । बीअं, मम दुक्खं तुमं कहिरुण किं उवयोगं अत्थि ।

किसन :- भो मित्त ! एत्तियं किं घडणा घडइ जेण निय भागं दोसं देसि ?

गंभीरराव :- निय दुक्खं इयराण कहिरुण किं उवयोगं अत्थि ? तेण अहं चिंताउलं होरुण चिड्डामि । बीअं अहं मंदभागं अत्थि तेण तुमए मदतस्स वि उवयोगं न होइ ।

किसन :- तुमं जं भणसि तं सच्चं अत्थि । किन्तु मत्थए हत्थं ठविरुण किं उवाय होइ ? तओ किं घडणा घडइ तं कहसु । तम्मि उवरिं किं पि उवायं सुणावेमि ।

गंभीरराव :- भो मित्त ! तुमं किं कहामु ? मम भारियाए बीअ-वेलाए गब्भावत्था पावित्था । किन्तु बीअ-वेलाए वि कन्नाच्चिय जाया । तओ तुमं कहसु, किं अहं चिंताउलं होरुण न चिड्डामि ? अहवा कन्ना जाया त्ति आणंदेण किं णच्चिरुण सव्व लोगाण सरकरा देमि ?

किसन :- भो गंभीररावं ! कन्ना जाया त्ति किं एत्तियं दुक्खं करसि ? तम्मि अजुत्तं किं अत्थि तं कहसु ?

गंभीरराव :- तव भागं अच्चंतं सुंदरं अत्थि तेण तुमं एवं पयारे बोल्लसि । तुमं दोच्चं वि पुत्ता अत्थि तेण तुमं सुहीं अत्थि । तुमं एगं वि कन्ना नत्थि

तेण एवं पयारा बोल्लसि । एग कन्ना वि कंठस्स फासं होइ । ममं दुवे कन्ना होइ तेण अहं चिंताउलं होरुण चिड्डामि ।

किसन :- भो गंभीररावं ! अज्ज सिक्खणेण लोगासु बहुलं परिवत्तणं होइ । तेण पूव्व-कालाए एत्तियं अज्ज पुत्त-पोत्तियाए अंतरं नत्थि ।

गंभीरराव :- जस्स कन्ना अत्थि तस्स अच्चंतं कट्ठं करिरुण दव्वसंगहं करियव्वं । अन्नहा तस्स कन्नाए सम्मं को वि विवाहं न करेइ । तेण कन्नाए माया-पियाए जीवणं दुक्खजुत्तं होइ । कन्नाए विवाह-कज्जे बहुलं दव्वं गिण्हिरुण वि सासू-ससूरा-जामायराइ सव्वे लोगा संतुड्ड न होन्ति । विवाहणंतरं वि कन्नाए कुलधराओ किंपि मगन्ति । तेण कारणेण कन्ना त्ति पच्चक्खं कंठस्स फासं त्ति मए जं भणइ तं किं असच्चं अत्थि ?

किसन :- भो गंभीररावं ! मा चिंताउलं होसु । अज्ज लोगाण वियारम्मि बहुलं परिवत्तणं होइ । ताव कण्णाए बहुलं सिक्खणं देसु । तेण तव कन्ना निय-बुद्धी-पभावेण विविह कम्मं करिरुण समाजम्मि सेट्ठ ठाणं पाविस्संति । तओ निय आयुस्साए चिंता वाहणत्थं समत्थाओ होन्ति । तओ तुमं मा चिंताउलं होसु ।

पितामही :- कन्नाओ सिक्खणं देसु त्ति तुमं भणसि । किंतु गिहकम्मं को करेइ ? बीअं च्चिय कन्नाओ सिक्खिरुण किं करेइ ? 'चूल-मूलं च्चिय इत्थिओ सोहइ त्ति निय-संक्कुतीए परंपरा अत्थि ।

पियामह :- भो किसन ! मम भारिया जं भणइ तं सच्चं अत्थि । 'कन्ना परगिहस्स धणं अत्थि' । तओ कन्नाए सिक्खणास्स किं लाभं होइ ? एक्काए कन्नाए विवाह करिऊण देइ त्ति जणकस्स कत्तव्वं होइ । पुत्ता विवाहणंतरं वि निय-धरम्मि वसन्ति । तेण पुत्ताण सिक्खणं देसि ।

गंभीरराव :- मम माया-पिया जं भणइ तंसच्चं अत्थि । कन्नाए सिक्खणाए विय ताओ विहवजुत्तं विवाहं करिऊण देमि । एएच्चिय माया पियस्स पमुह कत्तव्वं अत्थि । तेण अहं कन्नाओ पाढसालाए न धाडेमि ।

किसन :- भो गंभीरराव ! तूमं एवं सव्वं अणाणेण बोल्लसि । तओ निय अणाणं चयसु । निय वियारेसु परिवत्तणं करसु । जिजामाता, ताराबाई, झासीए राणी, इंदिरा गांधी आदि अणेगा महान इत्थिओ भारह देसम्मि होइंसु । इमाए सव्वाए इत्थिओ होन्ति ।

जिजामातेण वि छत्तपइ सिवरायं घडावेइ । ताराबाईए ओरंगजेब बादसाहस्स वि पराभवं करिऊण मराठी-सत्ताए संरक्खणं करेइ । झासीए राणीए वि अण्णायी अंगल-सत्ताए विरूद्धं लढइ । इंदिरा गांधी नामाए इत्थि पंचदसवरिसा भारहदेसस्स पहाणमंत्ती अत्थि । तओ गंभीरराव तुमंच्चिय कहसु इमाए इत्थिरयणा वि 'चूलं मूलं च्चिय करिंत्था ता भारहदेसस्स महान इत्थिरयणा न होन्ति । तओ निय अणाणं मुंचिऊण कन्ना जाया त्ति दुहं न करसु । कन्नाए सिक्खणं देसु । पुत्ताण समाणं

कन्नाओ विय अवसरं पाविऊण देसु । कन्ना वि तव कुलस्स कीत्ती करेन्ति ।

गंभीरराव :- मित्त, तुमं जं भणसि तं च्चिय सच्चं अत्थि । तव वयणेण मम अणाणं दूर होइ । मम कन्नाए सिक्खविऊण महान इत्थिं करेमि त्ति अहं पइन्ना करेमि ।

कन्ना :- ताय, कि विसयस्स चिंता करसि ? किसन तायं किं भणइ य ?

गंभीरराव :- भो कन्ना ! अहं तुमं च्चिय चिंता करिंत्था । मए दुवे कन्ना जाया त्ति अहं चिंताउलो होइत्था । किंतु किसनतातेण मम चिंताए विनासं करेइ ।

कन्ना :- तात ! कन्नाए जायाए जइ माया-पिया वि दुहीं होन्ति ता देवेहिं कन्नाए जम्मं किं देन्ति । अहवा जाव कन्नाए जम्मं होइ ताव च्चिय नट्टं किं न करेन्ति । तेण माया-पियाइं के वि दुहीं न होन्ति अहवा चिंताउलं वि न होन्ति ।

गंभीरराव :- भो पुत्ती ! एवं मा बोल्लसु । लोगा अणाणेण पुत्त-पुत्तिया त्ति अंतरं करन्ति । किन्तु किसन-ताएण मम अणाणं नट्टं करेइ । तओ अज्ज-दिवसाओ अहं पुत्त-पोत्तिया एवं अंतरं न करेमि । तुम्हे दुवे वि कन्ना मम पुत्ता चिय संति । तुमं बहुलं सिक्खिऊण समाजम्मि सेट्ट ठाणं पाविऊण देस्सामि त्ति अहं पइण्णा करेमि । तओ तुमं चिंता न करेह ।

कन्ना :- 'आमं ताय ! तुम्हाण किवा अत्थि ता अम्हे दुवे वि भगिणी सिक्खिऊण समाजम्मि सेट्ट ठाणं पाविस्सामो एवं अहं पइण्णा करेमि ।

शिवविजय

माझा समाजवादावर गाढा विश्वास असला तरी समाजवाद म्हणजे समानता नव्हे तर सर्वांना समान संधी देणे होय. कारण मुळातच ईश्वरसुद्धा समानतावादी नाही, कारण त्याने प्रत्येक व्यक्तीला समान शक्ती, बुद्धी, सौंदर्य, कला या बाबी दिलेल्या नाहीत आणि मी ईश्वरापेक्षा वेगळा मार्ग अवलंबून इच्छित नाही आणि अवलंबलाच तर तो फायद्याचा ही असणार नाही.

- पं. जवाहरलाल नेहरू

अनुक्रमणिका

सामाजिक शास्त्रे

क्र.	शीर्षक	लेखनप्रकार	लेखकाचे नाव	वर्ग	पृष्ठ क्र.
१)	भारतातील स्वयंसहाय्यता गट	माहितीपर	सुनिल कर्चे	बी.ए. भाग २	९०
२)	विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेझ) वास्तवता व सदस्यस्थिती	माहितीपर	मारुती लोंढे	बी.ए. भाग ३	९४
३)	बँकिंग क्षेत्रातील नवीन प्रवृत्ती	वैचारिक	कु. देवयानी कुंभार	बी.ए. भाग ३	९८
४)	दडपणाचे व्यवस्थापन	स्फूर्त	कु. रेखा गायकवाड	बी.ए. भाग २	१०२
५)	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान	वैचारिक	सुशिल यादव	बी.ए. भाग ३	१०३

सामाजिक शास्त्रे

विभागीय संपादक
प्रा. डॉ. अनिल वावरे

भारतातील स्वयंसहाय्यता गट

(३६)

सुनिल कर्चे, बी.ए.भाग २

(३६)

प्रस्तावना :

भारतातील १०७ कोटी लोकसंख्येपैकी ४० कोटी लोक दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगत आहेत. यातील ३० कोटी लोक ग्रामीण भागातील असून ते कर्जबाजारी आहेत. कारण स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी व स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय बँका व्यापार क्षेत्रास अर्थसहाय्य करित होत्या. सर्वसामान्यांच्या ठेवी गोळा करून त्याचा विनियोग मात्र व्यापारी, उद्योजक इत्यादींना कर्जे देण्यासाठी केला जात होता. सर्वसामान्य शेतकरी, कारागिर, छोटे व्यवसायिक, गरजू व्यक्ती इत्यादींना मात्र बँका कर्जपुरवठा करत नसत. कारण या घटकांची पत (credit) नव्हती. त्यामुळे असे लोक सावकाराकडूनच कर्जाची गरज भागवत असत. सावकार अशावेळी त्यांचे शोषण करित. अशा शोषणापासून मुक्तता व्हावी, ठेवीदारांच्या ठेवींचा उपयोग गरजू व्यक्तींना व्हावा, सर्वसामान्य व्यक्तींचे जीवनमान उंचवावे आदि उद्देशाने सरकारने १९ जुलै १९६९ रोजी प्रमुख अशा १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. बँक राष्ट्रीयीकरणाने ग्रामिण भागाच्या गतिमान आणि टिकाऊ विकासासाठी ग्रामिण भागात बँकांच्या शाखांचे जाळे निर्माण करण्यात आले. परंतु आजही ग्रामिण भागातील लहान शेतकरी, कारागिर, भूमिहिन शेतमजूर हा वर्ग आपल्या कर्जविषयक गरजा भागवण्यासाठी सावकारावरच अवलंबून आहे. ग्रामिण भागातील या वर्गाच्या कर्जविषयक गरजा ह्या वारंवार व तातडीच्या उद्भवणाऱ्या असतात. त्यांची कर्जाची

रक्कम अल्प असते. मात्र तरीही जोखीम स्वीकारण्यास बँका उत्सुक नसतात. त्यामुळे ग्रामिण भागातील सर्वसामान्य गरीब लोक बँकांच्या विविध सेवा व सवलतीपासून वंचित राहतात. त्यासाठी यावर प्रभावी उपाय म्हणून स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ महत्त्वाची ठरू लागली आहे.

स्वसहाय्यता बचत गटाची पार्श्वभूमी :

स्वयंसहाय्यता गट चळवळीचा उगम हा जगामध्ये सर्व प्रथम बांग्लादेशात झाला. प्रा. डॉ. महंमद युनूस यांना स्वयंसहाय्यता गट संकल्पनेचे जनक मानले जाते. डॉ. युनूस हे हॉवर्ड विद्यापिठात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक होते. मातृभूमीच्या ओढीने १९७६ मध्ये ते बांग्लादेशात परतले. व चितगाव विद्यापीठात प्राध्यापक म्हणून काम करू लागले. तेथील आठवडा बाजारात वेगवेगळे गट पैशाची आपसात देवाण-घेवाण करत असत. हे व्यवहार केवळ विश्वासावर आधारलेले होते. डॉ. युनूस यांनी या व्यवहाराचा अभ्यास करून हे समूह बांग्लादेशातील कृषी बँकेशी जोडण्याची संकल्पना मांडली. मात्र शासनाकडून प्रतिसाद न मिळाल्याने १९७९-८० मध्ये डॉ. युनूस यांनी स्वतः ग्रामिण बँकेची स्थापना केली. या बँकेच्या सहाय्याने आठवडे बाजारात पैशाचे व्यवहार करणाऱ्या लोकांना संघटित करून स्वयंसहाय्यता गटांची निर्मिती केली. या बँकेचे प्रतिनिधी आठवडे बाजारात जावून लोकांची बचत गोळा करण्याचे व त्यांना कर्जपुरवठा करण्याचे काम करत असत.

आज या ग्रामिण बँकेचा शाखा विस्तार होऊन त्यांची संख्या ४३०० पर्यंत पोहचली आहे. डॉ. युनूस यांच्या कार्याबद्दल सन २००६ मध्ये त्यांना नोबेल पारितोषिक देवून गौरविण्यात आले.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाची संकल्पना :

‘स्वयंसहाय्यता बचत गट’ म्हणजे स्वतःची सहाय्यता स्वतः करणे या आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी व सामाजिक दृष्टिकोनातून कमीत कमी दहा व जास्तीत जास्त वीस व्यक्तींना एकत्र येऊन तयार केलेला समूह होय.

“समान कमकुवत आर्थिक व सामाजिक स्तर असलेल्या लोकांचा समूह म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट होय.”

स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या संकल्पनेवरून असे स्पष्ट होते की, स्वयंसहाय्यता गटामध्ये स्वतःची मदत स्वतः करणे व परस्पर सहकार्य या तत्त्वावर १० ते २० सभासद एकत्र आलेले असतात. ते सभासद आपापल्या बचती एकत्र करून गरजू सभासदांची आर्थिक गरज भागवतात. त्यात प्रामुख्याने उपलब्ध आर्थिक साधनांचा वापर केला जातो.

त्यातून सभासदांमध्ये परस्पर सहकार्याची भावना वाढीस लागते. सभासदांचा राहणीमान दर्जा सारखाच असतो. या बचत गटाचे निर्णय लोकशाही तंत्रानुसार घेतले जातात. स्वेच्छा, स्वयंशिस्त व स्वयंशासन हाच बचत गटाचा मूलाधार होय. या बचत गटांना सामुहिक प्रकल्पांसाठी शासकीय अनुदान मिळते. यामध्ये भिशी व महिला बचत गट या दोन्हींचा समावेश होतो. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे सावकाराचे महत्त्व कमी झाले आहे. बँकाही ह्या गटावर विश्वास ठेवून कर्जपुरवठा करत आहेत. ग्रामिण आरोग्य, पाणी, शिक्षण, लघु-कुटिर उद्योग इ. समस्या बचत गटाच्या माध्यमातून

सोडविण्यात येवू लागल्याने स्वयंसहाय्यता बचत गट हे ग्रामिण भागात आर्थिक केंद्र बनले आहे.

भारतातील बचत गटाची वाटचाल :

१९५१ पासून भारतात नियोजनबद्ध आर्थिक विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. मात्र देशात सर्व प्रथम रिझर्व्ह बँकेच्या पाठिंब्याने ‘राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामिण विकास बँकेने (नाबार्ड) ‘म्हैसूर रिसेटलमेंट अँड डेव्हलपमेंट एजन्सी (MYRADA) या स्वयंसेवी संस्थेच्या सहकार्याने १९८६-८७ मध्ये स्वयंसहाय्यता गट प्रकल्प सुरू झाला. पण तिकडे काही काळ दुर्लक्ष झाले. नाबार्डतर्फे १९९२ मध्ये Asia Pacific Rural and Agricultural credit Association (APRACA) च्या सहाय्याने भारतामध्ये स्वयंसहाय्यता गट संकल्पना राबवण्यास सुरुवात केली. त्यासाठी नाबार्डने ४३ स्वयंसेवी संस्थांची मदत घेतली. १९९२ मध्ये २२५ बचत गट बँकेशी जोडण्यात आले. ती संख्या १९९६ मध्ये २५०० इतकी झाली. यामध्ये आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू, केरळ ही राज्ये आघाडीवर असल्याचे दिसते. स्वयंसहाय्यता गट चळवळीमुळे ग्रामीण विकासात पडलेली भर पाहून भारत सरकारने ग्रामीण विकासासंबंधी सर्व योजनांचे एकत्रीकरण केले आणि स्वयंसहाय्यता गटांचा कार्यक्रम ‘सुवर्णजयंती ग्रामीण स्वयंरोजगार योजना’ (SGSY) अंतर्गत राबवण्यास सुरुवात केली. संयुक्त राष्ट्रसंघाने २००५ हे वर्ष ‘सुक्ष्मवित्त’ म्हणून जाहीर केले. मार्च २००५ अखेर देशात एकूण १६.१७ लाख बचत गट होते व त्यांना केला जाणारा पुरवठा हा ६८९८ कोटी रुपये होता. देशातील एकूण स्वयंसहाय्यता गटापैकी ८०% स्वयंसहाय्यता गट स्वयंसेवी संघटनांच्या प्रयत्नातून उभे राहिले आहेत.

भारतातील बँकांकडून स्वयंसहाय्यता गटांना झालेला पतपूरवठा :

वर्ष	बँकांकडून पतपूरवठा केलेल्या स्वयंसहाय्यता गटांची संख्या		बँकांनी केलेला पतपूरवठा (कोटी रुपये)	
	वर्षनिहाय	एकूण	वर्षनिहाय	एकूण
१९९२-९९	३२९९५	३२९९५	५७.०७	५७.०७
१९९९-००	८१७८०	११४७७५	१३५.९१	१९२.९८
२०००-०१	१४९०५०	२६३८२५	२८७.८९	४८०.८७
२००१-०२	१९७६५३	४६१४७८	५४५.४७	१०२६.३४
२००२-०३	२५५८८२	७१७३६०	१०२२.३४	२०४८.६८
२००३-०४	३६१७३१	१०७९०९१	१८५५.५३	३९०४.२१
२००४-०५	५३९३६५	१६१८४५६	२९९४.२५	६८९८.४६
२००५-०६	२११३९१	१८२९८४७	१४२०.६७	८३१९.१३
(३१ डिसेंबर पर्यंत)				

संदर्भ : आर्थिक सर्वेक्षण २००५-०६, भारत सरकार, Page No.65

महाराष्ट्रातील स्वयंसहाय्यता गटांची प्रगती :

राज्यात १९९९ पासून प्रामुख्याने महिला बचत गटाची उलाढाल वेगाने होऊ लागली. राज्यात २००६ अखेर १,२०,००० बचत गट होते. मार्च २००५ अखेर राज्यातील चंद्रपूरसारख्या आदीवासी जिल्ह्यातील सर्वाधिक म्हणजे सुमारे १८,००० बचत गट होते. मात्र २००५-२००६ नंतर बचत गटांच्या स्थापनेमध्ये पुणे जिल्ह्याने आघाडी घेतली असून पुणे जिल्ह्यात २०,००० बचत गट कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय बँकाही बचत गट जोडण्यासाठी पुढे सरसावल्या असून त्यांच्यामध्ये बचत गट जोडण्यासाठी स्पर्धा सुरु आहे. स्वयंसहाय्यता गट जोडण्यात महाराष्ट्रात स्टेट बँक ऑफ इंडिया सर्वात अग्रेसर असून त्यानंतर बँक ऑफ महाराष्ट्र व बँक ऑफ इंडिया यांचा अनुक्रमे क्रमांक लागतो. स्टेट

बँक ऑफ इंडियाने राज्यातील सुमारे ४६,००० बचत गट ८५० शाखांच्या माध्यमातून जोडले आहेत व ३५,००० बचत गटांना १३१ कोटी रुपये कर्ज दिले आहे.

महिला सक्षमीकरणात बचत गटांची भूमिका :-

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना अधिकार देणे किंवा काहितरी करण्याचे सामर्थ्य देणे किंवा शक्तिशाली आणि अधिक धीट बनविणे. यासाठी स्वयंसहाय्यता गट हे सहाय्यभूत कारण ठरले आहे. भारतात सर्वप्रथम कर्नाटक राज्याने सन १९८६-८७ मध्ये महिला बचत गटाची चळवळ राबवली. महाराष्ट्रात मार्च २००६ अखेर एकूण बचत गटांपैकी १,२०,००० सुमारे ८१ हजार बचत गट हे महिलांकडून चालविले जात आहेत. मात्र आजही महिलांच्या बचत गटाबद्दल पुरुषांमध्ये बरेच गैरसमज आहेत. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांचे

अधिकार वाढविणे नव्हे तर त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्याबद्दल, कर्तव्याबद्दल, हक्काबद्दल, अधिकाराबद्दल जाणीव निर्माण होणे. आज ग्रामीण भागातील स्त्रीयांचे महत्त्व वाढत आहे. कारण हे बचत गट ग्रामस्वच्छता अभियान, दारूबंदी, श्रमदानातून तळी, रस्ते दुरुस्ती इत्यादी सामाजिक उपक्रमही राबवतात. तर शहरी भागात लोणची, पापड, बेकरी पदार्थ, लघु व कुटीर उद्योग, अपना बझार सामूहिक किराणा दुकाने इत्यादीद्वारे स्त्रियांनी आर्थिक उन्नती केली आहे.

स्त्री सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्यता गटांनी जरी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली असली तरी पुरुष हा स्त्रीला गुलाम म्हणून वागवतो. हे जेव्हा त्यांच्या मनातून जाईल, मानसिक बदलातून स्त्रीला समान व माणूस म्हणून वागणूक द्यावी. असा मानस तयार केला जाईल. तेव्हाच स्त्री-पुरुष समानतेचे स्वप्न साकार होईल व स्वयंसहाय्यता या समूहाचे उद्दिष्ट साध्य होईल.

समारोप

थोडक्यात ग्रामीण, गरीब, दुर्बल घटकांच्या विकासात स्वयंसहाय्यता गटाचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. विशेषतः महिला स्वयंसहाय्यता गटांचे प्रमाण अधिक असल्याने स्त्रीयांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. स्वयंसहाय्यता गटाद्वारे बचत बँकांच्या आर्थिक सहभागातून उद्योग व्यवसायाची निर्मिती उद्योग व्यवसायातून अर्थप्राप्ती-अर्थप्राप्तीतून-सबलीकरण-सबलीकरणातून पुन्हा बचती निर्माण होतात. याप्रमाणे स्वयंसहाय्यता गटांमार्फत प्रगतीची नवी दिशा सापडते. यूनोने तर २००५ हे वर्ष सुक्ष्मवित्त आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून जाहीर केले होते. या योजनेला निश्चितच चांगले भवितव्य असून स्वयंसहाय्यता गट चळवळीच्या स्वरूपात निकोप वाढ होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

शिवाजी विद्यापीठ दीक्षांत समारंभ : स्नातकांना उपदेश

“समाजसेवेसाठी स्नातकांनी आपली राष्ट्राभिमानाची ज्योत सदैव तेवत ठेवली पाहिजे. मात्र राष्ट्राभिमान म्हणजे ‘माझे राष्ट्र-चूक की बरोबर’ अशी संकुचित व्याख्या न करता खराखुरा राष्ट्राभिमान म्हणजे स्वतःला स्वतःहून अधिक दुर्दैवी असलेल्या राष्ट्रबांधवांच्या सेवेसाठी, उन्नतीसाठी निरपेक्षपणे समर्पण करण्याची वृत्ती हवी. आणि तोच खरा धर्म आहे.”

डॉ. चिंतामणराव देशमुख

(१७ ऑक्टोबर १९६६)

शिवाजी विद्यापीठ दीक्षांत समारंभप्रसंगी)

विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेझ) वास्तवता व सद्यस्थिती

(३६)

मारुती लोंढे, बी.ए.भाग ३

(३६)

प्रास्ताविक -

जागतिक व्यापारात दबदबा निर्माण करण्याच्या उद्देशाने भारतात केंद्रसरकारने २३ जून, २००५ रोजी 'सेझ' (स्पेशल इकॉनॉमिक झोन्स) कायदा पास केलेला आहे. देशात निर्यातीला वेगाने चालना देण्यासाठी व रोजगार संधीत वाढ करण्याच्या हेतूने विशेष आर्थिक विभाग स्थापन करण्यात येत आहेत. भारतात सन १९९१ नंतरच्या मुक्त व्यापार व उदारमतवादी अर्थव्यवस्थेच्या धडाकेबाज अंमलबजावणीनंतर आता सेझच्या रूपाने देशाचा आर्थिक विकास केला जाणार आहे. या क्षेत्रासाठी शेतकऱ्यांच्या जमिनी बाजारभावाप्रमाणे विकत घेऊन त्या उद्योग उभारणीसाठी वापरण्यात येणार आहेत. भारत विशेष आर्थिक विभागाद्वारे जागतिक व्यापारात वाढ करून चीन, अमेरिकासारख्या श्रीमंत राष्ट्रांना शह देण्याचा प्रयत्न करत आहे. यातूनच जगात एक महासत्ता बनण्याचे ध्येय बाळगत आहे. परंतु दुर्दैवाने देशातील अज्ञान शेतकरी व शेतमजूर अशी टिका करत आहेत की, केंद्रसरकार आमची जमीन घेऊन आमच्याच गळ्याला फास लावत आहे. तथापि विशेष आर्थिक विभाग हा काय प्रकार आहे? तो सुरू करण्याचा हेतु काय आहे व त्यातून काय साध्य होणार आहे? उद्योगांच्या वाढीबरोबर व्यापारात अपेक्षित वाढ होईलच का? याचा विचार करायलाही वेळ नसणाऱ्या विरोधकांना नेहमी आर्थिक क्षेत्राच्या विरोधात ढोल वाजवण्याचा मोह

आवरता येत नाही. भारताच्या दृष्टीने सेझ खरंच तारक आहे की फक्त मारकच अधिक प्रमाणात आहे. याचा विचार करण्याची गरज वाटत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर त्याचा परिणाम काय होणार आहे याचे विवेचन या लेखात करत आहे.

२) सेझची सुरुवात -

जगात प्रथम विशेष आर्थिक क्षेत्राची सुरुवात 'औद्योगिक पार्क' या नावाने १८९६ मध्ये मॅचेस्टर (इंग्लंड) येथे झालेली होती. काही वर्षांनंतर हाँगकॉंगमध्ये 'मुक्त व्यापार क्षेत्र' ही योजना राबविण्यास सुरुवात झाली आणि जगात त्याचा प्रसार झाला. भारतामध्ये सेझ ची सुरुवात EPZ (आर्थिक संरक्षण क्षेत्र) या नावाने कांडला व अन्य ठिकाणी सुरू झाली. परंतु पुढे देशातील EPZ चे रूपांतर 'सेझ' मध्ये व्हावे या मागणीमुळे त्यांचे रूपांतर 'सेझ' (SEZ) मध्ये करण्यात आले. भारतात सेझची प्रत्यक्ष सुरुवात २००६ मध्ये झाली असली तरी सेझविषयी निर्णय हा २००० सालीच झाला होता व २३ जून, २००५ रोजी सेझविषयी कायदा केलेला आहे. या कायद्यानुसार भारतात ३८८ विशेष आर्थिक विभाग स्थापन करण्याचा निर्णय झालेला आहे. यापैकी २६३ विभागांना परवानगी देऊन ते विभाग उभारण्याची अंमलबजावणी पश्चिम बंगाल मधून सुरू झालेली आहे. चीनने विशेष आर्थिक विभागाची सुरुवात सन १९८० मध्येच केली आहे. त्यांनी अवघ्या १५ वर्षांत जागतिक व्यापारात या विभागामार्फत

आपले स्थान बळकट केलेले आहे. आज भारत व चीनची जागतिक व्यापारात तुलना केली असता असे दिसून येते की चीनचा कापड उत्पादनाचा व पोलाद उत्पादनाचा वाटा भारताच्या तुलनेत १० पट अधिक आहे. ही बाब तत्कालीन व्यापारमंत्री व उद्योगमंत्री श्री. मुरोसोली मारन यांच्या चीन भेटी दरम्यान लक्षात आल्यानंतर भारतातही चीनचे अनुकरण सेझद्वारे करण्यात येत आहे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेवर सेझचे परिणाम -

भारतात केंद्रसरकारने सेझ स्थापण्याविषयी निर्णय घेऊन भारताला जागतिक महासत्ता बनवण्यासाठी चांगले प्रयत्न सुरू केलेले आहेत. विशेष आर्थिक विभागाचे अनुकूल-प्रतिकूल परिणाम खालीलप्रमाणे दिसून येणार आहेत. भारताला अनुकूल परिणाम उपभोगण्यासाठी कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

अ) अनुकूल परिणाम -

- १) भारतात सेझ हे शहराबाहेर स्थापन केले तर त्याठिकाणी पायाभूत सुविधांचा विकास होऊन शहरीकरणास चालना मिळून आर्थिक विकास साध्य होणार आहे.
- २) परकीय गुंतवणुक आकर्षित करून देशात भांडवल उभारून एकुण विकास साध्य होण्यास मदत होईल. यामुळे भांडवलाचा प्रश्न सुटेल.
- ३) विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या माध्यमातून रोजगार निर्मितीच्या संधी निर्माण होणार आहेत. खेड्यातील बेरोजगारांना काम मिळेल.
- ४) देशात अनेक मोठे-मोठे परकीय उद्योग उभारिल्यामुळे भारताला औद्योगिक विकासाची संधी निर्माण होणार आहे.

५) सेझच्या माध्यमातून पुर्वी निर्माण झालेल्या क्षेत्रीय असमतोल कमी करण्यास मदत होणार आहे.

६) भारताला जागतिक व्यापारात आपली निर्यात वाढवून बहुमूल्य असे विदेशी चलन मिळणार आहे. याचा वापर आपण इतर देशाकडून आयात करण्यासाठी करू शकतो.

७) विशेष आर्थिक क्षेत्रातील उद्योग हे फक्त निर्यातीसाठीचे उत्पादन करणार आहेत. त्यामुळे भारताच्या निव्वळ निर्यातीत वाढ होऊन विदेशी व्यापारात वाढ होणार आहे.

ब) प्रतिकूल परिणाम -

विशेष आर्थिक क्षेत्रामधुन भारतीय अर्थव्यवस्थे वरील काही अनुकूल परिणाम होणार असले तरी आजही या कायद्याला जोरदारपणे विरोध होत असून त्यामध्ये अज्ञानी शेतकऱ्यांबरोबरच स्वार्थी राजकरण्यांचाही समावेश आहे. सेझ भारताला तारक ठरण्यापेक्षा मारकच अधिक वाटू लागला आहे. कारण त्याचे प्रतिकूल परिणाम खालील प्रमाणे होणार आहेत.

- १) जमिनीचा स्वामी असणारा शेतकरी सरकारने जमिनी संपादन केल्यामुळे कायमचा देशोधडीला लागणार आहे.
- २) असंख्य शेतमजुरांचे उत्पन्नाचे साधन असलेली जमिनच सरकारने घेतली तर बेरोजगारी कमी होण्याऐवजी वाढतच राहील.
- ३) केवळ मूठभर धनिकांच्या हाती देशाचे राजकरण देऊन या क्षेत्रामुळे देशाचा आर्थिक विकास होईल असं फसवं चित्र निर्माण केलं जात आहे.

४) सरकारने या कायद्यानुसार उद्योगांना वेगवेगळ्या कर सवलती दिल्या तर सरकारचे सुमारे १ लाख ६० हजार कोटी रूपये महसुल उत्पन्न बुडणार आहे.

५) सेझमुळे कंपन्यांचे राज येऊन सामान्य कारागिर व शेतकऱ्यांना अशा कंपन्यांच्या गेटवर वॉचमन म्हणूनच उभा राहावे लागणार आहे.

६) सेझमधुन होणारा फायदा हा अधिक प्रमाणात परकीयांनाच होणार आहे. कारण या उद्योगांवर त्यांचे राज्य असणार आहे.

७) भारतातील लघुउद्योगांना यामधील मोठ्या उद्योगांशी स्पर्धा न करता आल्यामुळे पुन्हा ते अधिकच डबघाईला येणार आहेत.

सेझच्या निर्मितीवर अनेक विचारवंतांबरोबरच तज्ञ राजकीय नेतेही दबक्या आवाजात टिका करत आहेत. अगदी सेझचा कायदा करणाऱ्या अगघाडी सरकारमध्ये ही मतभेद असल्याचे दिसून येत आहे.

४) सेझ व महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास -

भारतामध्ये १० फेब्रुवारी, २००६ पासून सेझच्या कायद्याची अंमलबजावणी शेतकऱ्यांच्या विरोधाला न जुमानता सुरू झालेली आहे. महाराष्ट्रामध्ये सरकारने 'दि महाराष्ट्र राज्य सेझ' कायदा सन २००२ मध्ये केलेला आहे. यानुसार देशातील मंजूर झालेल्या एकुण २६३ विभागांपैकी सर्वाधिक विभाग महाराष्ट्राच्या वाट्याला आलेले आहेत. त्यांची संख्या ३९ इतकी आहे. महाराष्ट्रामधील मुंबईनजिकचा परिसर, रायगड, ठाणे, सातारा (खंडाळा), पुणे, औरंगाबाद यासारख्या अनेक ठिकाणी सेझ उभारण्यात येत

आहे. एकट्या मुंबई परिसरात १४११० हेक्टर क्षेत्रावर 'अंबानी मुंबई' बसवण्याचा प्रस्ताव आहे. या सेझसाठी लागणारी जमिन भू-संपादन अधिनियम १९८४ च्या कायद्याखाली जमिन मिळवली जाणार आहे. महाराष्ट्रातील सेझ उभारण्याचे परिणाम खालील प्रकारचे असणार आहेत.

भारतात औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत असणाऱ्या महाराष्ट्रामध्ये सेझच्या उभारणीमुळे अधिकच बळकटी निर्माण होईल अशी आशा व्यक्त केली जात आहे. कारण महाराष्ट्रात निर्माण होणाऱ्या काही उद्योगांमधून वीजनिर्मिती होणार आहे. या वीजेचा वापर फक्त या क्षेत्रांसाठी जरी करण्यात आला तरी ते राज्याच्या फायद्याचे आहे. तसेच ही क्षेत्रे ग्रामीण भागात निर्माण होत असल्यामुळे ग्रामीण विकास होऊन रोजगारीच्या संधी निर्माण होणार आहेत. अनेक खेडी शहरांशी जोडली जाणार आहेत. महाराष्ट्रातील उद्योजकांना सीमा शुल्क, करसवलती देऊन त्यांच्या उत्पादनाच्या निर्यातीला चालना मिळून महाराष्ट्राबरोबरच देशाचा आर्थिक विकास होणार आहे. मुद्रांक व नोंदणी शुल्कात १०० टक्के सुट देण्यात आली आहे. त्यामुळे गुंतवणूक वाढणार आहे. या संकल्पनेच्या शक्यतांचा उपयोग करून घेतला तर महाराष्ट्राला आर्थिक व औद्योगिक प्रगतीच्या दृष्टीने मोठा लाभ आहे. शिवाय रोजगाराच्या संधीही निर्माण होणार आहेत.

महाराष्ट्रात सेझचा अनुकूल परिणाम घडून येईल अशी शक्यता वर्तवली जात असली तरी सेझमुळे होणारे नुकसान महाराष्ट्राच्या दृष्टीने अधिक आहे. अगोदरच विकसित असणाऱ्या मुंबई परिसरात किंवा इतर शहरांजवळच असे उद्योग उभारल्याने ग्रामीण विकास हे हितसाधणार नाही.

सेझसाठी लागणाऱ्या जमिनी ह्या सक्तीने संपादन करून सरकार शेतकऱ्यांच्या तोंडातील घास काढून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या घशात घालत आहे. यामुळे शेतकरी वर्ग देशोधडीला लागणार आहे. रायगड, सातारा, पुणे, ठाणे या परिसरातील सुपीक जमीन कवडीमोलाने विकत घेऊन सेझच्या गोंडस नावाखाली सरकार शेतकऱ्यांना दाबत आहे. देशाचा राजा असणारा शेतकरी पैशाच्या अमिषाला बळी पडून जमिनी देण्यास तयार होत आहेत, हे भारतीयांचे दुर्दैव आहे. महाराष्ट्रातील असंख्य शेतकऱ्यांना गिळंकृत करण्याचा अयशस्वी प्रयत्न उद्योजक करत आहेत. एस.ई.झेड च्या उभारणीनंतर शेतकरी धनदांडग्यांचा गुलाम होऊन कंपनीच्या दारात वॉचमन म्हणून उभा राहणार आहे. असे असले तरी सामान्य शेतकऱ्यांचा सेझला अजिबात विरोध नाही. फक्त त्यांची एकच इच्छा आहे की, सेझ कायद्यामध्ये सुधारणा करून त्यामधून होणाऱ्या उत्पादनात जमिनमालकाला २ ते ५ टक्के प्रमाणात हिस्सा द्यावा.

५) सेझचे भवितव्य -

सेझचे भवितव्य ठरवण्यासाठी पंतप्रधानांनी एकुण तीन बैठका बोलवल्या व त्यातून समिती स्थापन करून शेतकऱ्यांच्या समस्यांबद्दल आपणाला किती प्रेम आहे हे दाखवून दिलेले आहे. सेझच्या स्थापनेसाठी पुढील काही सुधारणांची आवश्यकता असल्याचे मत व्यक्त केले जात आहे.

सेझ म्हणजे केवळ भावीकाळातील रक्तपाताची योजना आहे. त्यासाठी सेझला लोकशाहीच्या नियंत्रणात आणण्यात यावे असे मत मांडले जात आहे. शिक्षणातील सेझवर नियंत्रण घातले तर भारतीय विद्यार्थी या देशात जगू शकेल. स्वातंत्र्यासाठी सविनय चळवळीची उभारणी झाली तशीच चळवळ सेझच्या कायद्यातील सुधारणांसाठी आवश्यक आहे. विशेष आर्थिक विभाग स्थापन करण्यापुर्वी तेथील लोकांचे पुर्नवर्सन योग्य प्रकारे होणे आवश्यक आहे. कारण याबाबत आपला अनुभव वाईटच आहे. एकुणच या क्षेत्राला भवितव्य उज्ज्वल आहे परंतु त्यासाठी सेझ कायद्यामध्ये दुरुस्तीची अपेक्षा व्यक्त केली जात आहे आणि ती योग्यच आहे.

६) समारोप -

सेझविषयीचा कायदा पास झाल्यानंतर सुमारे वर्षभरानंतर त्यांची अंमलबजावणी सुरू झाली आहे. परंतु हे क्षेत्र उभारताना आजही अनेक ठिकाणी विरोध होत असलेला दिसून येत आहे. तर काही ठिकाणी सेझविषयी जलद निर्णय घेऊन संपूर्ण भारतासाठी त्याची अंमलबजावणी करणे हिताचे ठरेल नाही तर भारत जागतिक महासत्ता बनणार हे बघितलेले स्वप्न हे स्वप्नच राहील किंवा सत्ताधारी पक्षाला कोंडीत पकडण्याची संधी म्हणूनच विशेष आर्थिक क्षेत्राकडे पाहिले जाईल व यातून कित्येक वर्षे फक्त राजकीय हिंसाचारच चालू राहील.

बँकिंग क्षेत्रातील नवीन प्रवृत्ती (New Trends in Banking)

(३६)

कु.देवयानी कुंभार, बी.ए.भाग ३

(३६)

प्रस्तावना :

२१ वे शतक हे परिवर्तनाचे युग असून उद्योग, व्यापार, शेती अशा अनेक क्षेत्रात तंत्रवैज्ञानिक व धोरणात्मक बदल घडून येत आहेत. अशा बदलांना बँकिंग व्यवसायही अपवाद नाही. बँकिंग क्षेत्रातही अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत असून हे बदल बँकांच्या कार्यपद्धतीत, व्यवहारात, सोयी-सुविधांमध्ये होत असून बँकिंग व्यवसाय आधुनिक भूमिकेत जगासमोर येत आहे. ध्येय उद्दिष्ट्ये, कार्यपद्धतीच्या जुन्या परंपराना तडा देऊन अनेक नाविन्यपूर्ण बदल या क्षेत्रात होत आहेत. हे बदल बँका व बँक ग्राहकांना निश्चितच सुखद अनुभव देणारे आहेत. ग्राहक हा राजा मानून त्याच्या विविध गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न बँकिंग व्यवसाय करत आहे.

परंपरागत बँकिंग व्यवसायामध्ये काही ठराविक कार्यक्षेत्रातच बँका ग्राहकांना सुविधा उपलब्ध करून देत होत्या. परंतु, अधिकाधिक ग्राहकांना आकर्षित करण्याच्या दृष्टिकोनातून आधुनिक काळात बँक क्षेत्रात किरकोळ बँकिंग, घाऊक बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, गाभाभूत बँकिंग, पैसाविरहीत बँकिंग अशा अनेक नवीन प्रवृत्ती रूढ होत आहेत. व्यापारी बँका या पूर्वी प्रामुख्याने मोठ्या उद्योगांना, व्यवसायांनाच कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य करीत होत्या. मात्र, व्यापारी बँकांनी आपल्या व्यवसायिक दृष्टिकोनात बदल करून किरकोळ कारणासाठी कमी रकमेची कर्जे देण्याचे

धोरण अवलंबिले आहे, यालाच 'किरकोळ बँकिंग' असे म्हणतात. या बँका कमी रकमेची परंतु संख्येने जास्त कर्जे देतात. तर, मोठ्या उद्योगांना मोठ्या रकमेची कर्जे देणारी बँक म्हणजे 'होलसेल किंवा घाऊक बँकिंग' होय. या बँका जास्त रकमेची परंतु संख्येने कमी कर्जे देतात. भारतात १९९१ पासून अशा बँका व बँकिंग व्यवहार अस्तित्वात आहेत. याबरोबरच, संकुचित बँकिंग ही नवीन संकल्पना अस्तित्वात आलेली आहे. संकुचित बँकिंगची मुलभूत संकल्पना 'रॉबर्ट ई लॅटिन' यांनी १९८७ मध्ये सुचविली. ज्या बँका अधिक सुरक्षित असणाऱ्या क्षेत्रांना कर्जे देतात किंवा अधिक तरलता असणाऱ्या क्षेत्रातच गुंतवणूक करतात. अशा बँकांना 'संकुचित बँकिंग' असे म्हणतात. या बँकिंग व्यवसायामध्ये कर्जाची सुरक्षितता व तरलता विचारात घेतली जात असल्यामुळे थकित कर्ज बाकीचे प्रमाण कमीत कमी ठेवण्यास यश मिळाले आहे.

सर्वकाळ बँकिंग सेवा-

संध्याकाळच्या बँका व रविवारच्या बँका या नवीन संकल्पना बँकिंग व्यवसायामध्ये रूढ झाल्या आहेत. परंपरागत व्यापारी बँका या सोमवार ते शनिवार या काळात सकाळी ११ ते ५ या वेळेतच आपली कार्यालये खुली ठेवून ग्राहक व ठेवीदारांना बँकिंग सेवा देत असत. मात्र, आज भारतीय बँका संध्याकाळपासून सकाळपर्यंत किंवा रात्रीच्या वेळी बँकिंग सेवा देण्याचे कार्य करू लागल्या आहेत.

तसेच रविवारच्या सुट्टीच्या दिवशीही काही ठराविक वेळ या बँका सेवा पुरविण्याचे कार्य करित आहेत. या व्यतिरिक्त '२४ तास बँकिंग' ही सुद्धा नवीन संकल्पना दिसून येते. आपले बँक ग्राहक व ठेवीदार यांना रात्री व दिवसा २४ तास बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ए.टी.एम. सुविधेद्वारे अहोरात्र सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात. तसेच, काही बँकांनी दिवसासाठी व रात्रीसाठी वेगवेगळे बँक कर्मचारी नेमून रात्री व दिवसा बँक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत.

मोबाईल बँक सेवा :

मोठ्या महानगरांमध्ये बँक ग्राहकांना आवश्यक त्या किमान बँकिंग सेवा हव्या तेथे उपलब्ध करून देण्यासाठी भारतीय बँकांनी आपली फिरती कार्यालये सुरू केली आहेत. या कार्यालयामध्ये रकम काढणे, जमा करणे, चेकबुक मिळविणे, शिल्लक तपासणे, खाते उघडणे यासारख्या सेवा दिल्या जातात. अनेक ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी बँकांनी फिरत्या शाखा कार्यालयांप्रमाणेच 'मोबाईल बँकिंग' किंवा 'टेली बँकिंग'च्याही सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. ग्राहकांना व ठेवीदारांना घर बसल्या बँकिंग सुविधा मिळाव्यात विविध बाबींची चौकशी करता यावी यासाठी आपल्या खातेदाराला मोबाईलवर काही जुजबी माहिती देण्याचे तसेच टेलीफोनवरही माहिती देण्याचे कार्य ही या बँका करतात. एक खिडकी योजना भारतीय बँक ग्राहक आजही बहुतांश प्रमाणात बँक व्यवहाराबाबत अज्ञानी दिसून येते. परिणामी, बँक व्यवहारांचे प्रमाण वाढविण्यासाठी बँकांनी 'एक खिडकी योजना' किंवा 'टेलर पद्धतीने' व्यवहार सुरू केले आहेत.

या बँकिंग सुविधांमध्ये ग्राहकांना रकम काढणे, चेक जमा करणे, रकम जमा करणे, डी.डी. काढणे, खाते उघडणे यांसारख्या सुविधा प्राप्त करण्यासाठी वेगवेगळ्या काउंटरवर फिरावे लागत नाही, तर या सर्व सुविधा ग्राहकांना एकाच काउंटरवर प्राप्त होतात. परिणामी, ग्राहकांना येणाऱ्या विविध अडचणी कमी झाल्या आहेत. तसेच केवळ रकम देण्याचे काम करण्यासाठी एका व्यक्तीची (Teller) नियुक्ती केली जाते.

गाभाभूत बँकिंग :

गाभाभूत बँकिंग ही संकल्पना नव्याने बँकिंग क्षेत्रामध्ये कार्यरत आहे. गाभाभूत बँकिंग ही संकल्पना बँकिंग संस्था व शाखांच्या संयोगीकरणावर व समन्वयावर आधारित आहे. या पद्धतीत केंद्रित पद्धतीने अनेक बँका व शाखा आणि त्यांच्या ग्राहकांची माहिती एकत्रित ठेवली जाते. ग्राहकांना संगणक व नेटवर्कद्वारे कोणत्याही वेळी, कोणत्याही ठिकाणी, कोणत्याही मार्गाने पैसे देण्याची व सुविधा पुरविण्याची व्यवस्था केली जाते. कोणत्याही बँकेचा ग्राहक गाभाभूत बँकिंग प्रणालीतील कोणत्याही बँकेच्या शाखेतून सेवा मिळवू शकतो. याला 'मल्टिपल डिलीव्हरी' असे म्हटले जाते. मोठ्या महानगरांमध्ये अनेक बँका एकत्र येऊन अशी प्रणाली प्रस्थापित करतात.

वाणिज्य बँकिंग :

व्यापारी बँकांनी इतर बँकिंग संकल्पनांप्रमाणेच वाणिज्य बँका हा एक नवीन प्रकल्प सुरू केला आहे. या बँका समुह कर्ज (Syndicate Loans), वित्तीय व्यवस्थापन सेवा, प्रोजेक्ट कन्सल्टन्सी, गुंतवणूक मार्गदर्शन, परकीय व्यापारास मदत व मार्गदर्शन, व्यावसायिक मार्गदर्शन करणाऱ्या असून कर्ज पुरवठ्याबरोबरच इतर व्यावसायिक सेवा देण्याचे

कार्य करतात. यामध्ये प्रामुख्याने उद्योजकास वित्तीय व प्रोजेक्ट मेकिंगसाठी मार्गदर्शन करणे, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चलनातील कर्ज देणे, भागमांडवल व कर्जभांडवल वाढविण्यासाठी सल्ला देणे, परकीय व्यापार वाढीसाठी सल्ला व मार्गदर्शन करणे, उद्योग विस्तार किंवा स्थापनेसाठी सहाय्य करणे, उद्योगांना आर्थिक, तांत्रिक, बदलांची माहिती, बाजारपेठांची माहिती पुरविणे, उद्योगाचे नुतनीकरण, एकत्रीकरण, विलीनीकरणासाठी सल्ला देणे अशा कार्यांचा समावेश होतो. सर्वप्रथम भारतामध्ये १९७० मध्ये सिटी बँकेने आणि १९७२ पासून स्टेट बँक ऑफ इंडियाने वाणिज्य बँका म्हणून तसेच, वाणिज्य बँकांना चालना व मार्गदर्शन देण्याचे काम सुरू केले. आज भारतातील बँक ऑफ बडोदा, बँक ऑफ इंडिया, कॅनरा बँक, युको बँक या बँकांनी मर्चंट बँकिंगमध्ये प्रवेश केला आहे.

विदेशाभिन्मुख बँकिंग :

बँकिंग क्षेत्रातील नवीन संकल्पनांमध्ये विदेशाभिन्मुख बँकिंग ही संकल्पना महत्त्वपूर्ण ठरते. यामुळे, बँका विदेशातील ग्राहक मिळविण्यातही यशस्वी झाल्या आहेत. विदेशी बँकिंग म्हणजे देशातील बँकिंग संस्थेने परदेशात आपली शाखा सुरू करून परदेशी नागरिकांना बँकिंग सेवा देणे होय. भारतीय बँकांमध्ये विदेशी बँकिंगची प्रवृत्ती १९९१ च्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे प्रविष्ट झाली. आज भारतातील अनेक बँकांनी इंग्लंड, अमेरिका, रशिया, फिजीबेट, श्रीलंका, सिंगापूर इ. देशात आपल्या शाखा उघडल्या आहेत. या बँकिंग संस्थानाच "Off shore Banking" असे म्हणले जाते.

ई-बँकिंग :

भारतीय बँक व्यवसायाची गतिमानता

वाढविण्यासाठी बँकांच्या संगणकीकरणावर विशेष भर दिला जात असून देशातील ९७% बँका पूर्ण व काही अंशतः संगणकीकृत झालेल्या आहेत. संगणकीकरणामुळे ग्राहकांना जास्त सेवा-सुविधा प्राप्त होताना दिसत आहेत. तसेच बँकिंग क्षेत्रातील तंत्रवैज्ञानिक सुधारणेवर आधारित नवीन संकल्पना म्हणजे- 'ई-बँकिंग' माहिती तंत्रज्ञानाची आधुनिक साधने वापरून बँक सेवा पुरविण्याच्या व्यवसायाला 'ई-बँकिंग' असे म्हणतात. ई-बँका आपल्या सर्व प्रकारच्या व्यवहारांची पूर्तता करण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करतात. ग्राहकांशी, इतर बँकांशी आणि मध्यवर्ती बँकेशी व्यवहार करताना या बँका इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीचा वापर करतात. यासाठी सर्व बँका संगणकीकृत केल्या जाणे आवश्यक आहे. देशातील (किंवा जगातील) सर्व बँकांतील संगणक, इंटरनेटने जोडले जातात, यामुळे देशातील कोणतीही व्यक्ती इंटरनेटद्वारे बँकेशी संपर्क साधू शकते. पैसे भरणे, पैशाचे हस्तांतरण, पैसे काढणे यांसारखे व्यवहार व्यक्ती इंटरनेटद्वारे करू शकतात. ई-बँकिंगमुळे ग्राहकांना बँकेत येऊन तासन्तास थांबावे लागत नाही. आपल्या गरजेनुसार ग्राहक केव्हाही बँकेशी व्यवहार करू शकत असल्याने ई-बँकिंग हे ग्राहकांच्या दृष्टीने वरदान ठरले आहे. ई-बँकिंगबरोबरच 'पैसेविरहीत बँकिंग' ही नवीन संकल्पना उदयास येत आहे. परंपरागत बँकिंग व्यवसाय हा पैसे ठेव म्हणून ठेवणे, कर्ज देणे, हस्तांतरण करणे, स्थलांतरण करणे इ. पैशाशी संबंधित व्यवसाय करत होता. परंतु आधुनिकीकरणाच्या युगामध्ये आज पतपैसां, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, स्मार्ट कार्ड, व्हीसा कार्ड यासारख्या पैसास्वरूप साधनांचा वापर बँकिंग व्यवसायातून वाढत असून पैसाविरहीत बँकिंग

व्यवसाय उदयास आला आहे. भविष्यकाळात पूर्णतः पैसाविरहीत बँकिंगव्यवस्था अस्तित्वात येण्याची स्थिती निर्माण झाली आहे.

क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, ए.टी.एम.:-

पैसा विरहीत बँकिंग व्यवस्थेमध्ये क्रेडिट कार्ड आणि डेबिट कार्ड यांना मर्यादित कर्ज रकमेची उचल करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पत्रपत्रांचे होय. पत्रपत्रामुळे ग्राहकाला रोख रकम सोबत बाळगण्याची गरज नसते. ग्राहक पत्रपत्राचा वापर वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी करू शकतो. क्रेडिट कार्डप्रमाणेच डेबिट कार्डचाही वापर वाढत आहे. बँकेने ग्राहकांना त्यांच्या खात्यातील शिल्लक रकम उचल करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेले पत्र म्हणजेच डेबिट कार्ड होय. डेबिट कार्डचाही वापर पैसे काढण्यासाठी आणि वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी केला जातो. डेबिट कार्डच्या वापरामुळे ग्राहकांचा अनेक प्रकारे फायदे होतो. ग्राहकांना २४ तास सेवा मिळते, परगावात तसेच विदेशातही वापर करता येतो, ग्राहकांच्या वेळेची बचत होते, रोख रकम हरविण्याची भीती नसते. एकूणच क्रेडिट कार्ड व डेबिट कार्डमुळे ग्राहकांची आणि बँकेचीही सोय होते. बँकांनी ग्राहकांना ए.टी.एम. सेवाही उपलब्ध करून दिली आहे. ए.टी.एम. मशिनद्वारे ग्राहकाला २४ तास अखंडपणे सेवा उपलब्ध होते. ग्राहकाला ए.टी.एम. कार्डद्वारे केव्हाही पैसे काढता येतात आणि पैसे भरता येतात. ए.टी.एम. यंत्रामुळे ग्राहकाचा वेळ वाचतो, त्याला प्रत्येक क्षणी सेवा उपलब्ध होते. म्हणूनच ए.टी.एम.चा उल्लेख All Time Money असा देखील केला जातो.

बँकिंग व्यवसायाचे सर्वव्यापीकरण

सुसंवादीकरण :

नरसिंहम समिती (दुसरी) व एस.एच.खान

कार्यगटाने केलेल्या शिफारसीनुसार भारतीय बँकिंग व्यवसायही बदलाच्या दिशेने मोठ्या गतीने वाटचाल करीत असून भारतीय बँकिंग व्यवसायातही आधुनिकीकरण होत आहे. तसेच बँकांचे सर्वव्यापीकरण व सुसंवादीकरणाच्या संकल्पना रुझवून बँक व्यवसाय वित्तिय सुपर मार्केट बनवण्याचा प्रयत्न होत आहे. ठेवी स्विकारणे, कर्जे देणे आणि ग्राहकांना उपयुक्त ठरतील अशा सेवा पुरविणे ही व्यापारी बँकांची पारंपारिक कार्ये समजली जातात. परंतु ठराविक कार्यावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी ग्राहकांना उपयुक्त ठरतील अशा अधिकाधिक सेवा मिळवून देण्यावर बँका भर देत आहेत. यालाच 'सर्वस्पर्शी बँकिंग' किंवा 'सर्वव्यापी बँकिंग' असे म्हणतात. व्यापारी बँका, गुंतवणूक बँका, विमा कंपन्या यांच्याशी निगडित निरनिराळ्या सेवा जेव्हा बँकेद्वारे पुरविल्या जातात; यालाच बँकेचे सर्वव्यापीकरण असे म्हटले जाते. बँकेने एका छात्राखाली सर्व वित्तिय सेवा व सुविधा पुरविण्याची ही पद्धती आहे. सर्वव्यापी बँका म्हणजे ग्राहकांच्या दृष्टीने 'एक थांबा व्यापारी केंद्र' होय. सर्वव्यापी बँकिंगमध्ये बँका ग्राहकांना गुंतवणूकीबाबत मदत व मार्गदर्शन करतात. म्युच्युअल फंडसारखा व्यवसाय करतात, कंपन्यांच्या भाग-रोख्यांची खरेदी करतात तसेच; त्यांचे अभिगोपनही करतात, ग्राहकांना विम्याच्या सोयींचा लाभ मिळवून देतात. याशिवाय ग्राहकांच्या गरजा लक्षात घेऊन या बँका सतत सेवांचा विस्तार करीत आहेत. सेवा कार्याचा विस्तार झाल्याने बँकेचा सेवा पुरवण्याचा खर्च घटतो. यामुळे बँकेची कार्यक्षमता वाढते. बँकेची वित्तिय स्थिती मजबूत होते. बँकांना नेहमीच व्यापारी बँकेची कार्ये करण्याबरोबरच गुंतवणूक बँकेची किंवा विमा कंपनीची कार्ये पार पाडायची

असतील तर इतर बँका व वित्तिय संस्थांशी संपर्क साधावा लागतो. इतर बँकांशी व्यावसायिक करार (Business Tie-up) करून त्यांच्या वित्तिय सेवा ग्राहकांना उपलब्ध करून देता येतात. भारतातील बऱ्याच बँका व वित्तिय संस्था या विशेषीकृत स्वरूपाच्या आहेत. या बँकांना आंतरराष्ट्रीय दृष्टीने स्पर्धाक्षम बनविण्यासाठी त्यांचे सर्वव्यापीकरण व सुसंवादीकरण आवश्यक आहे. भारतात स्टेट बँकेसारख्या व्यापारी बँकेने विमा व्यवसायाला सुरुवात केली. ही एका दृष्टीने सर्वव्यापी बँकिंगच्या दिशेनेच वाटचाल आहे.

समारोप :

बँक क्षेत्रात उद्यास येणाऱ्या नवीन प्रवृत्तींमुळे आणि संकल्पनांमुळे बँकांच्या सेवांचा वेगाने

विस्तार घडून येत आहे. बँकांची कार्यक्षमता वाढत आहे. परिणामी, बँकांनाही विविध लाभ मिळत आहेत. इ बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, गृह बँकिंग, प्रकल्पसेवी बँकिंग, पैसाविरहीत बँकिंग इ. विविध संकल्पनांबरोबरच बँकांच्या सर्वव्यापीकरण आणि सुसंवादीकरणामुळे ग्राहकांच्या समाधानामध्ये वाढ होत आहे. यामध्ये बँक ग्राहकांची संख्या वाढते, बँकांच्या सेवा खर्चात घट होते, आणि प्रमाणाच्या बचती मिळतात. बँकांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ होते. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे धोक्यांचे विविधीकरण होते. थोडक्यात, बँकिंग क्षेत्रात उदयास येणाऱ्या नवीन प्रवृत्तींमुळे बँकांना आणि ग्राहकांना अनेक कायदे मिळत असल्याने बँकिंग क्षेत्रातील नवीन प्रवृत्ती या बँकिंग क्षेत्राला वरदानच ठरले आहे.

दडपणाचे व्यवस्थापन

व्यक्ती एखाद्या कार्यात विशिष्ट दर्जा किंवा विशिष्ट प्राविण्य मिळविण्याचा प्रयत्न सतत करीत असते. परंतु हे करीत असताना त्यास जर अपयश येण्याची दास्ती वाटत असेल तर त्यांच्या मनामधील दडपण वाढते. विद्यार्थीदशेत असे दडपण येते. दडपण असावे पण ते काही मर्यादितपर्यंतच. दडपणामुळे अध्ययनास प्रेरणा मिळते. अध्ययन कार्य करण्याच्या दिशेने वाटचाल होते. दडपणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे गरजेचे झाले आहे. त्यासाठी खालील उपाय करता येतील-

- १) दररोज नियमित योगासने व व्यायाम करणे.
- २) दिवसांतून एकदा ध्यानधारणा करणे.
- ३) आपला आवडता छंद जोपासणे.
- ४) मित्र-मैत्रिणींशी सुसंवाद साधणे
- ५) वाचनाचा छंद जोपासणे
- ६) दुसऱ्याला मदत करा, त्यामुळे दडपण कमी होण्यास मदत होईल.

कु.रेखा गायकवाड

बी.ए.भाग-२

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हान

—३६०—

सुशिल यादव, बी.ए.भाग ३

—३६०—

(वैचारिक)

भारतीय संस्कृतीत व्यावसायांच्या निवडी संबंधी, उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी असा क्रम प्रचलीत होता. पहिल्या महायुद्धापूर्वी ग्रामीण अर्थव्यवस्था भारतात सक्षम होती. पूर्वी राजकीयपक्षां पेक्षाही गावकीला जास्त महत्व दिले जात होते. त्याकाळी शेतकऱ्यांचे नेतृत्व गावचा पाटील करत असे, कोणाला गरजच भासली तर फायनान्सची जबाबदारी कुलकर्ण्याची असे. बारा बलुत्यांमध्ये बराच व्यवहार हा देवाण-घेवाणीच्या स्वरूपात चालत असे, त्यामुळे समाजात संतुलन राखले जात होते. शेतकरी, लोहार, कुंभार, सुतार यांच्या हाती उत्पादनांची साधनं एकवटलेली होती. त्यांच्याकडून उत्पादित झालेल्या मालाचा व्यापार हा पंचक्रोशी पूरताच मर्यादित होता. पूर्वीही दुष्काळ आणि इतर आपत्तीमुळे शेतकरी सावकारी पाशात अडकत असे. जमीनीची मालकीही काहीवेळा तो गमावून बसत असे. त्यातून त्याचे शोषणही होत असे. परंतु सर्व परिस्थितीवर पाटलांचे नियंत्रण आणि जरब असे. त्यामुळे शेतकरी अनेक अडचणीतून सहज सुटत असल्याने तो त्याकाळी निश्चित होता. एकुणच चालू काळातल्या शेतकऱ्याचा विचार करता त्याकाळाचा शेतकरी सधन होता असेच आपणास म्हणावे लागेल.

आजचा शेतकरी २१ व्या शतकात प्रवेश करत असताना शेती आणि शेतकरी यांची अवस्था बदलली आहे. जागतीकी-करणामुळे पूर्वीच्या पंचक्रोशीची जागा आज अखंड देश आणि जगाने घेतली आहे. शेतकरी कुटुंबाच्या गरजा वाढल्या आहेत. पूर्वीच्या तुलनेत लोकसंख्याही वाढली.

त्यामुळे शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या सहाजीकच वाढली. शेतीच्या तुकडीकरणामुळे शेतीचे आकारमान कमी झाले. त्यामुळे पूर्वीप्रमाणे पारंपारीक शेती करणे आजच्या स्पर्धेच्या युगात शेतकऱ्याला न परवडणारे आहे. म्हणून भारतीय शेती आपोआपच आधुनिकतेकडे झुकली आणि याच आधुनिकतेमुळे शेती व शेतकऱ्यांना येणाऱ्या समस्यांत वाढ झाली आहे. अनेक प्रश्न आजच्या काळात शेतकऱ्यांपुढे उभे ठाकले आहेत.

अनेक समस्यांच्या चक्रव्यूहात सापडलेले शेतकरी आत्महत्येला कवटाळत आहेत. अनेकांच्या संसारावर काळाचा घाला घातला जात आहे. भारतात आजही जवळ-जवळ ७४% लोक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या शेती व्यावसायावरती अवलंबून आहेत. या व्यवसायातून देशाला एकुण उत्पन्नाच्या २१ ते २२% उत्पन्न मिळते. असे असताना याच व्यवसायाशी संबंधीत असणारे लोक आत्महत्येस प्रवृत्त होतात हे २०२१ साली महासत्ता होऊ इच्छीणाऱ्या भारताच्या दृष्टीने घातकच असल्याचा संदेश यातून मिळतो. एकुणच शेती आणि शेतकरी यांची अवस्था दयनीय आहे. आजच्या निर्माण झालेल्या परिस्थितीस अनेक कारणं कारणीभूत आहेत. पंडित नेहरूंच्या काळात पहिली पंचवार्षिक योजना राबवली गेली तेव्हा शेतीमध्ये असलेल्या सार्वजनीक गुंतवणुकीचे प्रमाण १५% होते. अलीकडे हे प्रमाण अवघ्या ५% वर आले आहे. म्हणजेच सरकारने आणि यंत्रणेने नेहरूंच्या धोरणांना हरताळ फासला. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यास

यंत्रणा कुचकामी ठरल्या आणि आपोआपच शेतकरी कर्जात लोटला गेला. आज स्वातंत्र्याची पन्नाशी उलटली. लोकशाहीने अर्धशतक पुर्ण केले. तरीही शेतकऱ्यांची स्थिती कर्जातच जगता आणि कर्जातच मरतो अशी आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे :-

भारतात आज चालु असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना केवळ कर्जबारापणाच कारणीभूत नाही हे नेमलेल्या समित्यांनी अनेकवेळा स्पष्ट केले आहे. सर्वसाधारणपणे भारतीय शेती ही प्रामुख्याने मोसमी पावसावरती अवलंबून आहे. लहरी पावसाची मर्जी फिरली तर शेतकऱ्यांचे कल्याणच होते मात्र पावसाने दांडी मारली तर त्यांची हालत वाईट होते. पिण्याच्या पाण्याचाही प्रश्न गंभीर बनतो. मुळात जर पाणीच उपलब्ध नसेल तर कोण काय करणार ? पण इस्त्रायल सारख्या देशाने वाळवंटी शेतीची नवनवीन तंत्रे विकसीत करून जगाला थक्क केले आहे. आपल्या भारतात इतकी टोकाची परिस्थिती नाही. दक्षिण भारतात जेव्हा पाण्याची टंचाई असते. तेव्हा उत्तरेत उन्हाचे वितळणाऱ्या बर्फांमुळे नद्या दूधडी भरून वाहत असतात. मध्यंतरी सरकारने संपूर्ण भारतातील नद्या एकमेकींना जोडण्याचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प जाहीर केला होता. परंतु राजवट बदलल्या नंतर नवीन सरकारने कोणतीही कारणमीमांसा न देता हा प्रकल्प बासनात घातला. आज मोठ्या प्रमाणात सिंचन प्रकल्प अर्धवट अवस्थेत आहेत. प्रकल्प पुर्ण करून शेतकऱ्यांना दिलासा देणे गरजेचे होते. परंतु याकडे शासनाचे पुर्णपणे दुर्लक्ष झाले.

शेती मालाची विक्री करताना शेतकऱ्यांची मोठ्या प्रमाणात फसवणुक होते. बाजारपेठांतून अनेक दलालांचा सुळसुळाट कायम चालु असतो. बऱ्याचवेळा मालाचा सर्व नफा हा व्यापारी आणि दलाल यांच्यातच फस्त होतो. शेतकऱ्यांनी शेतीत

घातलेले भांडवलसुध्दा मालाच्या विक्रीतून निघत नाही. शेतमालाचे उत्पादन घेण्यासाठी शेतकऱ्यांनी घामाच्या असंख्य धारा वाहिलेल्या असतात. माल शेतकऱ्याचा आणि किंमत मात्र व्यापारी ठरवितात अशा असहाय्य शेतकऱ्यांचे वर्णन कवी इंद्रजीत भालेराव यांनी मार्मिकपणे केले आहे -

‘माझा बाप शेतकरी । उभ्या जगाचा पोशिंदा
त्याच्या भाळी लिहिलेला, रात-दिस कामधंदा
कष्ट सारे त्याच्या हाती. दुसऱ्याच्या हाती माप.’

शेतकरी आपोआपच अनेक मार्गातून भांडवल मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. अडचणींच्या काळात सरकारी कर्ज काढण्यासाठी शेतकऱ्यांना कागदी घोडे नाचवणे जमत नाही. अनेक अडचणींतून सरकारी कर्ज जरी शेतकऱ्याला मिळाले तरी त्याची अवस्था ‘निमित्त विहिरीचे आणि वास्तवात मात्र लग्न पोरीचे’ अशी असते. अशावेळी शेतकरी सहाजीकच विनासायास उपलब्ध होणारे कर्ज खाजगी सावकारांकडून काढतात आणि सावकारी पाशात आडकतात. भारतीय शेतीवर अनेक विपत्तींची वक्रदृष्टी सतत चालु असते. दुष्काळ, महापूर पिकांबरील रोग हे मोठ्या प्रमाणात असतात. अश्या संकटांतून सावरण्यासाठी काहीवेळा उत्तरदाईत्व म्हणून सरकार मदत देते. पण अत्यंत जुजबी असते सर्वप्रकार हा शेतकऱ्यांच्या जखमेवरती मीठ चोळण्या सारखाच असतो.

अलिकडे शेतकरी सावकारी जाचात अडकत गेला आणि आत्महत्येत वाढ झाली. अर्थात महाराष्ट्र आणि अन्य राज्यांमध्ये आत्महत्यांना एवढेच कारण नाही. मुळात माणसे आत्महत्या का करतात ? आपले जीवन संपवून टाकण्याची इच्छा मनुष्यप्राणी वगळता इतर कोणत्याही प्राण्यांमध्ये का दिसत नाही ? हे सुंदर जग आपल्या कर्तृत्वाने आणखी सुंदररित्या जगण्याची माणसाची आस कधी संपते ? आणि

परिस्थितीच्या रेट्यामुळे कोलमडून जाऊन रोजच्या संघर्षातून काढता पाय घेण्याची इच्छा त्याच्या मनात कधी निर्माण होते ? या प्रश्नांचे माणसांना कायमच कुतूहल वाटत आले आहे. या प्रश्नांचे उत्तर म्हणजे मनुष्य जेव्हा अनेक अडचणींच्या वणव्यात सापडतो, तेव्हा त्यातून बाहेर पडण्याच्या त्याच्या आशेचा किरण जेव्हा मावळतो. तेव्हा तो आत्महत्येसारखा कटू परंतु सोपस्कर मार्ग स्वीकारतो आणि परिस्थितीच्या कचाट्यातून, प्रश्नांच्या वादळातून आणि समस्यांच्या चक्रव्यूहातून तो कायमचा बाहेर पडतो.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : परिणाम :-

भारतातील आत्महत्या मध्ये २००३ च्या आकडेवारी नुसार दरवर्षी १ लाख ८७ हजार लोक आत्महत्या करतात. या एकूण आत्महत्यांमध्ये शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे प्रमाण जवळ-जवळ १६ ते १७% आहे. अलीकडे हे प्रमाण वेगाने वाढते आहे. यातील अजून एक धक्कादायक कटू सत्यकी, एकूण शेतकऱ्यांपैकी निम्म्याहून अधिक शेतकरी हे महाराष्ट्रासह इतर चार राज्यांतील आहेत. शेतकरी आत्महत्यांमुळे शेती व्यवसायाकडे बघण्याचाच दृष्टीकोन हा कलुषीत झाला आहे. या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमुळे अनेक तरूण स्त्रीयांना लाखमोलाचं कुंकू पुसून अकाली वैधव्याला सामोरे जावं लागतं आहे. आपल्या मुलाच्या अर्ध्या मृत्युमुळे दुःखाने खचलेल्या मातापित्यांचा आक्रोश, पित्याच्या मृत्युच्या जाणीवेला मन विषण्ण झालेल्या बालकांच्या किंकाळ्या कानात घर करून बसत आहेत. सर्व परिस्थिती ही दयनीय आहे.

१९३० चा काळ मागास होता कोणतीही साधने त्याकाळी उपलब्ध नव्हती. त्यावेळी दुष्काळाचे वर्णन संत रामदासांनी आपल्या काव्यात केले.

कितीयके ग्रामेचि ते वोस जालीं ।

पिके सर्व धान्येच नाना बुडाली ।।

जन बुडाले पोटेविन मेले

बहु कष्टले कितीयेक मेले ।

हे काव्य आज २१ व्या शतकात आणि आधुनिक काळात भारतात सत्यात उतरू लागले आहे. असं म्हटलं तर काही वावगं ठरणार नाही.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखणे : काही उपाय :-

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखणे हे सरकारपुढचे बिकट आव्हान बनले आहे. असे जरी असले तरी या प्रश्नावर उपाय नाही असे मुळीच नाही. आज शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबाव्या असे सरकारला प्रामाणिकपणे वाटत असेल, तर दुसरे वांडोटे प्रयत्न न करता, आत्महत्यांना जबाबदार असणारी शासनाची स्वातंत्र्योत्तर अर्थव्यवस्था पूर्णपणे बदलून शेतकऱ्यांच्या फायद्याचे आर्थिक धोरण आखणे गरजेचे आहे. शेती व्यवसायातील सार्वजनिक गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढवणे व शेतकऱ्यांना अल्पव्याजदराने भांडवल उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

भारत कृषीप्रधान देश असून जगात अन्नधान्य उत्पादन करणारा बलाढ्य देश आहे. असे असताना अनेक वेळा भारतातील शेतीमालाचे भाव कमी रहावेत म्हणून परदेशातील माल आयात केला जातो. असे न करता भारत सरकारने देशातील मालालाच अग्रक्रम देणे गरजेचे आहे.

शेतीमालाचा दर हा अनिश्चित स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे अनेकवेळा अतिशय कमी दर आपल्या मालाला मिळाल्याने शेतकरी उद्ध्विग्न होतात आणि आत्महत्या करतात. हे टाळण्यासाठी सरकारने प्रत्येक शेतीमालाचा एक ठरावीक हमीभाव शेतकऱ्यांना परवडेल अशा रितीने द्यावा.

देशात मोठ्याप्रमाणात क्षेत्र हे पाण्यावाचून पडीक आहे. आज भारतात अनेक सिंचन प्रकल्प अर्धवट अवस्थेत आहेत. हे प्रकल्प पूर्ण केले तर लाखो हेक्टर क्षेत्र ओलीताखाली येईल. तेव्हा शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी हे प्रकल्प पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

भारतात कोरडवाहू क्षेत्र भरपूर आहे. या क्षेत्राचा विकास करणे गरजेचे आहे. कोरडवाहू शेतीत कमी पाण्यावर येणाऱ्या पिकांचे संशोधन करावे किंवा जेट्टाफा सारख्या अतिशय कमी पाण्यावर येणाऱ्या पिकापासून बायोडिझेल निर्मिती करणे सोपे आहे. तेव्हा असे उपाय योजणे गरजेचे आहे.

शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात विज भारनियमनाच्या संकटाला सामोरे जावे लागते. विजेअभावी पिकांचे नुकसान होते. तेव्हा इतर उद्योगाला ज्याप्रमाणे विज उपलब्ध करून दिली जाते, त्याप्रमाणे शेतीलाही भारनियमन कमी करून विज दिली पाहिजे.

प्रश्न अनेक आहेत समस्या अनेक आहेत. बांधावरच्या भगीरथासाठी त्या सोडविणे सरकारच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. परंतु हे प्रश्न मुंबईत भव्य दिव्य

शेतकरी भवन बांधून आणि पोकळ पॅकेज जाहीर करून सुटणार नाहीत. त्यासाठी गरज आहे सरकारच्या प्रामाणिक आणि धोरणात्मक कार्याची.

शेतकऱ्यांचे दैन्य दूर करण्याची जबाबदारी जशी शासनाची आहे, तशी शेतकऱ्यांचे प्रश्न समजून त्यावर उपाय सुचविण्याची जबाबदारी सुशिक्षित लोक, भांडवलदार, व्यापारी व समाजशास्त्रज्ञांची आहे. महाराष्ट्र सरकार व भारत सरकार दरबारी शेतकऱ्यांचे दुःख दैन्य मांडणाऱ्या लोकप्रतिनिधींची ही महत्त्वाची जबाबदारी आहे.

शेतमालाचे भाव स्थिर ठेवणे, अल्पदराने कर्ज पुरवठा करणे, मालाची रोख किंमत, पक्षातीत विचार करून शेतकरी कर्जमुक्त व्हावा. त्यासाठी लालबहादूर शास्त्रींची घोषणा सातत्याने लक्षात ठेवावी.

‘जय जवान जय किसान ।’

‘शेतकऱ्यांच्या यशाची चिंता करी
तोच खरा प्रतिनिधी शासन दरबारी ।’

राष्ट्रपतींचा युवकांसाठी सात कलमी मंत्र

राष्ट्रीय युवा महोत्सवाची सांगता व राष्ट्रीय युवा पुरस्कारांचे वितरण मा. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांचे हस्ते पुणे येथे संपन्न झाले. राष्ट्रपतींनी युवकांसाठी सात कलमी मंत्र दिला व शपथ दिली.

- १) ज्ञानाची उास धरून समस्येवर मात करेन.
- २) धैर्याने काम करून यशस्वी होई आणि यश सर्वांबरोबर वाटेन.
- ३) माझ्या आसपासचा परिसर आणि एकूणच पर्यावरण स्वच्छ ठेवण्यासाठी प्रयत्न करेन.
- ४) चारित्र्यात सौंदर्य आणून सभोवतालीही सलोखा निर्माण करेन.
- ५) प्रामाणिकपणा जोपासेन, भ्रष्टाचार करणार नाही आणि त्याद्वारे चारित्र्यसंपन्नतेचे उदाहरण इतरांसमोर ठेवेन.
- ६) देशात ज्ञानाचा दिवा तेवत ठेवण्यासाठी प्रयत्न करेन.
- ७) जे काही करेन ते उत्तमच असेल, अशी जिद्द बाळगेन.

शिवविजय

२००६-२००७

“मी यंत्राच्या विरोधात नाही. परंतु यांत्रिकीकरणाच्या बाबतीत जी वेडेपणा आहे त्याला माझा विरोध आहे. यंत्राची स्वतःची जागा आहे. मोठ्या प्रमाणातील उद्योगांचीही स्वतःची जागा आहे. संचार क्षेत्रातही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होईल. परंतु खेड्यापाड्यात जी ग्रामोद्योग, कुटिरोद्योग चालू आहे तो जिवंत रहायला हवा. काही नवीन तंत्रज्ञानाचा ठरावीक मर्यादित उपयोग करावा लागला तरी हरकत नाही. कारण यांच्याखेरीज देशातील बेरोजगारीची व्यापक प्रमाणातील समस्या सोडविता येणार नाही आणि ही समस्या आपण सोडवू शकलो नाही तर आपल्या लोकशाहीस धोका निर्माण होईल.”

महात्मा गांधी

पदव्युत्तर विभागा

विभागीय संपादक
प्रा.आर.एस्.पळे

अनुक्रमणिका

गद्य विभाग

क्र.	शीर्षक	लेखनप्रकार	लेखकाचे नाव	वर्ग	पृ.क्र.
१	सामाजिक स्वातंत्र्य आणि छ-शाहू महाराज	वैचारिक लेख	नीतिराज जांभळे	एम.ए. द्वितीय वर्ष	१०९
२	अंधारातून प्रकाशाकडे	आत्मकथन	सुजीत शिंदे	एम.ए. द्वितीय वर्ष	११२
३	कर्मवीर भाऊराव पाटील का शैक्षणिक कार्य	(हिंदी निबंध)	शिवराज राक्षे	एम.ए. द्वितीय वर्ष	११४
४	The Justice	(Story)	Hasan Mogal	M.A.Part II	118
५	संस्कृतसम्मेलनवृत्तान्तम्। का शैक्षणिक कार्य	(वृत्तांत लेखन)	कु.शीतल सणस	एम.ए. द्वितीय वर्ष	१२०

पद्य विभाग

क्र.	शीर्षक	कवितेचे नाव	वर्ग	पृ.क्र.
४	क्रोध	पुष्पा भिंगारे	एम.ए. प्रथम वर्ष	१११
१०	तुम्हें ही बनना होगा	तुकाराम चव्हाण	एम.ए. प्रथम वर्ष	११७
९	प्यारी सहेली	कविता खाडे	एम.ए. द्वितीय वर्ष	११७
७	आठवणी	दिपक गायकवाड	एम.ए. द्वितीय वर्ष	१२१
६	आमचा आमदार	गजानन गावडे	एम.ए. द्वितीय वर्ष	१२१

सामाजिक स्वातंत्र्य आणि छ.शाहू महाराज

(२६)

नीतिराज जांभळे, एम.ए. भाग २

(३६)

(वैचारिक)

जगाच्या पाठीवर अनेक राज्यक्रांती झाल्याचा इतिहास आहे, परंतु मानवी समानतेचा राष्ट्रवादी विचार जनमानसात रूजविणारी महान क्रांती, महाराष्ट्रातच नव्हे भारतातील इतर प्रांतात पूर्वी कधीही घडली नसेल. सामाजिक स्वातंत्र्य मिळवून देणारी अशी ही 'महान क्रांती' घडली कोल्हापूर या मराठ्यांच्या राजधानीत!

अंधाराच्या खाईत लोटलेल्या लोकांना 'माणूस' म्हणून जगता यावं म्हणून की काय, २६ जून १९७४ रोजी एका महापराक्रमी राजाचा जन्म झाला. कागलच्या क्षत्रिय कुलवंत जनक घराण्याचे, थोरल्या पातीचे जहागिरदार श्रीमंत जयसिंगराव घाटगे यांच्या थोरल्या सुपुत्राचे १८८४ साली कोल्हापूरच्या भोसले राजघराण्यात दत्तकविधान झाले आणि 'घाटग्यांचा यशवंत' लोकांचे 'शाहू महाराज' झाले. करवीर संस्थानची राज्यसुत्रे शाहूंनी वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी म्हणजे २ एप्रिल १८९४ रोजी राज्याभिषेक होवून हाती घेतली. प्रदीर्घ कालावधीनंतर छत्रपतींचा खरा वारसदार लाभला. खऱ्या अर्थाने जनतेने या राजाला आपल्या हृदयसिंहासनावर विराजमान केले.

कोल्हापूर या कर्मभूमीत एक नवीन क्रांतिपर्व सुरू झाले. येथे बिनतलवारीचे एक 'न भूतो न भविष्यती' असे युद्ध खेळले गेले. हे युद्ध कोणा परकीय शत्रुविरुद्ध नव्हते तर ते होते 'स्वकीयांविरुद्ध', 'स्वधर्मीयांविरुद्ध'. याची सुरुवात पंचगंगेच्या काठी वेदोक्त प्रकरणाने झाली.

महाराजांना वेदोक्त मंत्र नाकारण्यात आले. त्यांच्या क्षत्रियात्वावर संशय घेण्यात आला. पर्यायाने त्यांना वेदोक्त मंत्र उच्चारण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला. महाराजांचा पुरोहित नारायण भट याने हे दुष्कृत्य केले. महाराजांनी धर्माच्या चिकित्सेला प्रतिबंध करणाऱ्या, स्वतःला धर्मपंडित समजणाऱ्या अहंकारी, कर्मठ, सनातनी, परोहित वर्गाला व त्यांच्या लोकमान्य पुढाऱ्यांना केसरी वृत्तपत्राच्या विचारपीठावरून वैचारिक शह दिला आणि आपले क्षात्रतेज दाखविले. धार्मिक गुलामगिरी झुगारून धार्मिक बहुजन समाजाला विजयश्री मिळवून दिली. सामाजिक विषमता नष्ट करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या या कामी अवघा 'शिवराष्ट्र' या राष्ट्रपुरुषाच्या पाठीशी ठामपणे उभा राहिला.

छ.शाहू महाराजांनी शेतकरी, कष्टकरी, मजूर, दलित भटके, विमुक्त, स्त्रिया या राज्याच्या महत्त्वपूर्ण अंगांनाच केंद्रबिंदू मानून सत्तेचा उपयोग या दुर्बल घटकांसाठी केला त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी वेळप्रसंगी बाळ गंगाधर टिळकांसारख्या नेत्यांचीही पर्वा केली नाही. जातिभेद मोडणे हे महाराजांचे ध्येय होते, परंतु टिळकांना जातिभेद मोडणे आवश्यक आहे, असे वाटत नव्हते. त्याची एकूणच भूमिका सामाजिक स्वातंत्र्याच्या विरोधी होती. समाज सुधारण्याच्या उद्देशाने विधिमंडळात आलेल्या सर्व विधेयकांस टिळकांनी विरोध केल्याचे दिसून येते. संमती वय

विधेयक, लग्नाचे वय वाढविणे, आंतरजातीय विवाह कायदेशीर ठरविणे इत्यादी विधेयकांना टिळकांचा विरोध तर शाहू महाराजांचा पाठिंबा असे. देवदासी प्रतिबंधक कायदा, आंतरजातीय विवाह, विधवा पुनर्विवाह इ.कायदे करून महाराजांनी खळबळ उडवून दिली. तर महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी भरविलेल्या अस्पृश्यता निवारण परिषदेत 'मी आपल्या वैयक्तिक दैनंदिन जीवनात अस्पृश्यता पाळणार नाही' या जाहीरनाम्यावर सही करण्यास टिळकांनी नकार दिला आणि समता, सामाजिक न्याय, बंधुता या धोरणांना मूठमाती दिल्याचा पुरावाच दिला. म्हणूनच टिळकांनी छ.शाहूंना त्यांच्या सुधारणाविषयक चळवळींबाबत दिलेला इशारा त्यांच्या या भूमिकेशी सुसंगतच होता. हा इशारा टिळकांच्या शब्दातच सांगावयाचा झाल्यास,... 'तर त्यांनी लक्षात ठेवावे की, जॅक्सन आणि रँड ह्यांचे भवितव्य त्यांच्या वाट्यास येईल' टिळकांची ही धमकी या वैचारिक संघर्षाला न शोभणारी होती. याउलट शाहू महाराजांची आपल्या कामावर इतकी निष्ठा होती की, ते जाहीरपणे नेहमी सांगत, "मी माझी मते सोडणार नाही किंवा जीव बचावण्यासाठी देखील शरण जाणार नाही. मी मोडेन पण वाकणार नाही".

याच निष्ठेने छ.शाहू महाराजांनी नेहमी दलित, पीडित, कष्टकरी जनतेचा विचार केला यासाठी त्यांनी महार वतने रद्द केली. कुलकर्णी वतने खालसा केली. गावोगावी प्राथमिक शाळा आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची कोल्हापुरात सोय करणारी वसतिगृहे स्थापन करण्यास त्यांनी लाखमोलाचे उत्तेजन दिले. गोरगरिबांसाठी प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले. वाड्या-वस्त्यांवर, शेताच्या बांधावर शिक्षणाचा प्रवाह वाहू दिला. परंतु या

प्रवाहाच्या आड Brahmin Bureaucracy आली. टिळकांनी तर या शैक्षणिक प्रवाहाच्या उगमालाच विरोध केला. त्यांनी प्राथमिक शिक्षणाला जाहीर विरोध करून आपले कचखाऊ धोरण जगासमोर आणले. अशा परिस्थितीत शाहूंनी टिळकांशी वैचारिक संघर्ष केला. तरीही दोघातील मतभेद मनभेदी ठरणार नाहीत यांचीही काळजी शाहूंनीच घेतली हे तितकेच विशेष !

'सामाजिक न्याय' प्रस्थापित करण्यासाठी 'प्रस्थापित' समाज व्यवस्थेच्या विरोधी महाराजांनी घेतलेली ही भूमिका विद्रोही होती. या विद्रोही भूमिकेमुळे अवघा जनसागर खडबडून जागा झाला. गुलामाला गुलामीची जाणिव झाली. किंबहुना बहुजन समाजाला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यात शाहूंच्या या भूमिकेने लाखमोलाचे कार्य केले. वयाच्या अवघ्या २८ व्या वर्षी या राजाने स्वतःच्या वाढदिवसानिमित्त जनतेला एक भेट जाहीर केली. त्यावेळी महाराज इंग्लंडमध्ये होते. ब्रिटीश राज्यारोहण समारंभासाठी संस्थानिक म्हणून त्यांना निमंत्रण होते. त्यांच्या राज्यातील सरकारी नोकऱ्यातील ५०% जागा मागासवर्गीयांसाठी राखीव केल्याचा वटहुकूम त्यांनी जारी केला. तो 'शाहूमहाराजांचा क्रांतीकारक जाहीरनामा' ठरला ! अशा प्रकारचा राखीव जागांचा हा वटहुकूम त्यावेळच्या भारतवर्षाच्या इतिहासात प्रथमतःच निघाला होता.

विचाराला आचाराची जोड देणारे स्वतःच्या कृतीतून समाजसुधारणा घडविणारे शाहू म्हणजे क्रियाशील विचारवंतच होते. शाहू जातिनिर्मूलन करण्याच्या कामी इतके प्रामाणिक होते, की त्यांनी स्वतःच्या बहिणीचा मराठा-धनगर असा आंतरजातीय विवाह घडवून आणला. आज

समाजात 'पुरोगामी' म्हणविणाऱ्यांनी या उदाहरणावरून अंतर्मुख होऊन विचार करण्याची गरज आहे. कारण फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे वारसदार म्हणून मिरवणारे फक्त त्यांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्यांपर्यंतच आपले कर्तव्य सीमित मानतात, हीच पुरोगामी महाराष्ट्राची खरी शोकांतिका आहे.

शाहूंच्या निर्णयांची, त्यांच्या विचारांची आज अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टिने यशवंतराव चव्हाणांचे कार्य अभिमानास्पद व लाखमोलाचे वाटते. महारांना गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी शाहूंनी १९१८ साली जे काम केले, तेच काम पुढे द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री होताच १९५९ साली यशवंतराव चव्हाणांनी केले. महाराष्ट्रातील महार वतने कायद्याने रद्द करून महार जातीच्या लोकांना त्यांनी 'सामाजिक न्याय' मिळवून दिला आणि खऱ्या अर्थाने ते शाहूंचे वारसदार ठरले.

असा हा 'लोकमान्य लोकनेता' ६ मे १९२२ रोजी अनंतात विलीन झाला. मुंबईतील खेतवाडी रोडवर असलेल्या 'पन्हाळा लॉज' या ठिकाणी

वयाच्या अवघ्या ४८ व्या वर्षी या क्रांति पर्वाचा शेवट झाला. मानवी समानतेच्या विरोधात शड्डू ठोकून उभे राहिलेले पुराणमतवादी, धर्ममार्तंड अशा सनातनी लोकांशी शेवटच्या श्वासापर्यंत संघर्ष करून जो लढा या 'मल्लविद्येच्या पोशिंद्याने' दिला, तो सुवर्ण अक्षरांनी नोंदविण्यासारखाच आहे.

'महात्मा जोतीराव फुले' यांची मानवी समानतेची इच्छा सर्वप्रथम पूर्ण केली ती मानव्यधर्मीचे प्रेषित राजर्षी छ.शाहू महाराजांनी ! म्हणूनच महाराज हे महात्मा फुले यांचे खरेखुरे वारसदार ठरतात.

संदर्भ-

- १ डॉ. जयसिंगराव पवार
'राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ'
महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी
जानेवारी २००१
- २ धनंजय कीर
'प्रेषित राजर्षी शाहू छत्रपती'
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
मार्च १९७०.

क्रोध

एका क्षणात क्रोध येतो
आणि जीवन उध्वस्त करून जातो
जीवन करून टाकतो अस्ताव्यस्त
दुखावून टाकतो आपल्या माणसांचे मन
का ? का ? येतो हा क्रोध
क्षणात उध्वस्त सारं जीवन
उरतं फक्त जखमी रक्ताळलेलं हृदय
आक्रोश करित असतं
आपल्या जवळच्या माणसांसाठी
सख्या-सोबत्यासाठी
का ? का ? येतो हा क्रोध

का ? राहत नाही मनावर ताबा
का होतो हा क्रोध अनावर ?
म्हणतात सारे क्रोध माणसाचा शत्रू
मग का देतात क्रोधाला थारा ?
हाच क्रोध उध्वस्त करतो माणसाला
माणूस, माणूस रहात नाही
एकमेकांचे मग घेतो जीव
संपवून टाकतो माणुसकी
संपवून टाकतो आपुलकी
हे सारं करतो फक्त क्रोध

पुष्पा भिंगारे, एम.ए. भाग १

अंधारातून प्रकाशाकडे....

(२६०)

सुजीत शिंदे, एम.ए. भाग २

(३६०)

नमस्ते मित्रांनो ! मी सुजीत शिंदे, एम.ए. भाग २ मध्ये (इतिहास), शिवाजी कॉलेज येथे शिकत असून सोबत यु.पी.एस.सी. व सेटनेट या परीक्षेची तयारी करीत आहे. अत्यंत कमी कालावधीत माझ्या आयुष्याने घाटातील नागमोडी वळणांप्रमाणे अनेक वळणे घेतली. क्रिकेट खेळण्याची, चित्रं काढण्याची, सायकल चालविण्याची आवड असणाऱ्या मला या सर्व गोष्टींना पुढे मुकावे लागणार याची स्वप्नातही कल्पना नव्हती; परंतु वयाच्या ११ व्या वर्षी मला अंधत्वाने घेरले. तेव्हा खेळलेली मित्रांसोबतची रंगपंचमी शेवटची ठरली. खरे तर लहान असताना आलेल्या औषधांच्या रिअॅक्शनमुळे डोळे काहीसे कमकुवत झाले होते. तेव्हा डॉक्टरांनी सल्ला दिला होता - दृष्टी टिकवायची असेल तर याला शाळा सोडावी लागेल; पण शिकण्याच्या ओढीने हा सल्ला मी साफ नाकारला. याचा परिपाक अखेर वयाच्या ११ व्या वर्षी अंधत्व येण्यात झाला.

समोरच्या अंधाराने आयुष्य काही काळ थांबल्यासारखे झाले; परंतु शिकण्याची ओढ स्वस्थ बसू देईना. याचवेळी हेमा सोनी यांच्या 'सत्यशोध अंधसहयोग' या संस्थेने आशेचा किरण दाखविला. त्यांच्या एकात्मशिक्षण योजनेनुसार मी अण्णासाहेब कल्याणी विद्यालय शाळेमध्ये ब्रेल लिपीतून शिक्षण घ्यायला सुरवात केली. शाळेतील शिक्षक व विद्यार्थ्यांनी भरभरून सहकार्य केले. आईने व मित्रांनी अभ्यासाच्या कॅसेट्स बनविल्या. काही मित्र पेपर्सना माझे लेखनिक झाले. माझा

आत्मविश्वास वाढत गेला. अखेर दहावीत मी ७४% गुणांनी पास झालो. पुढे शिवाजी कॉलेजला प्रवेश मिळविला. तेथेही शिक्षक व मित्रांचे असेच सहकार्य मिळविले व १२वीत ७५% गुण मिळवून उत्तीर्ण झालो.

आयुष्यातील दोन मोठे लँडमार्कस् यशस्वीरित्या पार झाले. आता आई-वडिलांनी माझ्यापुढे नवे आव्हान ठेवले ते म्हणजे पुण्यात कॉलेजला प्रवेश घ्यायचा व हॉस्टेलमध्ये राहून स्वावलंबीपणे शिक्षण घ्यायचे. पुण्यात होस्टेलला राहत असताना तेथे पावलोपावली मदत करणारे आई-बाबा नव्हते व मित्रही नव्हते. पुण्याच्या या गर्दीत आपला कुठे निभाव लागणार या भीतीने मी डगमगलो. पुन्हा सातारला जायचा निर्णय घेतला. परंतु आई-बाबांनी व मित्रांनी मला प्रोत्साहन दिले. मी माझा निर्णय बदलला व पुण्यात राहू लागलो. हा हा म्हणता वाडिया कॉलेज येथे ७१.९% गुण मिळवून माझे बी.ए. पूर्ण झाले. दरम्यानच्या काळात मी एम.एस.सी.आय.टी. व टायपिंग हे तांत्रिक कोर्सही पूर्ण केले. हे करतानाही माझ्या शिक्षकांना (पाटील मॅडम) व मला अनेक अडचणी आल्या. परंतु जिद्द त्यांनीही सोडली नाही व मी ही नाही. अखेर यश पदरात पडले.

हे सर्व यश मिळवत असताना अपयश ही बऱ्याचवेळा आले. परंतु इतिहासातील महापुरुषांनी माझ्यासाठी नेहमी प्रेरणास्त्रोतांचे काम केले. शिवाजीराजे, संभाजीराजे, पेशवे माधवराव, पेशवे बाजीराव, अकबर, टिपू सुलतान, महात्मा गांधी,

सुभाषचंद्र बोस या महापुरुषांची मी अधिक माहिती मिळविली. मनात विचार येई अत्यंत विपरित परिस्थितीत त्यांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध केले. व आपण छोट्या अडचणी डोंगराएवढ्या करतो आणि लगेच अपयशाचे मलम दूर होई. सध्याचा माझा रोल मॉडेल सौरव गांगुली हा आहे.

अपंगत्वामुळे माझ्या क्रिकेट, चित्रकला, ड्रायव्हिंग इ. आवडींना अचानक मुरड बसली. बऱ्याच वेळा मन उदास होतं. अस वाटतं आपल्यावरच हा अन्याय का ? परंतु दुसऱ्या क्षणी विचार मनात येतो. ईश्वराने अनेकातून आपली निवड केली आहे. नवनवी आव्हाने पेलण्यासाठी ही आव्हाने पेलताना मदतीसाठी त्याने दिली आहेत. मला असंख्य प्रेमळ माणसे व आईने लहानपणापासूनच्या माझ्या संघर्षात पदोपदी साथ दिली. बालमित्रांनी व कॉलेजच्या मित्रांनी मला भरभरून मदत तर केलीच पण समानतेची वागवणूक देऊन मला कधी अपंगत्वाची जाणीवही होऊ दिली नाही. शाळेपासून ते कॉलेजपर्यंतच्या माझ्या सर्व शिक्षकांनी आपुलकीने मला मार्गदर्शन केले व प्रोत्साहन दिले. कधी अपंगत्वाची जाणीवही होऊ दिली नाही. मी स्पर्धा परीक्षांची तयारी करण्याचा निर्णय घेतला, तेव्हा माझ्यापुढे मला मोठा प्रश्न होता की या परीक्षांसाठी आवश्यक अशी अभ्यासक्रमांची विपुल पुस्तके, वर्तमानपत्रे मासिके मला कोण वाचून दाखविणार ? पेपरला यासाठी म्हणून एक अवाहन केले. त्याला प्रतिसाद म्हणून अनेक वाचक पुढे आले. यामध्ये ६६ वयाच्या दिवेकर मॅडम पासून ते १५ वर्षांच्या अमेय पंडित

पर्यंतचे सर्व क्षेत्रातील लोक होते. तसेच 'अंधमित्र निवांत अंधमुक्त विकासालय' या संस्थांनी आर्थिक व इतर सर्व मदत केली. तसेच गेल्या ७ वर्षांत पुण्यात व सातारामध्ये रस्ता क्रॉस करताना बसमध्ये व इतरत्र हजारो मदतीचे हात पुढे आले. या सर्वांचे माझ्या विषयीचे प्रेम व तळमळ पाहता देव यांच्यापासून काही वेगळा असेल असे मला वाटत नाही. ईश्वराने माझे दोन डोळे हिरावले. परंतु यांच्या रूपात असंख्य डोळे मला मिळाले. या सर्व घटनाचक्रात अनेक माणसे जोडली गेली व हीच माझी मोठी संपत्ती ठरली. या सर्वांनी मला केलेली मदत अतिशय निरपेक्ष होती. माझे केवळ यशस्वी करियर त्यांना पहायचे आहे.

भविष्यात यु.पी.एस.सी. द्वारे प्रशासकीय अधिकारी किंवा सेटनेट द्वारे एक चांगला शिक्षक बनून समाजाची व देशाची सेवा करण्याची इच्छा उरात आहे. त्यासाठी कितीही कष्ट करण्याची तयारी आहे. मात्र हे करताना मी अभ्यासाव्यतिरिक्त फुरसतीच्या वेळात क्रिकेट मॅच ऐकणे, मित्रांसोबत पिव्चरला जाणे, पोहणे, साहित्यवाचन, संगीताचा आस्वाद या सर्व गोष्टी करतो. जगात कुणीच परिपूर्ण नसतं प्रत्येकात काहीतरी कमतरता असते. काहींची कमतरता आतली असते तर काहींच दर्शनी माझ्यातील कमतरता ही दर्शनी आहे. परंतु तिचा बाऊ करून कुठेतरी कोपऱ्यात बसून रडते कुढत बसणे मला कधीही मान्य नाही. म्हणून आयुष्यातील प्रत्येक क्षण महत्त्वाचा आहे. त्याचा आनंदानं, उत्साहानं उपभोग घेणं हे माझे जीवनसूत्र आहे.

कर्मवीर भाऊराव पाटील का शैक्षिक कार्य

(माहितीपर लेख)

(२३६)

शिवराज राक्षे, एम.ए. भाग २

(३३६)

कर्मवीर भाऊराव पाटील के शैक्षिक कार्य की प्रशंसा राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी ने की थी। ज्ञानगंगा गरीबों की झोंपड़ी तक पहुँचानेवाला यह आधुनिक ऋषि आजन्म नंगे पाँव और नंगे सिर गाँव-गाँव घुमता रहा। उनका शैक्षिक कार्य महान है।

कर्मवीर भाऊराव का प्रेरणास्त्रोत -

२२ सितम्बर १८८७ में जन्मे कर्मवीर भाऊराव पाटील अँग्रेजी छठी कक्षा तक ही पढ़ सके। सन १९०२ से १९०७ तक वे शाहू महाराज के संपर्क में रहे। उनके संस्कारक्षम मन पर शाहू महाराज के व्यक्तित्व का गहरा प्रभाव पड़ा। उन्होंने सोचा कि मुझ जैसे किसानों के बच्चों को उचित मार्गदर्शन मिलेगा, तो उनकी प्रगती निश्चित ही होगी। अतः उन्होंने सन १९०९ में कुछ मित्रों की सहायता से दूधगांव (ता.वालवा, जि.सांगली) में छात्रावास प्रारंभ किया। महाराष्ट्र का भ्रमण करने से उन्हें गरीब और पददलितों की शिक्षा की अत्यंत आवश्यकता महसूस हुई। सन १९०९ की घटना है - भाऊराव अपने पिताजी से मिलने इस्लामपुर गये। बसस्थानक के पास एक मराठी स्कूल के दरवाजे के सामने एक छोटा बालक बैठा था। भाऊराव उस बालक के पास गये। उनके पूछताछ करने पर बालक ने बताया - 'मैं महार जाति का हूँ। इसलिए स्कूल के अंदर नहीं जा सकता। स्कूल के बाहर ही बैठकर पढ़ लेता हूँ।' भाऊराव के मन पर इस घटना का गहरा प्रभाव पड़ा। उन्होंने सन

१९१९ में सातारा के 'काले' नामक गाँव में छात्रावास शुरू करके अपने शैक्षिक कार्य का शुभारंभ किया।

अपनी कमी दूसरों में पूरी करने की मनुष्य की प्रवृत्ति होती है, भाऊराव कम पढ़े लिखे थे, किन्तु उन्होंने अपनी संस्था से अनेक गरीब छात्रों को उच्चविद्याविभूषित किया। उनकी अधूरी शिक्षा ही उनके लिए वरदान सिद्ध हुई। भाऊराव के सामने महात्मा फुले, राजर्षि शाहू महाराजा, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, महाराजा सयाजीराव गायकवाड, डॉ. बाबासाहब आंबेडकर आदि समाजसेवी पुरुषों का आदर्श था। सन १९१९ में काले गांव (ता.कराड, जि.सातारा) में सत्यशोधक समाज की परिषद हुई, वहीं उन्होंने पिछड़े हुए वर्ग के छात्रों के लिए शिक्षा प्रदान करनेवाली संस्था की नींव डाली।

छात्रावास : शिक्षा का मूलमंत्र -

भाऊराव को शिक्षा की दृष्टि से सातारा शहर उचित लगा इसलिए उन्होंने सन १९२४ में अपनी को 'रयत शिक्षण संस्था' को सातारा में स्थलांतरित किया। गरीब छात्रों को शिक्षा प्राप्त करना संभव हो, इसलिए उन्होंने एक छात्रावास शुरू किया। भाऊराव की शिक्षा संस्था की विशेषता यह थी कि उन्होंने सभी जाति के लड़कों को एक ही छात्रावास में रखा। सन १९२७ में उन्होंने 'राजर्षि छत्रपति शाहू बोर्डिंग' स्थापित किया। महात्मा गांधी ने जब यह छात्रावास देखा तो उन्होंने उस समय अपने भाषण में कहा, 'मैंने साबरमती आश्रम में इसप्रकार

का प्रयोग करने की चेष्टा की, परंतु असफल रहा। भाऊराव, आपने इस कठिन काम को सफल कर दिखाया। आपको धन्यवाद। आप नवसमाज तथा नवभारत की निर्मिति का प्रयत्न कर रहे हैं। भगवान आपकी सहायता करें।”

महात्मा गांधी ने शाहू बोर्डिंग हाऊस को 'हरिजन सेवा संघ' की ओर से ६०० रुपये वार्षिक अनुदान मंजूर किया। पुणे शहर में उच्च शिक्षा प्राप्त करनेवाले गरीब छात्रों के लिए 'यूनियन बोर्डिंग हाऊस' की स्थापना की गई थी। यह हाऊस महात्मा गांधी और बाबासाहेब आंबेडकर के बीच हुए समझौते की स्मृति में शुरू किया गया था।

सन १९३५ में 'रयत शिक्षण संस्था' पंजीकृत हुई। उस समय भाऊराव ने संस्था के संविधान में निम्नलिखित उद्देश्य घोषित किए -

- १) पिछड़े वर्ग के लोगों में शिक्षा की अभिरूचि पैदा करना।
- २) पिछड़े वर्ग के अत्यंत गरीब छात्रों को मुफ्त शिक्षा की सुविधा प्रदान करने का प्रयत्न करना।
- ३) मध्यवर्गीय छात्रों को पूरी अथवा आधी फीस में संस्था में शिक्षा देने की कोशिश करना।
- ४) जिनकी सांपत्तिक स्थिति संतोषजनक है, ऐसे पिछड़े वर्ग के छात्रों को भी शिक्षा सुविधा देना।
- ५) पिछड़े वर्ग के विविध जातियों के छात्रों के बीच प्रेमभाव निर्माण करना।
- ६) पुरानी अंधःश्रद्धाओं को दूर हटाना।
- ७) मिलजुलकर इकट्ठा रहकर संघशक्ति का निर्माण होता है, यह बात प्रत्यक्ष कृति द्वारा स्पष्ट करना।
- ८) संस्था का शिक्षाक्षेत्र बढ़ाना।

इन उद्देश्यों से पता चलता है कि भाऊराव की ध्येयदृष्टि कितनी स्पष्ट दूरदर्शितापूर्ण थी।

अध्यापक प्रशिक्षण -

भाऊराव ने शिक्षा का प्रचार और प्रसार करने से पहले अध्यापकों के प्रशिक्षण का उपक्रम शुरू किया। अनेक स्कूल चलाने के लिए आदर्श और त्यागी प्रशिक्षित अध्यापकों की आवश्यकता थी। सन १९२१ में अंगापुर में 'सातारा जिला प्राथमिक शिक्षण संमेलन' संपन्न हुआ। भाऊराव पाटील ने इस संमेलन के अध्यक्ष के रूप में किए गए अपने भाषण में कहा - 'प्राथमिक शिक्षा, शिक्षा का मूल है। इसलिए प्राथमिक शिक्षा का केवल प्रसार होना ही जरूरी नहीं है, बल्कि वह प्रभावी होना जरूरी है। प्रभावी अध्यापन के लिए अध्यापक प्रशिक्षण तथा शिक्ष पद्धति से परिचित और परिपूर्ण होना आवश्यक है। इसलिए उनके प्रशिक्षण के लिए ट्रेनिंग कॉलेजों की जरूरत है।’

१७ जुलाई १९३५ में 'सिल्हहर ज्युबिली रूलर ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन' नामक अध्यापक विद्यालय शुरू किया गया। भाऊराव ने इसी प्रशिक्षण महाविद्यालय से प्रशिक्षित अध्यापक ग्रामोद्धारक शिक्षक बनाए।

प्राथमिक शिक्षा का प्रारंभ -

उन दिनों प्राथमिक शिक्षा की सुविधा का गांव गांव में अभाव था। अतः भाऊराव ने सन १९३६ में रयत शिक्षण संस्था का 'रावबहादुर काले विद्यालय' नामक पहला प्राथमिक विद्यालय शुरू किया। संस्था का पहला प्राथमिक स्कूल याने 'मराठी वालंटरी स्कूल' सन १९३७ में शुरू किया गया।

भाऊराव का संकल्प -

महात्मा गांधी की निर्घृण हत्या के बाद उन्हें श्रद्धांजलि अर्पित करते हुए भाऊराव ने १२ फरवरी

१९४८ में उनकी स्मृति में महाराष्ट्र में १०१ माध्यमिक विद्यालय आरंभ करने का संकल्प घोषित किया। लड़कियों की शिक्षा की सुविधा की ओर भाऊराव ने विशेष ध्यान दिया था। उनके लिए 'जिजामाता अध्यापिका विद्यालय' नामक ट्रेनिंग कॉलेज का सन् १९४२ में प्रारंभ किया गया था।

भाऊराव पाटील एक द्रष्टा पुरुष थे। उनकी मान्यता थी कि स्वाधीन भारत की जनता स्वाधीनता का लाभ तभी ले सकती है, जब उसे सच्ची शिक्षा प्राप्त हो सके। वे मानते थे कि स्वतंत्र भारत का हर एक व्यक्ति शिक्षित होने का अधिकारी है। इसलिए जहाँ शिक्षा की सुविधा नहीं थी, वहाँ स्कूल प्रारंभ करने का प्रयास किया गया।

स्वावलंबी शिक्षा का तत्वज्ञान -

रयत शिक्षण संस्था का घोषवाक्य बनाते हुए भाऊराव ने कहा कि 'स्वावलंबन से शिक्षा हमारा ब्रीद है, श्रम हमारी पूजा है और श्रम के बदले में मुफ्त शिक्षा हमारा नारा है।' छात्रों को केवल किताबी शिक्षा देना उनका एकमात्र उद्देश्य नहीं था। अतः उन्होंने 'कमाओ और सीखो' (Earn and Learn) का परिश्रम पूजा का मंत्र दिया। बोर्डिंग के छात्र एक साथ खाते, पीते, सोते और काम करते थे। ये छात्र आगे चलकर स्वावलंबी और सफल हो गए। उनमें भेदभाव का पर्दा कहाँ? वह कब का दूर हो गया था। उनमें जैन, मुस्लिम, सीख, इसाई, बौद्ध, हिंदू धर्मों के और मराठा, नाई, बड़ई, लुहार, चमार, माली आदि जातियों के बच्चे बड़े आनंद और संतोष के साथ एकसाथ पढ़ते थे। ये छात्र अपने सभी काम स्वयं करते थे। उन्हें सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक समता और स्वावलंबन की शिक्षा अनायास मिलती थी।

भाऊराव ने खेती में छात्रों द्वारा अनाज पैदा किया, गाएँ और भैंसे पालकर दूध की सुविधा कराई। वे कहा करते थे कि 'आप हमें बंजर भूमि दे दो, हम उसको उपजाऊ बना देंगे।' शिक्षा की साधन करनेवाला यह कर्मयोगी हमेशा छात्रावास के बच्चों को माता-पिता का प्रेम देता था। भाऊराव के इस अविराम कार्य के पीछे 'करूणा' की प्रेरणा थी। उनके मन में पिछड़े हुए वर्ग के बच्चों के प्रति अत्यंत करूणा का भाव था।

श्रमप्रतिष्ठा की महत्ता -

भाऊराव चाहते थे कि श्रम को समाज में प्रतिष्ठा प्राप्त होनी चाहिए। इसलिए उन्होंने रयत शिक्षण संस्था के कॉलेजों में 'कमाओ और सीखो' योजना चलायी। सन् १९४७ में सातारा में 'छत्रपति शिवाजी कॉलेज' नाम से महाविद्यालय शुरू किया। उन्होंने छात्रों को श्रम के माध्यम से अध्ययन का खर्च जुटाने की सीख दी। छात्रों को केवल किताबी ज्ञान न देकर उन्हें व्यक्तित्व संपन्न बनाया। भाऊराव ने महाविद्यालय के छात्रों को काम करने को प्रोत्साहित किया। सचमुच छात्रों ने इमारतों के लिए ईंट बनाई, खेती में पसीना बहाया, अनाज, फल और सब्जियाँ पैदा की, आटे की चक्की चलाई, भोजन पकाया, बर्तन माँजे और स्वावलंबी बन गए। यहाँ श्रम करने में छात्रों को कोई संकोच नहीं होता था। भाऊराव के शैक्षिक कार्य से महाराष्ट्र में शिक्षित लोगों की संख्या बढ़ गयी।

कर्मवीर भाऊराव पाटील का विरोचित सम्मान -

भाऊराव पाटील शिक्षा प्रसार तथा समाजसुधार का कार्य सन् १९०९ से कर रहे थे। प्रत्यक्ष रूप से रयत शिक्षण संस्था सन १९१९ से कार्यान्वित हो गयी थी। महाराष्ट्र में भाऊराव के कार्य का तेज बढ़ रहा था। उसी समय जनता ने सन् १९३४ से ही उनको 'कर्मवीर' नाम से संबोधित

करना आरंभ किया। महाराष्ट्र की शिक्षित जनता को उनके कार्य की महत्ता मालुम हो गयी। इसलिए पुणे विश्वविद्यालय ने ९ अप्रैल १९५९ के दिन भाऊराव को डी.लिट्. उपाधि से सम्मानित किया। इसके पहले २६ जनवरी १९५९ को भारत सरकार ने 'पद्मभूषण' उपाधि प्रदान कर भाऊराव के कार्य का गौरव किया।

९ मई १९५९ में भाऊराव का पुणे के ससून अस्पताल में देहावसान हो गया। वे हमें छोड़कर गये लेकिन उनका कार्य हमें निरंतर प्रेरणा देता रहेगा - अमर रहेगा।

कर्मवीर जन्मशताब्दी -

कर्मवीर भाऊराव पाटील के रयत शिक्षण

संस्था ने केवल महाराष्ट्र में ही नहीं पूरे भारत देश के शिक्षा क्षेत्र पर अमीट छाप छोड़ी है। अतः १९८६-८७ वर्ष में कर्मवीर की जन्मशताब्दी सारे देश में मनाई गई। राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री तथा लोकसभा के अध्यक्ष डॉ. बलराम जाखड़ ने भी कर्मवीर के कार्य का यथोचित गौरव किया था। महाराष्ट्र सरकार ने भी कर्मवीर भाऊराव पाटील गौरव समिति नियुक्त की थी। जिसकी अध्यक्षता महाराष्ट्र के मुख्यमंत्री श्री. शंकरराव चव्हाण ने की थी। इसी शताब्दी वर्ष में रयत शिक्षण संस्था ने अनेक कार्यक्रम एवं संकल्प पूरे किए। आज देश में राष्ट्रीय एकता की बड़ी समस्या खड़ी हो गई है। कर्मवीर की संस्था अनेक जाति धर्म के लोगों को एकता की प्रेरणा दे रही है और देती रहेगी।

प्यारी सहेली...

तुम्हें ही
बनना होगा

काँटा बनूँगा मैं
गुलाब तुम्हें बनना होगा,
अपनी खुशबू से
सब चमन महकाना होगा।
किरण बनूँगा मैं
सूरज तुम्हें ही बनना होगा,
अपनी ही रोशनी से
जगत् को जगमगाना होगा।
गीत बनूँगा मैं
सूर तुम्हें बनना होगा,
अपनी आवाज से
सबका मन बहलाना होगा।
पेड़ बनूँगा मैं
जड़ तुम्हें ही बनना होगा,
अपनी जड़ों की ताकद से

मैं मजबूत खड़ा रह सकूँगा।
घर बनूँगा मैं
आँगन तुम्हें ही बनना होगा,
अतिथियों के
पवित्र चरणस्पर्श से
मुझे शोभित करना होगा।

तुकाराम रमेश चव्हाण

एम.ए. भाग १

तुम हो हमारी जान
तुमसे है दोस्ती की पहचान
पर तुम हो थोड़ी नादान
हमें क्यों समझाती हो अनजान
तुम्हीं ने बढ़ाई है हमारी शान
तुम पर फिदा है हमारी जान
तुम्हारे लिए हम कर सकते हैं सबकुछ कुर्बान
तुम हो हमारी जिंदगी की मेहमान
तुम्हीं से तो है हमारा ऊँचा नाम
तुम्हारे बिना कॉलेज लगता है नाकाम
चलो बाबा माफ करो हँस भी दो
तुमने दिल साफ किया कह भी दो
रूठना-मनाना है दोस्ती की अदा
कैसे रहेंगे हम एक दुजे से होकर जूदा।

कविता शिवाजीराव खाडे, एम.ए. भाग २

(Story)

The Justice

Mogal Hasan Jafar, M.A-II

There were two close intimate friends in a village, married but unemployed, named Sagar and Shekhar. So both were in search of job in order to keep their families satisfied with primary necessities. Both were not neighbour but regularly meeting to each other at a particular place. One day Sagar got an idea and he decided to go to Mumbai for job with his friend Shekhar.

For this, he asked Shekhar, he also agreed and both decided to go. But there was a condition that they should divide their earning equally among both of them.

As they were married, it was necessary to inform their wives about their plan. Both went to their houses and informed to their wives. With the permission they left their houses. Sagar's wife had given him five chapaties for lunch in his journey and Shekhar's wife also had given three more chapaties for the same purpose. Both met on their usual place and left.

They started their journey to Mumbai by walking. After walking till afternoon, they stayed for rest near by a well and for having the dinner which was brought from their houses. They sat under a dark green tree with thick shadow.

There was a person already sitting under the same tree. Both Sagar and Shekhar enquired and

discussed him about their struggle for getting the job. Now they had not much time to stay there so they asked that person to dine with them as an Indian tradition. That person also was very much hungry and he came and enjoyed their meal.

After dinner the wayfarer was very much happy and offered eight rupees to them. And he had gone to his own way. It was the first income of Sagar and Shekhar. So both wanted their own share. Shekhar demanded Sagar half amount of eight rupees. But Sagar thought and Said-

"I had brought five chapaties and you had brought only three, isn't it ?

"Yes" replied Sagar.

"Then you should get three rupees and I will have five rupees." Sagar Said.

"No, don't you remember what we had decided at the time of leaving our village ?" Shekhar asked.

"Yes, but what about our chapaties and what about this amount ? I mean we had eight Chapaties and we also have got eight rupees. Then we should distribute eight rupees according to the amount of chapaties." Replied Sagar.

"No, I Don't Think so." Shekhar neglected

Both became nervous and avoided to speak with each other.

Then Sagar asked to Shekhar-

"Let us go to the senior leader of this village and solve our problem."

"Yes" Said Shekhar. And both gone to the village and inquired about

the senior leader for solving their problem and for justice.

They reached to him and told their problem. Then the leader asked them about the distribution of chapaties.

"We have divided each chapati in three parts equally and ate totally eight chapaties among three of us." Both said.

"How many pieces have you made?" Leader asked.

Both Said "Twenty four."

"How many each of you have eaten?" Leader asked

"Eight"

"You mean that each of you have eaten eight pieces, yes?"

"Yes" Both Said

"Now you think about your own share" Leader advised.

"I had five chapaties and I want five rupees." Sagar Said

"We had decided to share equal amount between us so he should take four rupees and I also four" Shekhar Said.

"Yes", both are correct." Said the leader

"But now you should think not only your Chapaties and conditions but also your pieces of chapaties and how many did you eat of it." Leader advised.

"I had five chapaties so I had fifteen pieces, out of fifteen I have eaten eight pieces." Sagar explained.

"And how many pieces have you given to that person from your own chapaties?" Asked leader.

"I have eaten eight and remaining seven I gave him." Sagar explained.

"What's about you, friend?" Leader asked to Shekhar.

"Sir, I had three chapaties and we created totally nine pieces. Out of nine I have eaten eight and remained one I gave to him." Shekhar explained.

Then friends, your problem is simple, now you think about your own share in your help you that person and according to your help you should distribute your amount between you." Leader explained.

"Ok Sir," Sagar agreed.

"How many pieces have you offered to that person?" Leader asked to Sagar.

"I offered him seven pieces." Replied Sagar.

"And you?" Leader asked to Shekhar.

"I gave him one piece". Shekhar replied.

"Then Sagar should accept seven rupees and Shekhar should accept one rupee without any complaint. Now you go, don't quarrel between each other. It is your equal distribution, it is the justice." Leader declared.

Shekhar became very nervous and he left that village without asking Leader and Sagar.

Both Sagar and Shekhar accepted their own ways, and their friendship was broken by money.

It was the natural justice but the precious relationship was broken.

संस्कृतसम्मेलनवृत्तान्तम्।

(३६)

कु.शीतल सणस, एम.ए. भाग २

(३६)

(वृत्तान्त लेखन)

संस्कृतस्य संस्कृतमाध्येमन अध्ययनं अध्यापनं च भवितव्यम् एतदर्थं कथं प्रयतितव्यम् ? अस्मिन् विषये षट्शून्यशून्यद्वितीये ख्रिस्ताब्दे डिसेम्बरमासस्य चतुर्विंशतिः च पञ्चविंशति दिनाङ्के (२४ तथा २५ डिसेम्बर २००६) । औरंगाबादनगरे संपन्ने संस्कृताध्यापकसम्मेलने मार्गदर्शनम्भवत् । अस्मिन् सम्मेलने संस्कृतभाषाशिक्षणतज्ज्ञैः संस्कृतमाध्यमेन शिक्षणप्रयोगाः अनुभवाः च संस्कृतभाषायामेव कथिताः । अतः अपूर्वं संस्कृतमयं वातावरणं निर्मितम् । अस्य वातावरणस्य लाभः अखिलात् महाराष्ट्रादागतानध्यापकान् छात्राञ्च अभवत् ।

संस्कृतस्य संस्कृतमाध्यमेन अध्यापनं कथं कर्तव्यम् ? एतस्य प्रयोगरूपेण माध्यमिकाध्यापकानां महाविद्यालयीनाधिव्याख्यातृणां च पदव्युत्तरपदवी छात्राणां च कृते विभागशः आदर्शानि पाठानि संस्कृतभाषा शिक्षणतज्ज्ञैः गृहितानि तथा समस्या परिहारश्चापि ।

अखिलमहाराष्ट्रादागताः अध्यापकाः प्रतिभाप्रदर्शनअवधिम् लब्धवन्तः । तस्मिन् काले अध्यापकैः स्वप्रतिभां प्रदर्शिताः । संस्कृतभाषाध्ययनं किमर्थम् ? एतस्मिन् विषये मान्यवरैः स्वमतानि प्रकटीकृतानि । सर्वैः आनन्दार्थं संस्कृतभाषा-साहित्याध्ययनं कर्तव्यम् खलु । संस्कृतभाषायाः अध्ययनेन उच्चारणशुद्धता लभ्यते । शब्दनिर्माणक्षमायां संस्कृतभाषायाम् नवशब्दनिर्माणार्थं अध्ययनं आवश्यकम् । काव्य-नाटकन्यायमीमांसाराजनीतिधर्मयोगायुर्वेद-गणितविज्ञानकलासौंदर्यादि सर्वज्ञानं संस्कृतभाषायां वर्तते । एतेषां सर्वेषां ज्ञानार्थं संस्कृतभाषायाः

अध्ययनमावश्यकं । भारतीयसंस्कृतेः यथार्थज्ञानार्थं तथा राष्ट्रीयोन्नतिं आत्मोन्नतिं च साधयितुं संस्कृतभाषायाः अध्ययनमावश्यकमेव ।

सम्मेलनस्य अध्यक्षेण वि.वि.चिपळूणकर महोदयेन मेघदूत. रघुवंशकुमारसम्भवादि काव्येषु मृच्छकटिकादि नाटकेषु आगताः श्लोकाः कथयित्वा - “भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती । तस्माद्धि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ॥”

एतत् सुभाषितं कथं सार्थं तत् कथितम् । तदा एवं भाषायाः मधुरं साहित्यस्य पठनं अध्ययनं च छात्रैः जनैः कृत्वा आनन्दं लब्धव्यम् इति सः उक्तवान् ।

परिवर्तिताभ्यासक्रमविषये पाठ्यपुस्तकलेखनसमितीसदस्यैः मार्गदर्शनं कृतम् । एतस्मिन् संदर्भे अध्यापकानां समस्यापरिहारमपि तैः कृतम् । परिवर्तितं संस्कृत अभ्यासक्रमं परीक्षापद्धतिः च संस्कृतस्य माध्यमेन पाठनं प्रति मार्गक्रमणं कुर्वन्ति । इति पाठ्यपुस्तकलेखनसमितिसदस्यैः कथितम् ।

अस्मिन् सम्मेलने प्रदर्शनमपि अभवत् । प्रदर्शने संस्कृतक्षेत्रे निर्मितानि पुस्तकानि, ध्वनिमुद्रिकाः सान्द्रमुद्रिकाः च स्थापिताः आसन् । भाषाशिक्षणक्षेत्रे विविधानो नूतनानां प्रयोगानां विमर्शः प्रत्यक्षदर्शनं च अभवत् । तत्र पाठ्योपकरणानि नाम संस्कृताध्यापनार्थं उपयुक्तानि प्रदर्शितानि पाठ्योपकरणस्पर्धा निबन्धस्पर्धा च अभवत् । उत्तमपाठ्योपकरणार्थं निबन्धार्थं च पुरस्काराः प्रदत्ताः । एवं प्रचलितं सम्मेलनम् ।

जयतु संस्कृतम्

आठवणी

घरातून निघताना
मायकडे बघताना
दाटून येतो गळा
माय म्हणते -

जपून जा रं बाळा...

आशीर्वाद घेण्यास झुकलो खाली
वडिलांचे थरथरते हात
येवढंच सांगतात मला
दिस बरं न्हाइत -

नीट शाळा शिक रं पोरा....

घरातून बाहेर पाऊल पडता
माय म्हणते 'थांब रं जरा'
आडवी गेली मोकळी घागर
परतून ये रं लेकरा....

भरून आले मन माझे
पण सांगू कसं मायला
बापाकडं बघता-बघता
हुंदका अनावर झाला....

शिकण्यासाठी निघालो बाहेर
पण शिक्षा किती मोठी
हॉस्टेलच्या खोलीत बसून जेवताना
आठवते मायच्या हातची.

भाजी भाकरी....

दीपक गायकवाड

एम.ए. भाग २

आजचा आमदार

सभा अनेक उधळल्या
संप अनेक फोडले
तरीपण सत्ता मात्र जोडली
असा आजचा आमदार

गरिबास जास्त पिळले
द्रव्य जास्त गिळले
गुंडांचे बळ वाढवले
असा आजचा आमदार

भोळ्या जनतेस झुलवले
खोटे स्वप्न फुलवले
खोट्या आश्वासनाने भुलवले
असा आजचा आमदार

जनतेच्या समस्या मनावर घेईना
उपाय-योजना हाती घेईना
जनतेच्या दुःखात सहभागी होईना
असा आजचा आमदार

खोटे वचन बोलतो
आश्वासनाचे खाते खोलतो
फायदा मात्र अचूक तोलतो
असा आजचा आमदार

जनता उपाशीपोटी बसली तरी
रोज मेजवानीचे जेवण याच्या घरी
प्रत्यक्ष लक्ष्मी घरी पाणी भरी
असा आजचा आमदार

सहकारी बँकेचा चालक झाला
आलिशान हॉटेलचा मालक झाला
दहशतवादी टोळ्यांचा पालक झाला
असा आजचा आमदार

सर्व जाती-जातीत फूट पाडली
माणसे जाळली, माणसे फोडली
हे पाहून भारत माता पण रडली
असा आजचा आमदार

गजानन गावडे, एम.ए. भाग २

बेकारी

साळंत घातलं माझ्या पोराला
पश्चात्ताप झालाय माझ्या मनाला
घामाचं पाणी पिकाला देऊन
पोराला शाळा शिकवली व्हती
पोराच्या फीसाठीच
रक्ताची बाटली मी विकली होती

या काळ्या आईवर
माझं जिवापाड प्रेम होतं
पोराच्या शिक्षणासाठी मला
यातला तुकडा विकावा लागणार होता

कारभारीन माझी मला भरल्या
कुंकवानं सोडून गेली होती
जाता जाता सारखी रडत
'पोराला साहेब करा' एवढंच
ती सांगत होती
पोराचा मुका घेऊन
जीव तिनं सोडला होता
गुरासारखा हंबरडा मी
तिच्या मृतदेहावरती फोडला होता

तव्यावर फोडणीचा जाळ व्हावा
त्याप्रमाणे माझ्यामनात
जाळ झाला होता
कडव्याची गंज पेटावी
त्याप्रमाणे माझं मन
पेटून ऊठलं होते
माझ्या पोरानं बेकारीला कंटाळून
आत्महत्या केली होती
तरीही पोलिस स्टेशनमध्ये
सत्यमेव जयतेची पाटी होती
सत्यमेव जयतेची पाटी होती

जैनुद्दीन पटेल

एम.ए. भाग १

Without You

O ! my sweet heart
Meaningless a dream
Without You
My highs are restless
Without You
My days are boredom
Without You
My life is hot sun
Without you
My dream is not colourful
Without You
You are in my unconscious
I am not alone, all alone
even without you

Hasan J. Mogal

M.A. II

शिवविजय

झाड म्हणतं धारा दे
पाखरू म्हणतं चारा दे ।
सृष्टीमधल्या चराचराला
देवा सौख्य निवारा दे ॥

नदी ओहळा पाणी दे
वनवेळूंना गाणी दे ।
अखंड वादळ नको ईश्वरा
झुळझुळणारा वारा दे ॥

उन्मेषाला सुखर दे
सत्यशिवासह सुंदर दे ।
विकास गतीला प्रत्येकाच्या
सदैव फिरता फेरा दे ॥

रविंद्र भट
(ओठावरली गाणी)

कनिष्ठ विभागा

विभागीय संपादक

मराठी : प्रा.भारत कुरे

इंग्रजी : प्रा.रमेश दिवटे

हिंदी : प्रा.सौ.शकुंतला आढाव

अनुक्रमणिका

गद्य रत्नाकर

१ ज्ञानपीठाचे मानकरी: विंदा करंदीकर	कविता चव्हाण	बारावी कला	१२५
२ स्त्री: काल आणि आज	लिना तरडे	बारावी कला	१२७
३ माझा महाराष्ट्र	श्वेता कांबळे	अकरावी कला	१२९
४ वर्षा ऋतु का आगमन	प्रज्ञा सप्रे	बारावी कला	१३४
५ How Do Migratory Birds Birds Find Their Way ?	Mahesh Shegar	XI	135

काव्य सुधांशू

१ तुझ्या शिवाय	अर्जिंक्य कांबळे	अकरावी कला	१३०
२ मी तृणफूल अत्र तू रविकर	प्रज्ञा सप्रे	बारावी कला	१३१
३ प्रयत्न	मंदार यादव	अकरावी कला	१३१
४ मरणालाही अर्थ नसतो	सोनाली गायकवाड	अकरावी कला	१३१
५ जीवन एक कोड	निलम बनसोडे	बारावी कला	१३२
६ आई	राम जाधव	अकरावी कला	१३२
७ माणूस	बिरूदेव बुरुंगे	बारावी कला	१३२
८ खुशहाली	निता सगरे	अकरावी कला	१३३
९ आईची थोरवी	शितल निकम	अकरावी कला	१३३
१० फूल	सुप्रिया वाघ	अकरावी कला	१३३
११ Mother	Mandar Yadav	XI	136
१२ The Bionic Boy	Mahesh Shegar	XI	136
१३ Time's Value	Mandar Yadav	XI	136

कड्यापंत इंगित
 किं तसा.र : तिस
 अर्जिंक्य.र : तिस
 मंदार.र : तिस

ज्ञानपीठाचे मानकरी : विं.दा.करंदीकर

(२३६)

कु.कविता चव्हाण, बारावी कला

(३३६)

तृणांकुराचा लवलवता झोत पाहुनी
हिमालयाचे मस्तक आपोआप झुकावे
आम्हास होता तुमच्या सामर्थ्याची जाणीव
तुटलेल्या पंखास पुन्हा आकाश दिसावे

असा हा ज्ञानसंपन्न, विनम्र, शब्दांवर व
भाषेवर जीवापाड प्रेम करणारा ऋषितुल्य कवी
म्हणजेच ज्ञानपीठाचा मानकरी 'गोविंद विनायक
करंदीकर'. दातृत्व असलेल्या साहित्यिकांच्या
यादीत एका सोनेरी परंपरेच्या शिरपेचात मानाचा
तुरा रोवणारा कवी म्हणजेच 'विंदा करंदीकर'.

'स्वेदाची ही अखंड गंगा
धापा टाकीत वाहत आहे
अनंतातूनी अनंताकडे
खडकावरती हाणीत डोके'

अशी ही कष्टाची आणि कष्टकऱ्यांची कविता
आहे. त्यांच्या 'अष्टदर्शन' या काव्यसंग्रहासाठी
ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त झाला.

कवी करंदीकरांच्या कविता म्हणजे बुद्धी
आणि भाव यांचा समतोल. त्यांनी काव्याच्या
क्षेत्रात अनेक नवे प्रयोग केले आहेत. प्रयोगशील
रचना हे त्यांच्या कवितेचे एक वैशिष्ट्य समजले
जाते. त्यांची कविता स्वतंत्र वळणीची आहे.
करंदीकरांच्या कवितेत सामाजिक जाणीव आणि
उत्कट प्रणयभावना यांचा आविष्कार पाहावयास
मिळतो. सामाजिक विषमता व शोषण याविषयी

त्यांच्या मनात असलेली चीडही आपल्या
कवितेच्या माध्यमातून प्रकट केली आहे.

विंदा करंदीकरांनी काव्यलेखना प्रमाणेच
ललित लेखनही केले आहे. मराठीतील महत्त्वाचे
समीक्षक म्हणूनही त्यांना मान्यता मिळाली आहे.
याशिवाय बालगीते हा वाङ्मय प्रकारही त्यांनी
हाताळला असून काही इंग्रजी ग्रंथांचा मराठीत
अनुवाद केला आहे. लघुनिबंधकार म्हणूनही ते
प्रसिध्द आहेत.

करंदीकरांना सर्वोच्च पातळीवरील राष्ट्रीय कवी
म्हणून 'कबीर पुरस्कार आणि कालिदास पुरस्कार'
प्राप्त झाले आहेत.

स्वदेशगंगा, मृदगंध, धूपद, जातक,
विरूपिका, संहिता इ.काव्यसंग्रह, स्पर्शाची
पालवी, आकाशाचा अर्थ इ.ललित लेखसंग्रह, परी
गं परी, राणीचा बाग इ.बालगीत संग्रह,
ऑरिस्टॉटलचे काव्यशास्त्र, किंग लियर, फाऊस्ट
इ.अनुवादित ग्रंथ एवढी ग्रंथसंपदा त्यांची प्रसिध्द
आहेत.

कवी करंदीकरांच्या बालकविता वाचताना
वाटते जणू आपण स्वतःच लहान झालो आहोत.
विंदाना लहान मुलांच्या भावविश्वाचे तल्लूख भान
आहे. याचा प्रत्यय अनेक कवितातून येतो.

आटपाट नगरात सुट्टी नाही बाळा
सांग कशी सुट्टी असेल ? जर नाही शाळा !

यातून लहान मुलांना वाटणारा अप्रीती त्यांनी समर्पक शब्दांत मांडली आहे. विंदांची कल्पनाशक्ती अफाट आहे. त्यांच्या काळाचे वर्णन करताना ते म्हणतात,

‘सर्वच पाणी आहे, पण बुडताना धन्यता वाटावी इतके खोल मात्र कुठेच नाही’!

त्यांच्या ‘माझ्या मना बन दगड’ या सारख्या अनेक कवितांमधून त्यांची समाजवादी तत्त्वज्ञानावरील निष्ठा व्यक्त होते. भोवतालची भयानक परिस्थिती पाहून ते भावनेने भारावून गेलेले दिसतात, ते म्हणतात,

‘हा रस्ता अटळ आहे
ज्ञानाशिवाय, मानाशिवाय
कुडकुडणारे हे जीव !
पाहू नको डोळे शीव !
नको पाहूस जिणे भकास
ऐन रात्री होतील भास
छातीमध्ये अडेल श्वास
विसर त्यांना दाब कढ
माझ्या मना बन दगड !

असे हे सध्याच्या जीवनातले वास्तव सांगणारे विंदा यांनी मराठी साहित्य सृष्टीत योगदान दिले आहे. त्यांनी ६५ वर्षे काव्यातून अनेक रसाची उधळण केली आहे. असा हा कवी कधीच कुणाकडे झुकला नाही किंवा साहित्यिक मोठेपणामुळे हूरळून गेला

नाही. लेखणी व शब्दांच्या सामर्थ्यावर राजमान्य, लोकमान्य ठरलेल्या या वीराने शेकडो वर्षे जिवंत राहिल असे वाङ्मय निर्माण केले आहे. अशा या कविला ज्ञानपीठाने शक्तीपीठाचेच सिंहासन दिले.

विंदा करंदकरांनी पुरस्कारापोटी मिळालेले पाच लाख रुपये आपल्या कलंदर वृत्तीनुसार दान करून टाकले आहेत. गेले द्यायचे राहून असे न म्हणता ‘झाले द्यायचे देऊन’ असे सांगत जणू आपल्याला सन्मानाचे प्रतीक म्हणून लाभलेले सारे सारे धन समाजाच्या ओंजळीत ओतले.

समाज आणि माणूस यांच्यातील वीण जेव्हा अधिक स्निग्धमय होते तेव्हा सज्जन व सुंदर समाजाचा जन्म होत असतो. हेच तत्त्व त्यांनी आपल्या लेखनातून स्पष्ट केले आहे.

अशा या कवीला मी एवढेच म्हणेन

‘तुमच्या वाणीतून दिसते वाणिज्य
कृतीतून दिसते कृतित्व

अन् मूर्तीतून दिसतो अभिमान

विंदा तर आमच्या महाराष्ट्राची शान
मुखातून पाझरतो प्रेमाचा झरा

कलमेतून साकारतो विश्वाचा पसारा

ज्ञानपीठाचा हा राजा साजरा

अशा या कवीला मानाचा मुजरा’ !

ज्ञानपीठ शिवाजी कॉलेज सातारा
! ज्ञानपीठ प्र. १ ज्ञानपीठ शिवाजी कॉलेज सातारा

स्त्री : काल आणि आज

—३४—

कु.लिना तरडे, बारावी कला

—३४—

स्त्री हा शब्द उच्चारला की प्रामुख्याने डोळ्यासमोर उभी राहते ती वात्सल्याची मूर्ती ! वात्सल्य, त्याग व सहनशीलतेचा एक अपूर्व संगम स्त्रीमध्ये झाला आहे.

गार्गी, मैत्रयी सारख्या कर्तबगार विदुषींचा काळ असो किंवा मनुस्मृतीचे बंधन-श्रृंखला पडल्यानंतरचा अंधःकारमय काळ असो, त्या-त्या काळातील सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करता आपल्याला असेच आढळून येईल. स्त्रीच वात्सल्य, त्याग आणि सहनशीलतेचे नातं कुठल्याही काळाला आणि परिस्थितीला तोडता येत नाही. या तिच्या अभिजात भावनांवरच कुटुंब व्यवस्था टिकून आहे आणि याच स्त्रीच्या आधारामुळे जग स्थैर्याच्या सुखात पडले आहे.

विश्वनिर्मात्याने आपल्या साखर झोपेच्यावेळी टाकलेला हळूवार निःश्वास म्हणजे स्त्री.

“जी स्वतः फुलते आणि इतरांनाही फुलवते
जी स्वतः झिजून रक्त, मांसाचे खत घालून
नवीन बीज अंकुरते
जी दुसऱ्याचे अश्रू आपलेसे करते आणि
त्यांना मात्र हसू देते.”

सप्तरंगानी उधळण करणाऱ्या इंद्रधनुष्यातले सात रंग एकत्र आले आणि सोज्वळता, साधेपणाचा श्वेतरंगाचा उदय झाला. या विश्वातल्या सप्त गुणांचा दया, क्षमा, शांती, प्रेम, वात्सल्य, नम्रता आणि मांगल्याचा संगम झाला आणि स्त्रीने जन्म

घेतला. अशी ही स्त्री महान आहे; परंतु याच बरोबर मनुस्मृतीने तिला अबला ठरविले आहे. जीवनाच्या प्रत्येक वळणावर पुरुषाच्या खांद्याचा तिला आधार घ्यावा लागतो. मनुस्मृतीने तिच्या स्वातंत्र्याला मोठा सुरंगच लावला आहे. तिला लहान वयात पिता, विवाहानंतर पती व म्हातारपणी मुलाचा आधार घ्यावा लागतो असे ठरविले. तिच्या पायात अनिष्टरूढी व परंपरेची अनेक बंधने घातली आणि ‘चूल आणि मूल’ एवढ्यात जगात वावरण्याचा हक्क समाजाने तिला दिला.

आज जग प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती करते आहे; पण अजूनही मुलगी झाल्यास कपाळावर आठ्या पडतात. आजच्या या प्रगतशील देशात, अजूनही हुंड्यासाठी अर्थात पैशाच्या हव्यासापोटी निष्पाप अबलेचा बळी घेतला जातो. लग्न होताना तिला आयुष्याची सोबतीण म्हटलं जाते अन् लग्न झाल्यावर तिला आयुष्याची कैदीण केले जाते. प्रत्येकाच्या स्वार्थाचे, भोगाचे लक्ष्य असते स्त्री ! पैशाने, वासनेने हपापलेली माणसे स्त्रियांच्या जीवनाची राख रांगोळी करतात. तिच्या देहाचा बाजार मांडतात. याची वर्णने वृत्तपत्रात व दर्शने दूरदर्शनावर दिसतात. हे सर्व पाहिले की देश कितीही पुढे गेला, प्रगतिपथावर गेला तरी स्त्रीचे स्थान बदलत नाही. एक अस्तित्वशून्य उपभोग्य वस्तू असाच समाजाचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आहे. ही अत्यंत खेदाची बाब आहे.

समाजाचा हा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी, त्याविरुद्ध बंड करण्यासाठी काहीजणी उभ्या

राहतात. स्वतःचे अस्तित्व शोधू पाहतात, पण समाज ? पुरुषवर्गाचे वर्चस्व असणारा, स्वतःला सुसंस्कृत समजणारा हा समाज तिला अडवू पाहतो. तिच्याकडे स्वैराचारी, पावित्र्यहीन म्हणून बोटे दाखवितो. आणि समाजाच्या या तिक्ष्ण वागबाणांनी जखमी, घायाळ होऊन ती पार खचून जाते. तिची बंड करण्याची ताकद संपून जाते. म्हणजेच जिच्या उदरातून माणूस जन्म घेतो तिलाच आपली पायधूळ समजतो. तिला समान वागणूक देण्यास नकार देतो. तिच्या या दुःखाला खालील ग.दि.मां. च्या ओळी समर्पक वाटतात.

तुझिया पोटी अवतरती नर
अन्यायच ते करिति तुजवर
दशा तुझी ही केविलवाणी
स्त्रीजन्मा ही तुझी कहाणी
हृदयी अमृत नयनी पाणी

या उलट आधुनिक स्त्री संसार नेटाने सांभाळत आहे. पाहता तिच्यातील मध्ययुगातील गुलामगिरीची भावना नष्ट झाली आहे. स्वातंत्र्याची चव तिला कळली आहे. तिला स्वत्वाची जाणीव झाली आहे. तरी स्त्री-मुक्तीच्या भावनेने चेतावली आहे. पुरुषांनी तिच्यावर केलेला अन्याय ती विसरली नाही, स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची तिला काळजी आहे आणि आपल्या कुटुंबाला आर्थिक आधार देण्यासाठी ती अविरत धडपडत आहे.

स्वतःचं करिअर सांभाळून, स्वतःचा व्यवसाय, नोकरी सांभाळून आणि स्वतःचं स्वत्व

जपून आधुनिक स्त्री जेव्हा आपल्या मुलांकडे वात्सल्याने पाहते, आपली पत्नीची भूमिका यथायोग्य पार पाडते तेव्हा आपल्याला ती संसार सांभाळते आहे असंच चित्र दिसून येतं.

स्त्रीने आज प्रत्येक्षेत्रात पदार्पण केलं आहे. ती कोणत्याही क्षेत्रात कमी नाही. ती काही क्षेत्रात पुरुषापेक्षाही सरस ठरत आहे.

“स्त्री नसे अबला, ती सबला
प्रत्येक क्षेत्रात तिचा बोलबाला ।”

हा बोलबाला तारेवरची कसरत करून पार पाडत आहे. आज स्त्रीने जरी यशाचे शिखर गाठले तरी तिला दुय्यम मानले जाते. या स्त्रियांच्या भारारी मारणाऱ्या पंखाना प्रोत्साहनाचे बळ हवे आहे. आज कदाचित स्त्रीच या विश्वाला लागलेल्या भ्रष्टाचाराच्या, अनैतिकतेच्या व अन्यायाच्या ग्रहणातून वाचवू शकेल.

राष्ट्र उभारण्यात देखील स्त्रीचा मोलाचा वाटा आहे. अशा या महान वंदनीय स्त्रीला तिचा दर्जा हा मिळालाच पाहिजे. वर्षातील फक्त एकच दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून साजरा न करता तिच्या गुणांचा सदैव गौरव झाला पाहिजे. मला ईश्वराला एवढेच सांगावे वाटते.

“कळीचे फूल व्हावे
जगाला सुगंध देण्यासाठी
मी परत जन्मावं स्त्री म्हणून
सर्वांवर प्रेम करण्यासाठी

माझा महाराष्ट्र

—३४—

कु.श्वेता कांबळे, अकरावी कला

—३४—

जय महाराष्ट्र, जय महाराष्ट्र जय, जयजय राष्ट्र महान ।
कोटी कोटी प्राणांत उसळतो एक तुझा अभिमान ॥

या ओळींतून कवी चकोर आजगावकर याचे महाराष्ट्रविषयीचे असीम प्रेम व्यक्त होते. महाराष्ट्र भूमीला कवींनी नानाविध उपमांनी संबोधले आहे. कोणी दगडांचा देश, कोणी संतांचा महाराष्ट्र तर कोणी क्रांतिकारक, समाजसुधारक, वीरांचा महाराष्ट्र म्हणतात. या भूमीने अनेक नवरत्नांना घडविले, याच मातीत त्यांनी आपले कार्य तडीस नेले, म्हणून 'नवरत्नांची खाण' असे महाराष्ट्राचा उल्लेख करतात. आद्य समाजसुधारक असो अथवा भागवत संप्रदायची पताका असो, मानवतेचा संदेश असो किंवा भूतदया, भूदान सारख्या चळवळींची मुहूर्तमेढ असो याच महाराष्ट्रात प्रामुख्याने प्रथमदर्शी रोवली गेली. 'वसुधैव कुटुंब कम्' हा विश्वव्यापी संदेश देणारे संत ज्ञानेश्वर महाराष्ट्राचा आत्माच आहेत.

'भव्य हिमालय तुमचा,
आमुचा केवळ माझा सहाकडा,
गौरी शंकर उभ्या जगाचा,
मनात पूजून रायगडा'!

वसंत बापट यांच्या काव्यातून केवढा हा स्वाभिमान प्रकट होतो आहे. याच महाराष्ट्राला ऐतिहासिक, भौगोलिक व सामाजिक परंपरा लाभली आहे. विंध्यसातपुडा, सह्याद्रीसारखे पर्वत शिरपेचात असणाऱ्या हिऱ्याप्रमाणे शोभा वाढवतात. कृष्णा, कोयना, गोदावरी, तापी, नर्मदा

कावेरी या नद्यांच्या मंगल, शीतल जलाने महाराष्ट्र 'सुजलाम् सुफलाम्' झाला आहे. याच नद्यांच्या काठावर पुण्यक्षेत्रे निर्माण होऊन संपूर्ण मानव जातीचे मानव्य जोपासले जाते. किनार पट्टी तर अरबी समुद्राच्या उदकाने सिंचित होऊन पावन झाली आहे. सर्व महाराष्ट्रभर निसर्गाने मुक्त हस्ताने सौंदर्याची उधळण केली आहे. सृष्टिसौंदर्य लाभलेला महाराष्ट्र पाहताना महाराष्ट्रातील मराठी माणसाची छाती अभिमानाने स्फुरण पावल्याशिवाय राहणार नाही.

'धिक् तुमचे स्वर्गही साती,
चुंबीन येथील मी माती,
या मातीचे कण लोहाचे,
तृणपात्यांना खडगकळा,
कृष्णेच्या पाण्यातुनी
अजुनही वाहतसे लाव्हा सगळा'!

महाराष्ट्रातील सर्व लोक अतिथ्यशील, प्रेमळ व 'प्राण जाय पर वचन ना जाय' या मराठी बाण्याचे आहेत. महाराष्ट्रात विक्रम व वैराग्य एकत्र नांदतात. शक्ती, युक्ती, बुद्धीचा समन्वय याच ठिकाणी झालेला आहे. छत्रपती शिवजी महाराजांचे 'हिंदवी स्वराज्य' या भूमीत प्रस्थापित झाले आणि मानवता, स्वधर्मसहिष्णुता, लोकशाहीची ज्योत जागृत करून मरगळलेल्या मराठी मनामध्ये वीरत्वाचे स्फुल्लिंग राजांनी येथेच जागृत केले. विद्येचे माहेरघर पुणे 'पुणे तेथे काय उणे' या उक्तीची सत्यता पटवते. महाराष्ट्राची राजधानी 'मुंबई' तर जागतिक उद्योगधंद्याची अग्रगण्य नगरीच आहे.

विदर्भीय माणसांचा स्वाभिमान जपणारी महाराष्ट्राची उपराजधानी 'नागपूर' जगाच्या बाजारपेठेत 'संत्री' पोहोचवते. असा हा महाराष्ट्र पाहून शाहीर साबळे म्हणतात-

'जय जय महाराष्ट्र माझा, गर्जा महाराष्ट्र माझा' !

महाराष्ट्रात गणेशोत्सव, होळी, दिवाळी, हे सण साजरे होतात. अनेक जातीचे, पंताचे, लोक एकत्र येतात. सुख दुःखामध्ये सहभागी होतात. प्ररोपकार, अहिंसा या तत्त्वांची जोपासना करतात. आपत्तीमध्ये सामाजिक बांधिलकी समजून कार्य करतात. 'जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणे जो आपुले'. तोचि साधू ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा'! या संत तुकारामांच्या उक्तीप्रमाणे कृती करतात. याच महाराष्ट्र भूमीत मी जन्माला आलो याचा मला सार्थ अभिमान वाटतो. किंबहुना मी असेच म्हणेन-

'बहु असोत सुंदर संपन्न की महा,
प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा'!

शिवाजी महाराजांचा महाराष्ट्र ! आत्मबलिदान करणऱ्या दत्ताजी, बाजीप्रभू, तानाजी मालुसर्गेचा महाराष्ट्र ! स्त्री शिक्षणाचा शुभारंभ करणारा महाराष्ट्र ! क्रांतिकारकांचा महाराष्ट्र ! लढवय्या मर्दानी लोकांचा महाराष्ट्र ! लावणी, पोवाडा जपणारा महाराष्ट्र ! क्रीडा नैपुण्यामध्ये अग्रक्रम मिळवणारा महाराष्ट्र ! कृषी क्षेत्रात अग्रक्रम पटकवणारा महाराष्ट्र ! सर्व प्रकारची विविध पिके निर्माण करणारा महाराष्ट्र ! सहकार क्षेत्रात क्रांती घडवणारा महाराष्ट्र ! खरेच किती किती महानता महाराष्ट्रांची सांगता येईल. महाराष्ट्राचे गुणगाण गाताना शब्दच अपुरे पडतात, मी अशी म्हणू इच्छिते की,

'या ओठांनी चुंबनि घेईन हजारदा ही माती ।

अंतं मरणे झेलुनी घ्यावी इथल्या जगण्यासाठी'!!

तुझ्याशिवाय

प्रिय आई.....!

तुझ्याशिवाय

मज काही सुचत नाही.

तुझ्याशिवाय

मज काही दिसत नाही.

जन्म तू दिला

माझा सांभाळ केला

ऋण तुझे हे

मज फेडता येत नाही.

प्रिय आई....!

तुझे हे कष्ट, तुझे हे हाल

मी वाया जाऊ देणार नाही.

प्रिय आई.....!

तुझ्यासाठी माझा जीव

मी अनुदिन झिजविण

प्रिय आई.....!

तुझ्याहून अधिक मोलाचे

जगी काहीच नाही ! काहीच नाही !!

अजिंक्य कांबळे/अकरावी कला

डॉ. वि. वि. वि.

मी तृणफूल अन् तूरविकर

बावरलेले तृणफूल मी
उमलण्यास मी अधिर असावे,
ना परिचय ना भीती जगाची
कशाचेही मज भान नसावे
घेत असता कानोसा सृष्टीचा
विचारात मी गुंगच व्हावे,
समीराच्या मंद झुळकेवरती
नाचत आणि गात डुलावे

एवढ्यात त्या अंबरातुनी
रविकराने डोकवावे,
लाजलाजुनी पाकळ्यांवर माझ्या
हळुवार शहारे उमटावे

माझ्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी तू
किरणांचे मज हात द्यावे,
स्पर्श होता शलाकांचा मी
मोहरून अन् हरपून जावे.

आपल्यात वादळे अन् रूसवे
अवचित कधी सामोरे यावे,
त्या क्षणांना दूर सारुनी
पुन्हा गाली गोड हसावे

या जीवनांत, तू माझ्यात,
मी तुझ्यात रंगून जावे
तुला तोलुनी धरावे मी अन्
तुही मजला सावरावे....

प्रज्ञा सप्रे/बारावी कला

प्रयत्न

देत नाही दोष मी नशिबाला
विसरून जायचं आहे गतकाळाला
आठवातील शिदोरी देईल मला उभारी
जरि माझ्या नशिबी आली जीवघेणी बेकारी
भूतकाळानं मला खूप दिलंय
यश माझ्यापासून दूर नेलंय
प्रत्येक ठिकाणी जरि मिळाला नकार
मी सांगून ठेवतो मी नाही हरणार
आईवडिलांना सुख द्यायचंय
म्हणून प्रयत्नाला जवळ केलंय
दूरून एक मज आवाज आला
प्रयत्न कर घडव तूच तुजला
मंदार यादव/अकरावी कला

मरणात्नाही अर्थ नसतो

पुरुष रडला तर सारे जग सद्गदीत होते
स्त्री रडली तर पावडर व काजळ वाहून जाते
अश्रू एकच; पण किंमत मात्र एक नसते
स्त्रीला मात्र जगात कवडीची किंमत नसते
पुरुष बोलला तर त्याचे सुभाषित होते
स्त्री बोलली तर ती आगावू ठरते
पुरुष मरण पावला तर सगळे छत जाते
स्त्री मरण पावली तर दुसरी स्त्री तिची जागा घेते
मृत्यू एकच; पण शोक एक नसतो
स्त्रीच्या मरण्यालाही जगी काही अर्थ नसतो.
सोनाली गायकवाड/अकरावी कला

जीवन एक कोडं

जीवन एक आव्हान आहे
त्याला तोंड देऊन बघ
जन्माला आला आहे
थोडं खरं जगून बघ

जीवन दुःखाची मलिका
थोडं सोसून बघ
यश हे येतच असतं
अपयशाची चव चाखून बघ

डाव उधळणं सोपं असतं
तो थोडा सावरून बघ
घरटं मोडणं सोप असतं
ते जरा बांधून बघ

जीवन एक आनंद आहे
तो उधळून बघ
जीवन एक प्रवास आहे
तो करून बघ

जीणंमरणं कोडं आहे
या वेदना साहून बघ
जाता जाता एवढं कोडं
नेक मनानं सोडवून बघ

कु.निलम बनसोडे
इ. १२ वी कला

आई

आई तुज विसरणार नाही
आई तू हृदयात राही
तुझे उपकार जीवनात
अनुदिन दिशा देई

तुजमुळे मज जीवन मिळाले
हे तुझेच उपकार सारे
तुझ्यापुढे निष्प्रभ ठरती
हे चंद्र, सूर्य, तारे

तुझा मज राहो निवारा
तूच जीवनाचा सहारा
तुझ्या मायेचा सदैव
राहो मजवर पहारा

तुझ्या मायेचा नंदादीप
सदा माझ्या मनी तेवी
आई कसे तुझे ऋण फेडू
म्हणून मी तुझ्या ऋणात राही
राम जाधव/अकरावी कला

माणूस

जीवनाच्या या वाटेवरती
अडथळे येतील खूप;
परंतु करील त्यावर मात
तोच आहे खरा माणूस

जीवनाच्या या वाटेवरती
येतील प्रसंग दुःखाचे खूप;
परंतु यातसुध्दा जो हसेल
तोच आहे खरा माणूस

जीवनाच्या वाटेवरती
स्वतःसाठी जगणारेच खूप;
परंतु इतरांसाठी जो जगेल
तोच आहे खरा माणूस

जीवनाच्या या वाटेवरती
निरर्थक मरणारे आहेत खूप;
परंतु मरणही करील जो सार्थक
तोच आहे खरा माणूस.

बिरूदेव बुरंगे/बारावी कला

खुशहाली

चारो तरफ है खुशहाली
मगर कहा खो गई हरियाली
हर एक अपना स्वार्थ साधता दिन रात
हर एक के बातों में मिठापन बात बात
हरी भरी दुनिया मानो कहाँ पुरी
सब लोगो में बसी है चारो तरफ दूरी
जहाँ पहले बागों में नाचते मोर
अब तो सभी ओर शोर शोर
बारिश मानो शीतल जल

कोई समझे ना इस पल
हमारे यहाँ दिवाली शोरों को न्योता
मगर किसीको नहीं लुभाता नाता
एक प्यारासा खयाल सभी को प्यारा
एक-एक आदमी भूखा प्यासा मरा
हमे कोई कदम उठाना पड़ेगा
तभी तो हर एक से नाता जुड़ेगा
निता सागरे/अकरावी कला

आईची थोरवी

रणांगणाच्या उन्हात जशी झाडाची सावली
तशी तुमची नि माझी प्रत्येकाची माऊली

देवपणाला इथे शेंदुराचा रंग

मातृत्वाला नसे कोणताच रंग

स्वार्थाच्या पाठीमागे धावे दुनिया सगळी
आईच्या ममतेची चवच असे आगळी

नको उबदार दुलई नको रेशमी चादर

आईचा फाटका पदर सान्या जगात सुंदर

देवा तुझा मोठेपणा आम्हा कबूल नाही

तुझ्याहून सुखी आम्ही, तुला कुठे आहे आई ?

मातृत्वाचं मोठेपण त्या देवालाही पटलं

आईसाठी बिचाऱ्याला लहान व्हावसं वाटलं

सात आश्चर्याहून श्रेष्ठ आईची ही किमया

तिच्या एका गर्भाने घडवली ही दुनिया

कु. शितल निकम/अकरावी कला

फूल

फुलं असतात प्रामाणिक झाडांशी
करीत नाहीत विश्वासघात मातीशी
अंधारातच फुलतात, पहाटवाऱ्यात झुलतात
स्मिताआडून स्वतः प्रसन्न हसतात.

इवल्याशा दवातले आकाश कवेत घेतात

बेभान समवेत पानांना टाळी देतात

जागेत प्रेमिकांचा शृंगार पाहून पानांत दडतात फुलं
आलाच पाऊस अशा वेळी तर त्यावर चिडतात फुलं

जीव लावणाऱ्यांवर जीव ओवाळतात फुलं

पाणी घालणारे हात गांधाळतात फुलं

फुलं रडतात दंगलीत माणसे मरताना

फुलं घायळतात माणूस माणुसकीची हत्या करताना

माणुसकीसाठी फुलं रोज उमलत असतात

रोज आपले रंग माणसांसारखे बदलत नसतात.

सुप्रिया वाघ/अकरावी वाघ

११ वी कला

वर्षा ऋतु का आगमन

(३६)

कु.प्रज्ञा सप्रे, बारावी कला

(३६)

ग्रीष्म ऋतू की सुनहरी कड़क धूप में सारी धरती तप्त हो रही थी। जहाँ दृष्टि जाए वहाँ उजड़े हुए पहाड़ और चमन दिखाई दे रहे थे। मई महिने के आखरी दो चार दिनों में अचानक एक शाम जोरसे पवन के झोंके इठलाने लगे। पेड़ जोरजोरसे हिलने लगे। मन में खयाल भी नहीं था कि कृष्णवर्णीय बादल अंबर में चारों ओर मंडराने लगे। बादलों की गर्जनाएँ बहुत जोरसे चल रही थी। उन्हें टोकने की हिम्मत किसी में नहीं थी। तभी बारीश की रिमझिम बूँदे धरती को भिगोने लगी। मैं दौड़ते हुए छत पर पहुँची। पहली वर्षा में भिगने का आनंद लेने के लिए...!

‘घनन घनन गिर गिरं आए बदरा

घन घन घोर कारे छाए बदरा

धमक धमक गूँजे बदरा के ढँके

चमक चमक देखो बिजुरियाँ चमके

मन छड़काएँ बदरावाँ

इस गाने में वर्णन किया हुआ हर एक शब्द मन में बारीश का रोमांच जगा रहा था। वर्षा ऋतु की पहली बूँदे धरती को मिला हुआ सुंदर उपहार था। धरती नई नवेली दुल्हन की तरह सजी थी। धूप से तपते हुए धरती को मिला हुआ यह सचैल स्नान माने सृष्टी को मिला हुआ एक अपूर्व संजीवन ही था।

उस शाम को सारी हवा धुंद हो गई। ठंडी लहरें बदन को छूँ रहीं थीं। मिट्टी का खुशबूदार अत्तर फिजाओं को महका रहा था। संध्यारजनी के दरबार में मेघमल्हार राग रंग लाया था।

तालाब में बूँदों का खेलना, कूदना चल रहा था। घर की छत पर हो रही रिमझिम सी आवाज उन्हे ताल दे रही थी और लताओं पे सजे पुष्प उस ताल पर झूम रहे थे। बंजर हुई धरती आज इस वर्षा के आगमन से तृप्त हो गई थी। धूल से लथपथ पेड़ों की पत्तियाँ वर्षा में भीगके हरीभरी हो गई थी। थोड़े ही दिन में खेतों में मखमल के फसल की बहार आनेवाली थी। शबनम की रेशमी बूँदे पत्तों से फिसल रहीं थी।

‘बूँदों में जाने क्या नया है

इकलाती आती बूँदे

तन मन लुभाती बूँदे

बूँदों में जाने क्या नया है।’

इस पंक्ती के अनुसार न जाने उन पहली बरखा में क्या था! वह तन को लुभा रही थी और मन तो जैसे सुलग गया था। उस पहली वर्षा में भीगी हुए धरती ने कितने सुख का अनुभव किया होगा! राह देखनेवाले किसान के मन ने कितना हलकापन महसूस किया होगा! पहली बूँद मूँह में लेते हुए चातक को कितना चैन मिला होगा और पहली बूँद आगोश में लेते हुए सागर के सिप्पी को कितना आनंद हुआ होगा! उस पहली बारीश में भिगते हुए मैंने इन सभी को मन ही मन अनुभव किया।

कुछ देर बाद बाहर की वर्षा कम हो गई किंतु मन में तो रिमझिम धाराएँ बरसही रही थी। कितनी देर... क्या पता... क्या पता...!

How Do Migratory Birds Find Their Way ?

—❧—
Mahesh L. Shegar, XI
—❧—

Migratory birds are those birds which leave their place of living when the climate becomes uncongenial and migrate to another place. Sometimes they migrate to another continent and settle there. Some birds leave their abodes in winter and go to another place where the weather is warm. They do so because it is difficult for them to survive in colder regions.

The birds generally eat insects and worms and during the winter their food becomes scarce. Hence they leave the colder places and migrate to warm places. On the other hand, from various hot places the birds move to the cold places of the south. They return to their original place during the spring. It has also been observed that some groups of the birds migrate from lower regions to higher altitudes. Sometimes, they move away from thickly populated areas to the sea shores. It is interesting to note how the birds know about the change in weather and the fact that the coming weather is not congenial to them.

The birds are able to guess about the coming weather by watching the duration of the day as the day starts getting longer or shorter according to

the change. It is believed that the birds are very sharp in judging such changes. Some birds have a special gland which helps them in understanding the change in the season. Now the question is : how do the birds find their way while migrating from a place and then return to their original place ?

Many experiments have been conducted to find the answer to this question. A group of storks were lifted from their nests on the eve of their migration and they were taken at a far place. It was discovered that as the time of migration came, these birds were successful in migrating to a place with a congenial weather. When the weather at this place became adverse, they came back to their original place. These experiments proved that the birds are gifted with a natural instinctive power which helps them to trace their path and abode.

In another experiment, birds were taken out of their nest and flown to a place 650km away and let off there. Surprisingly, all the birds returned to their place. It has not yet been possible to know the secret as to how they find their way. Some scientists are of the view that birds are extrasensitive to the earth's magnetic field and on the basis of this sensitivity, they are able to determine as to wherefrom they have come. However, a definite answer has not been found yet.

Mother

In those days
To you, I was so dear
I was the pearl and
you were the oyster
you took my Care
Gave me your share
of joy but sorrow never
You worked hard and
I became stronger.
You prayed God
To make my life longer
Now, I am alone
No one is mine own
Oh ! dear mother
Please come back
Your child is orphan
Will you.....?

Mandar Yadav
XI

The Bionic Boy

It really fills me full of joy
To be the first bionic boy;
To know that I have got the power
To run at sixty miles an hour.
To punch my way through doors and walls,
To juggle with three cannon-balls
To rope a steer or buffalo,
To tie a steel rod in a bow.
To uproot trees, break out of jails,
To fight successfully with whales,
To stop the traffic in the strand
By waving my bionic hand,
To swim to cap Gris-Nez and back
And then lay low the whole Welsh pack.
There's just one thing I must explain,
I haven't a bionic brain;
A matter of profound regret,
For I've no "O" levels as yet.

Mahesh Shegar
XI

Time's Value

To realise the value of one year,
ask a student who has failed in Annual exam.
To realise the value of one month,
ask a mother who has given birth to a premature baby.
To realise the value of one day, ask a daily wage labourer.
To realise the value of one hour, ask a lover waiting at the bus stand.
To realise the value of one minute, ask a person who misses the train.
To realise the value of one second, ask a person who has survived an accident:
To realise the value of one millisecond, ask a person who won silver medal at olympics.

Mandar Yadav
XI

अहवाल विभाग

प्राध्यापकांचे विविध उपक्रम

प्रा.डॉ.सौ.नलिनी महाडीक

▲ नबीरा महाविद्यालय, काटोल (जि.नागपूर) व यू.जी.सी.नवी दिल्ली यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित द्विदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात शोध निबंध सादरीकरण - ३० व ३१ जानेवारी २००७ ▲ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कडेपूर व शिवाजी विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित एक दिवसीय राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सहभाग. ▲ भाषांतर संकल्पनेचा शोध 'शोध निबंध काटोल (जि.नागपूर) येथील स्मरणिकेत - ३० जाने. २००७ ▲ ज्वाला, वार्ता, शब्दप्रभा (२००६) व दै.पुढारी दिवाळी अंक १५ सप्टेंबर २००६ मध्ये कविता प्रसिद्ध ▲ करवीर नगर वाचन मंदिर, कोल्हापूर - ३० डिसें. ०६ व ग्रंथ महोत्सव सातारा - ५ जाने ०६ येथे काव्यवाचन. ▲ लक्ष्मीचे देणे (खंडकाव्यास) श्री चक्रधरस्वामी साहित्य पुरस्कार जि.हिंगोली, 'भोवरा' कथासंग्रहास ना.ह.आपटे कोरेगाव, व गुंफण साहित्य पुरस्कार मसूर येथे पुरस्कार. ▲ विद्यापीठ अनुदान मंडळ, नवी दिल्लीचा - मेजर रिसर्च प्रोजेक्ट मंजूर - विषय - प्रतिसरकार चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान आणि त्यांचा साहित्याचा अभ्यास - शब्दप्रभा (त्रैमासिक) चे संपादक / स्थानिक सल्लागार समिती - सदस्य / समुपदेशक इंदिरा गांधी मुक्त विद्यापीठ - शाखा सातारा.

प्रा.डॉ.शिवाजी पाटील

▲ 'बोली अभ्यासविषयक एक दृष्टिकोण' लेख, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका अंक ३, १६ मार्च २००६ मध्ये प्रकाशित. ▲ 'नायगावकरांच्या औदुंबर कविता' लेख - संहिता विशेष भाषा आणि जीवन, मराठी अभ्यास परिषद पत्रिकेमध्ये प्रकाशित पुणे २००६, कविता : शैलीनिष्ठ आकलन - नवअनुष्ठुभ (मुंबई) मे-जून २००६. ▲ 'कर्मवीर भाऊराव पाटील : शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व प्रयोग' - लेख विमुक्त (नांदेड) कर्मवीर किसनराव राठोड गौरव ग्रंथ ५ मे २००६. ▲ 'शहाबाई यादव : दक्षिण महाराष्ट्राच्या बहिणाबाई' परिवर्तनाचा वाटसरू पत्रिका

पुणे - जून ०६ ▲ मराठी बोलीचा अभ्यास, पुढारी सांगली वार्ता, दीपावली विशेषांक २००६, सदस्य - ट्रॅजेक्टरी संशोधन पत्रिका, वार्षिक अहवाल, रयत शिक्षण संस्था. ▲ चेअरमन - बी.ए.३ पेपर सेटर्स कमिटी, सदस्य स्टडी मटेरिअल कमिटी.

प्रा.सौ.मानसी लाटकर

▲ विचारवेध संमेलन - शिरूर जि.पुणे येथे सहभाग १५ ते १७ डिसेंबर ०६, नियतकालिक व हस्तलिखित कार्यशाळा - सदगुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड येथे सहभाग १० जाने. २००७ ▲ गुणवंत कामगार संघटना वाचक व्यासपीठ व महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळ, साताराच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित काव्यसंमेलनात सहभाग २० जाने ०७ ▲ प्रकाशन - 'कथा उद्याच्या सत्यवानाची' (पथनाट्य) मार्च ०७ 'बाई तुझं भाग्य मोठं' (कविता) मार्च ०७ 'शब्दप्रभा' त्रैमासिक.

प्रा.डॉ.शुभांगी भुतकर

▲ 'संत निळोबा जीवन आणि कार्य' या ग्रंथास स्वा.सैनिक दादासाहेब साखवळकर पतसंस्था कोरेगाव तर्फे ना.ह.आपटे ग्रंथ पुरस्कार ▲ स्त्री अभ्यास केंद्र शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे प्रशिक्षण वर्ग - सहभाग - डिसें. ०६ ▲ 'स्त्री सबलीकरण' विषयावर सखी महिला मंडळ सातारा येथे परिसंवादात व्याख्यान ▲ सातारा येथील विविध संस्थेमध्ये सावित्रीबाई फुले, संत नामदेव, वारकरी संप्रदाय व स्त्री शिक्षण विषयावर व्याख्यान

प्रा.सौ.एन.आर.माने

▲ यशवंतराव चव्हाण कला व वाणिज्य महा.इस्लामपूर व शिवाजी विद्यापीठाच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित कार्यशाळेस सहभाग - ८ ऑक्टोबर ०६. ▲ राष्ट्रीय परिसंवाद - महात्मा फुले महाविद्यालय पनवेल (रायगड) मध्ये उपस्थिती. २३ व २४ फेब्रु ०७ ▲ नामदेवराव सूर्यवंशी (बेडके) महाविद्यालय, फलटण येथे संलग्नीकरण स्थानिक चौकशी समितीची सदस्या म्हणून नियुक्ती.

प्रा.डॉ.एम.पी.जाधव

▲ दक्षिण भारत हिंदी परिषद व सोलापूर विद्यापीठाच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित राष्ट्रीय चर्चासत्रात 'राजभाषा : कार्यान्वयन की समस्याएँ एवं समाधान शोधनिबंध वाचन, 'दक्षिणांचल' पत्रिकेत लेख प्रकाशित - ९ जुलै २००६ ▲ एम.फिल व पीएच.डी.मार्गदर्शक म्हणून शिवाजी विद्यापीठाची मान्यता. ▲ एम.ए.भाग.१ व २ अभ्यासक्रम उपसमितीवर सदस्य म्हणून नियुक्ती. ▲ दहिवडी कॉलेज, दहिवडी व यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर येथे आयोजित अभ्यासक्रम कार्यशाळेत सहभागी - ६ ऑगस्ट ०६ व ८ ऑक्टो ०६

प्रा.सौ.आर.ए.पठाण

▲ राष्ट्रीय परिषंवाद - म.फुले कॉलेज पनवेल येथे उपस्थिती - २३ व २४ फेब्रुवारी ०७ ▲ सदस्य - बी.ए.भाग.१ अभ्यासक्रम समिती. शिवाजी विद्यापीठ ▲ डॉ.घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज जि.कोल्हापूर येथे बी.ए.भाग.३ च्या अभ्यासक्रम कार्यशाळेत सहभाग - ३ डिसेंबर ०६ ▲ परीक्षक - आकाशवाणी सातारा. २५ व २६ मे २००६ व सैनिक स्कूल सातारा येथे वक्तृत्व व वादविवाद स्पर्धेत - ११ व २८ ऑगस्ट २००६.

प्रा.सौ.व्ही.जे.पिंजारी

▲ दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथे बी.ए.भाग.३ च्या अभ्यासक्रम कार्यशाळेत सहभाग - ६ ऑग.०६ ▲ ३० नोव्हें.ते २७ डिसेंबर ०६ या कालावधीत पुणे विद्यापीठात ओरिएंटेशन कोर्स पूर्ण

प्रा.कामायनी सुर्वे

▲ एच.पी.टी.आर्ट्स कॉलेज, नाशिक येथे राज्यस्तरीय हिंदी चर्चासत्रात 'आधुनिक हिंदी नाटक : अध्ययन की दिशाएँ' (रंगमंच के विशेष संदर्भ में) शोध निबंध वाचन १२ व १३ जाने ०७ ▲ दहिवडी कॉलेज, दहिवडी येथे बी.ए.भाग.३ अभ्यासक्रम कार्यशाळेत सूत्रसंचालन व सहभाग ६ ऑगस्ट २००६ ▲ राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन शिबीर - संयोजन समिती सदस्य म्हणून निवड - ६ नोव्हें. ते १२ नोव्हें.०६. ▲ भारत सरकार खेल मंत्रालय आयोजित प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे संयोजन ११ ऑक्टो ०६ ▲ राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन शिबीर, मुंबई

विद्यापीठ, गट प्रमुख म्हणून कार्य - १६ ते २६ जाने २००७ ▲ युवक महोत्सव, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरच्या हिंदी वक्तृत्व स्पर्धेत परीक्षक म्हणून कार्य - २६ सप्टेंबर २००६ ▲ डॉ.घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज येथे आयोजित बी.ए.भाग.३ च्या अभ्यासक्रम वर आयोजित कार्यशाळेत सूत्रसंचालन व सहभाग - ३ डिसेंबर २००६ 'हिंदी दिवस' निमित्ताने आयोजित कार्यक्रमात व्याख्यान - लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, भवानी विद्यामंदीर व भारत विद्यामंदिर सातारा येथे - १५, १९ व २५ सप्टेंबर ०६ ▲ हिंदी वक्तृत्व व प्राज्ञ परीक्षा परीक्षक व पर्यवेक्षण - शिवाजी विद्यापीठ युवक महोत्सव व सातारा आकाशवाणी येथे २६ नोव्हें २००६ 'महिला गृह संरक्षण कायदा' या विषयावर आधारित महिला कार्यशाळेमध्ये एल.बी.एस्.कॉलेज,सातारा येथे उपस्थिती ३ जाने २००७

प्रा.सुकुमार शेटे

▲ शिवाजी विद्यापीठ समाजशास्त्र परिषदेच्या एस.जी.एम्.कॉलेज, कराड येथे संपन्न झालेल्या चर्चासत्रात प्रमुख वक्ते म्हणून व्याख्यान व सहभाग - १६ डिसें.०६ ▲ कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी - राज्यस्तरीय आंतरमहाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धेचे संयोजन व सूत्रसंचालन २३ ते २५ जाने २००७ ▲ राष्ट्रीय सेवा योजनेत व्याख्यान - सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालयचे शिबीर - बेबलेवाडी, शरदचंद्र पवार महा.लोणंद, यशवंतराव चव्हाण महा.पाचवड चे खर्शी शिबीर, कला व वाणिज्य महा.सातारा चे करंडी शिबीर, वडूज कॉलेज, नागठाणे इ.शिबीरांमध्ये ▲ वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ प्रमुख पाहुणे - कला व वाणिज्य महा.हुपरी जि.कोल्हापूर ▲ कर्मवीर विद्याप्रबोधिनीच्या स्पर्धा परीक्षांचे परीक्षक.

प्रा.एम.एस.शिंदे

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचा 'उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी' प्रथम क्रमांकाचा पुरस्कार प्राप्त. ▲ शिवाजी विद्यापीठ मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या कार्यकारिणीवर निवड. ▲ सद्गुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड येथे संपन्न झालेल्या शिवाजी विद्यापीठ समाजशास्त्र परिषदेत सहभाग. ▲ भारत सरकार

युवा कार्य व खेल मंत्रालय, राष्ट्रीय सेवा योजना विभागीय केंद्र पुणे तर्फे आयोजित एड्स जनजागृती या विषयावर आधारीत जिल्हास्तरीय प्रश्नमंजूषा स्पर्धेचे संयोजन ▲ राज्यस्तरीय प्रज्ञासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण निवड शिबीर - संयोजन - ६ नोव्हें. ते १२ नोव्हें. ०६ ▲ अग्रणी कॉलेज योजनेअंतर्गत समाजशास्त्र विषयाच्या विद्यापीठ स्तरावरील चर्चासत्रात साधनव्यक्ती म्हणून कराड व सातारा येथे मार्गदर्शन.

प्रा.बी.बी.भगरे

▲ उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव अर्धमागधी - प्राकृत अभ्यास मंडळात सदस्य म्हणून निवड ▲ 'अर्धमागधी - प्राकृत व्याकरण' या विषयावर घोडावत कन्या महाविद्यालय, जयसिंगपूर येथे व्याख्यान - ४ फेब्रु २००७ ▲ 'जैन धर्मातील कर्मवाद आणि तपधर्म' या विषयावर कवलापूर (सांगली) कोल्हापूर जैन मंदीर येथे व्याख्यान - ५ ऑगस्ट २००६ ▲ डॉ. ए. एन. उपाध्ये प्राकृत भाषा व जैन विद्या अभ्यासकेंद्राचे विनामोबदला कार्य केल्याबद्दल कुलगुरु डॉ. माणिकराव साळुंखे यांचे हस्ते सत्कार ▲ ग्रंथलेखन - अ) इ. ११वी व ९ वी अर्धमागधी - प्राकृत अभ्यासक्रम - पुस्तक एच. एस. सी. बोर्ड पुणेने जून ०६ मध्ये प्रकाशित आ) रामपाणिवाद रचित 'कंसवध' चे मराठी भाषांतरीत पुस्तक - ६ फेब्रु ०७ 'नायाधम्मकहा' प्राकृत आगम ग्रंथातील निवडक कथांचे मराठी भाषांतर ▲ दि. ८, ९ मार्च ०७ रोजी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे झालेल्या जैन तत्वज्ञान आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये तिसऱ्या सत्राचे अध्यक्ष म्हणून निवड व व्याख्यान. विषय - 'मूर्तीपूजा व मूर्ती प्रतिष्ठापनेचे समाजास योगदान'

Mrs. Anisa Mujawar

▲ International Level - Title : call to peace in post - colonial Literature. Presented in a conference of Indian Association for commonwealth Literature and Language studies. Held at Banaras Hindu University from 11.1.07 to 13.1.2007 ▲ National Level - Title : "Waiting for the Barbarians -

Paradise Justified' presented in 51st All India English Teacher's conference. Held at Shivaji University Kolhapur from 27.12.2007 to 29.12.2007 ▲ "Creative Teaching : Not An Utopia' Presented in the staff Academy of chh. Shivaji College, Satara on 4.9.2006 ▲ Speeches - Topic - English Elocution at Sainik School Satara on 28.7.2006 fluency in English at Mahila Mahavidyalaya, Umbraj on 30.9.2006 Guidance - M.B.A. at D.G. college and MPSc at Chh. Shivaji college, Satara.

Shri R.S. Pale

▲ Presented a paper entitled "New critical Terms and Trends' in All India English Teachers conference organised by Department of English, Shivaji University, Kolhapur on 27 - 29 Dec. 2006 ▲ Delivered a lecture on Indian writing in English at Venutai Chavan College, Karad, under lead college Scheme on 18 January, 2007. ▲ Attended one day workshop organised by Shivaji University, Kolhapur on 13 Feb. 2007.

Dr. K.A. Attar

▲ National Level Conference - 51 st All India English Teachers Conference - Invited to present a research paper. "The Enigma of Arrival.' Holistic Realization of the Human condition through familial Relationship.' at Shivaji Uni/Kolhapur - 27 to 29th Dec. 2006 ▲ Indian Association for commonwealth Literature and Language studies. Invited

to present a research paper "Lamming's water with Berries." Exorcism of the past for meaningful relatedness at Benaras Hindu Uni/varanashi - 11 to 13th Jan.2007 ▲ Recognized as a research guide for M.Phil course by shivaji University, Kolhapur, YCMOU Nashik ▲ Member of self Instructional Material of Distance Education for B.A. of Shivaji University, Kolhapur.

Chitra Deshmukh

▲ Participation in world conference at Pune University - 15 to 17 Dec.2006.

Dr.Pratibha Khandagle

▲ Awarded Ph.D.degree in Economics by Shivaji University, Kolhapur on 8th Jan 2007. ▲ Completed refresher course in Economics in "A' Grade conducted by University of Pune, from 8-12-06 to 28-12-06 ▲ Co-authored a book for MBA and BBM Solapur University, Solapur.

प्रा.डॉ.लालासाहेब घाटगे

▲ सातारा जिल्ह्यातील बालकांच्या कुपोषणाची वास्तविकता शोध निबंध सादर - रा.ब.नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर येथे संपन्न झालेल्या मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे ३० वे वार्षिक अधिवेशन २५ ते २७ नोव्हें २००६ ▲ 'ग्रामीण' औद्योगिकीकरणात सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची भूमिका 'शोध निबंध वाचन कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पलूस जि.सांगली येथे संपन्न झालेल्या शिवाजी विद्यापीठ अर्थशास्त्र परीषदेच्या १७ व्या वार्षिक अधिवेशनात २३ व २४ डिसेंबर २००६ व डॉ.धनंजयराव गाडगीळ पारितोषिक प्राप्त. ▲ Best Practices in college Administration राज्यस्तरीय सेमीनार. सहभाग कोपरगाव २३ व २४ सप्टें २००६ ▲ Trajectory

या संशोधन पत्रिकेचे सदस्य - निवड ▲ स्थानिक चौकशी समितीचे सदस्य निवड - डॉ.पतंगराव कदम कॉलेज, सांगली ▲ समाजवादी प्रबोधन पत्रिकेत लेख प्रकाशित.

प्रा.डॉ.अनिल वावरे

▲ 'जागतिक व्यापार संघटना व शेती' विषयक कराराची फलनिष्पत्ती शोध निबंध वाचन शिवाजी विद्यापीठ अर्थशास्त्र परिषद - कोल्हापूर २३ व २४ डिसें.०६ ▲ डॉ.वि.म.दांडेकर पारितोषिक प्राप्त. ▲ "Structure and Growth of Area Development Programme of Co-operative sugar factories in Maharashtra.' या शोधप्रबंधास शिवाजी विद्यापीठाची पीएच.डी.पदवी प्रदान. ▲ "Role of Sugar industry in Rural Transformation' शोध निबंध कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी, रयत शिक्षण संस्था, सातारा यांनी स्वीकृत ▲ समाजवादी प्रबोधिनी पत्रिकेत इचलकरंजी मध्ये लेख प्रकाशित

प्रा.व्ही.एम.कुंभार

▲ सेट व नेट परीक्षा उत्तीर्ण ६ जून व डिसें.०६ ▲ शिवाजी विद्यापीठ अर्थशास्त्र परीषदच्या पलूस येथील वार्षिक अधिवेशनात सहभाग. ▲ शिक्षक गुणवत्ता विकास कार्यक्रमांतर्गत पीएच.डी.शोध-विषयक मार्गदर्शन सत्रात उपस्थिती - कोल्हापूर २२ नोव्हें. २००६ ▲ 'वाणिज्य व बँकींग क्षेत्रातील नवीन प्रवाह' या विषयीच्या कार्यशाळेत सहभाग डी.जी.कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सातारा ३० डिसें. २००६

प्रा.व्ही.एस.जाधव

▲ शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद १२ वे अधिवेशनास उपस्थिती - १० व ११ फेब्रु २००७ ▲ 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे' या विषयाच्या चर्चा सत्रासाठी कला, वाणिज्य व सायन्स कॉलेज, हडपसर (पुणे) येथे विषयतज्ज्ञ म्हणून सहभाग - जुलै ०६ ▲ कला व वाणिज्य महाविद्यालय नागठाणे जि.सातारा येथे विद्यापीठीय कार्यशाळेसाठी समाजशास्त्र विभागाचे विषयतज्ज्ञ म्हणून व्याख्यान - ८ फेब्रु २००७

प्रा.व्ही.पी.पवार

▲ ग्रंथ प्रकाशन - १) इ.११ वी इतिहास क्रमिक पुस्तक, धैर्य प्रकाशन मुंबई - जून ०६ २) मराठी सत्तेचा विस्तार व न्हास - फडके प्रकाशन कोल्हापूर - ऑक्टो २००६ ३) इ.१२ वी इतिहास क्रमिक पुस्तक धैर्य प्रकाशन मुंबई - मार्च २००७ ▲ शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषदेत सहभाग - ३ डिसेंबर २००६ ▲ पुणे विद्यापीठ व काकडे कॉलेज सोमेश्वर नगर यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित भारतीय राष्ट्रवादाची नवी संकल्पना चर्चासत्रात सहभाग - ९ फेब्रु ०७ ▲ छ.शिवाजी महाराज - या विषयावर व्याख्यान - उंब्रज, एल.बी.एस.कॉलेज सातारा - २१ सप्टें.०६ ▲ कथाकथन - मेढा कॉलेज - १४ डिसें.०६, सा.फुले महिला कॉलेज सातारा - १४ डिसें.०६, पाचवड कॉलेज - २७ डिसें.०६

प्रा.भास्करराव कदम

▲ अकोला (विदर्भ) येथे कापूस उत्पादक शेतकरी परिषदेस उपस्थिती - १ जुलै ०६ ▲ शिवाजी विद्यापीठ परिषदेस सहभाग - ११ फेब्रु ०७ व ३ डिसें.०६ कोल्हापूर. ▲ विचारवेध संमेलनात सहभाग - शिरूर (पुणे) १६ व १७ डिसें २००६

प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे

▲ अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद - शारदाबाई पवार महिला महाविद्यालय, बारामती येथे शोध निबंध वाचन - दि.११ व १२ डिसें.२००६ ▲ शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषदेच्या कार्यकारिणीवर निवड - १० फेब्रु २००७ ▲ 'आधुनिक भारत' या विषयावर व्याख्यान - मालती वसंतदादा पाटील कन्या महा.इस्लामपूर ता.वाळवा दि.१४ फेब्रु २००७ ▲ शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषदेत सहभाग - ३ डिसें.०६ व ११ फेब्रु ०७ ▲ ग्रंथ प्रकाशन इ.१२ वी इतिहास -सहलेखक ▲ मेढा कॉलेजच्या इतिहास मंडळ उद्घाटक - व्याख्यान २५-९-०६

प्रा.पी.जी.गायकवाड

▲ अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद १५ वे अधिवेशन बारामती येथे संपन्न - सहभाग - ११ व १२ डिसें.२००६ ▲ 'इतिहास लेखन शास्त्रातील नवीन प्रवाह' या

विषयावरील छ.शहाजी कॉलेज कोल्हापूर येथे संपन्न झालेल्या चर्चासत्रात सहभागी - ३ डिसेंबर २००६.

▲ गुणवत्ता वाढ सुधारणा अंतर्गत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज, औंधगाव येथे संपन्न झालेल्या चर्चासत्रात उपस्थिती - १६ जाने २००७

प्रा.के.आर.वटाणे

▲ 'इतिहास लेखन शास्त्रातील नवीन प्रवाह' या विषयावर कोल्हापूर येथे संपन्न चर्चासत्रात सहभागी - ३ डिसें.०६

▲ औंधगाव, पुणे येथे संपन्न गुणवत्तावाढ चर्चासत्रात उपस्थिती दि.१६ जाने २००७

प्रा.डॉ.शिवदास जाधव

▲ महाराष्ट्र राज्य संस्कृत अध्यापक संमेलन, औरंगाबाद येथे उपस्थिती - दि.२४ व २५ डिसेंबर २००६ ▲ राष्ट्रीय चर्चासत्र - संगमनेर कॉलेजमध्ये 'मृच्छकटिकम्' नाटकात प्रतिबिंबित झालेले स्त्रीजीवन निबंधवाचन - ९ ते ११ फेब्रु २००७ ▲ पुणे विद्यापीठात संपन्न झालेल्या राष्ट्रीय चर्चासत्रात सहभाग - २२ ते २४ मार्च २००७ ▲ एम.फिल / पीएच.डी.संशोधन मार्गदर्शक म्हणून शिवाजी विद्यापीठाची मान्यता.

प्रा.डॉ.उर्मिला अराणके

▲ 'आधुनिक संस्कृत काव्यातून विवेकानंद दर्शन' शोध निबंध प्रकाशित - 'जीवन विकास' पत्रिका मे २००६ ▲ महाराष्ट्र राज्य संस्कृत - गुरुकुल, पाठशाळा, महाविद्यालय- संमेलन, येडशी, जि.उस्मानाबाद १८ ते २० ऑगस्ट ०६ ▲ महाराष्ट्र राज्य संस्कृत अध्यापक संमेलन, औरंगाबाद उपस्थिती - २४-२५ डिसेंबर २००६ ▲ 'भाषासु मुख्या मधुरा' विषयावर आकाशवाणी सातारा येथे भाषण प्रसारित १२ ऑग.२००६ ▲ एम.फिल./पीएच.डी.साठी मार्गदर्शक म्हणून शिवाजी विद्यापीठाची मान्यता.

प्रा.एम.के.गरूड

▲ आंतरराष्ट्रीय भूगोल चर्चासत्र, हैद्राबाद येथे शोध निबंध वाचन - "Impact of Sand Excavation on Krishna River Course. A case study of Kalgaon, Khodashi tract." ▲ आकाशवाणी

सातारा - मुलाखत - विषय - वाळू उपशावर नदी पर्यावरणावरील परिणाम - १८ जाने २००७ ▲ अल्फा टी.व्ही.वर मुलाखत प्रसारित - विषय - अ) भिलार भूघसरण - भौगोलिक कारणे आ) लाल माती उत्खनन इ) हळद उकडण्याचे सुधारीत बाष्पयंत्र ९ जुलै ०६ व २५ नोव्हेंबर ०६ ▲ हळद उघडण्याचे सुधारीत बाष्प यंत्र - संशोधन लेख - यशवंत कृषि औद्योगिक प्रदर्शन विशेषांक नोव्हें. ०६ ग्रंथलेखन - हळद वाफविणेची बदलती तंत्रे - प्रथमावृत्ती - जानेवारी २००७

प्रा.खाडे ए.एस.

▲ महिला महाविद्यालय कराड येथे राष्ट्रीय स्तरावरील भूगोल विषयाच्या चर्चासत्रात सहभाग व शोध निबंध वाचन - भू - घसर या नैसर्गिक आपत्तीवर १ ते ३ डिसें. २००६ ▲ राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या शिबिरात मार्गदर्शन - मेढा कॉलेज - १४ डिसें. ०६, बेबलेवाडी - १४ डिसें. खर्शी - २७ डिसेंबर ०६

शिवाजी विद्यापीठ संलग्न महाविद्यालयीन नियतकालिक स्पर्धा

विविध पुरस्कारांचे मानकरी नियतकालिक

दि प्रेस ऑण्ड रजिस्ट्रेशन ऑफ बुक अॅक्ट : नियम ०८ फॉर्म ०४ प्रमाणे निवेदन.

प्रकाशन स्थळ :	रयत शिक्षण संस्थेचे, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.
प्रकाशन काल :	वार्षिक
प्रकाशक :	प्राचार्य किसनराव श्रीपती मोहिते
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा पिन : ४१५००९ फोन : २३४६७८
संपादक :	प्रा.डॉ. मोहन पुंडलिक जाधव
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
मुद्रकाचे नाव :	श्री.सदेश शहा
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	प्रिन्ट ओम ऑफसेट २६९/ब-२ दौलतनगर, सातारा
अक्षर जुळणी :	श्री.प्रशांत गुजर
राष्ट्रीयत्व :	भारतीय
पत्ता :	१९५ सदाशिव पेठ, सातारा फोन : २३४३७२

(फक्त खाजगी वितरणासाठी)

मी प्राचार्य किसनराव श्रीपती मोहिते जाहीर करतो की, वर दिलेली माहिती/तपशील माझ्या माहिती व समजूतीप्रमाणे खरा आहे.

प्राचार्य किसनराव श्रीपती मोहिते

प्रकाशक

या अंकातील मतांशी प्रकाशक व संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

महाविद्यालयाचे अंतरंग

प्राचार्य के.एस.मोहिते

महाविद्यालयाच्या विविध विभागामार्फत विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे प्रकल्प राबविले जातात. विद्यार्थ्यांचा अशा उपक्रमात उत्स्फूर्त सहभाग असतो. त्यामुळे सहकारी मार्गदर्शक प्राध्यापकांना ही वर्षभर उत्साहाने कार्यरत राहण्याची उभारी मिळत असते. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रमांचा आढावा सादर करण्यात आनंद वाटतो.

राष्ट्रीय छात्रसेना (N.C.C.)

मा. पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंह यांनी राष्ट्रीय छात्र सेनेच्या कॅडेटस् चे कौतुक केले आहे. संपूर्ण देशातील राष्ट्रीय छात्रसेनेची शीस्त व एकतेचे दर्शन कौतुकास्पद आहे. आमच्या छात्रसैनिकांनी विविध क्षेत्रात उज्वले यश संपादन करून कॉलेजचे नाव उंचावले आहे.

वार्षिक प्रशिक्षण शिबीर - औंध (सातारा) येथे ११ सप्टेंबर ते २२ सप्टेंबर ०६ या कालावधीत वार्षिक प्रशिक्षण शिबीर संपन्न झाले. सदर शिबीरासाठी २३ छात्रांची निवड झाली होती. तत्पूर्वी १४ ऑगस्ट ते २५ ऑगस्ट या कालावधीत औंध येथेच २० छात्र प्रशिक्षित झाले. पांढरपाणी (कोल्हापूर) येथे १५ छात्र सहभागी झाले होते.

रक्तदान शिबीर :-

रक्तदान हे सर्वश्रेष्ठ दान होय, हे आमच्या छात्रांनी रक्तदान करून सिद्ध केले आहे. शासकीय रुग्णालय सातारा येथे कर्मवीर जयंती सोहळ्यानिमित्त १३ छात्रांनी रक्तदान केले. तसेच ९ छात्रांनी इंडियन रेडक्रॉस सोसायटी व श्रीमती गोपाबाई दमाणी ब्लड बँक सोलापूर यांचेकडे अकलूज येथे संपन्न झालेल्या नॅशनल इंटिग्रेशन कॅम्प मध्ये रक्तदान केले.

विविध कॅम्पसाठी निवड -

१) उन्हाळी कॅम्प खिंडवाडी (सातारा) १५ मे ०६

ते २६ मे ०६ या कालावधीत १० छात्रांनी वार्षिक उन्हाळी प्रशिक्षण यशस्वीपणे पार पाडले.

२) नॅशनल इंटिग्रेशन कॅम्प अकलूज (जि. सोलापूर) २३ ऑक्टो ०६ ते ८ नोव्हें ०६ या कालावधीत संपन्न झालेल्या कॅम्पसाठी ९ छात्रांनी प्रशिक्षण पूर्ण केले.

३) आर्मी अ‍ॅटचमेंट कॅम्प अहमदनगर - एम.आय.आर.सी. येथे भारतीय सैनिकांचे बरोबर ३० ऑक्टो २००६ ते १२ नोव्हें २००६ अखेर संपन्न झालेल्या शिबीरासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रातून छात्रांची निवड केली जाते, त्यामध्ये ७ छात्रांची निवड झाली. त्यांनी यशस्वीपणे प्रशिक्षण पूर्ण केले.

४) ऑल इंडिया शिवाजी ट्रेल ट्रेकिंग कॅम्प - सोनथळी (जि. कोल्हापूर) २५ नोव्हें ते ८ डिसें ०६ अखेर संपन्न झालेल्या कॅम्पसाठी ४ छात्रांची निवड झाली.

सेवा कार्यात सहभागी -

आमच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेमार्फत सैनिकी शिक्षणाबरोबरच समाज सेवेचे विविध उपक्रम राबविले जातात. (अ) एडस् जनजागरण मोहिम - २००६ - १ डिसेंबर २००६ या एड्स दिनानिमित्त २२ महाराष्ट्र बटालियनच्या वतीने येळवण जुगाई ता. शाहूवाडी जि. कोल्हापूर येथे एडस् दिनानिमित्त आयोजित जन-जागरण फेरीत आमचे १५ छात्र सहभागी झाले होते. (आ) हुंडाविरोधी रॅली - ३० नोव्हेंबर ०६ रोजी मलकापूर शहरात आयोजित केलेल्या रॅलीत आमचे १५ कॅडेटस् सहभागी झाले होते. कर्नल ओ.पी. ठाकूर यांनी हुंडा न घेण्याची व न देण्याची शपथ दिली. (इ) पल्स पोलीओ मोहिम - ७ जाने ०७ रोजी सातारा

येथे ४० छात्रांनी मोहिमेच्या कार्यास सहकार्य केले.
(ई) १५ ऑगस्ट, कर्मवीर जयंती व २६ जाने ०७
च्या कार्यक्रमात १०५ छात्र सहभागी.

विशेष निवड :- आमचा छात्र सार्जट वसंतराव कणसे
यांची थल सैनिक कॅम्प दिल्लीसाठी अभिनंदनीय निवड
झाली. बी व सी प्रमाणापत्र परीक्षा - अनुक्रमे ३५ व
३१ छात्रांनी प्रमाणपत्र परीक्षा दिली आहे. कंपनी
कमांडर मेजर पी.एस.गायकवाड यांनी छात्रांना
मार्गदर्शन केले.

राष्ट्रीय सेवा योजना - (N.S.S.)

१ जुलै २००६ रोजी प्राचार्य के.एस.मोहिते यांच्या
हस्ते राष्ट्रीय सेवा योजनेचा शुभारंभ झाला. चालू
शैक्षणिक वर्षात प्रवेश देण्यात आला, योजनेमार्फत
वर्षभर विविध कार्यक्रम उत्साहाने पार पडले -

- १) डॉ.नरेंद्र दाभोळकर यांचे उज्ज्वल उद्यासाठी या
विषयावर व्याख्यान - ६ जुलै २००६
- २) जागतिक लोकसंख्या दिन साजरा व कॉलेज
परिसर स्वच्छता ११ जुलै ०६
- ३) रा.से.योजना कामकाज मूल्यमापन - १८ जुलै
२००६
- ४) स्वागत समारंभ - प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांचे
स्वागत - २० जुलै ०६
- ५) ऑगस्ट क्रांतिदिना निमित्त स्वातंत्र्य सैनिक
बाबूराव जंगम यांचे शुभहस्ते वृक्षारोपण - ९
ऑगस्ट ०६
- ६) १५ ऑगस्ट ध्वजारोहण व हजारी मैदानाची स्वच्छता
- ७) एडस् जनजागृती - पोस्टर प्रदर्शन - उद्घाटक
डॉ.एन.डी.पाटील व कुलगुरु डॉ.माणिकराव
साळुंखे - २६ ऑगस्ट ०६
- ८) डॉ.सुधीर बक्षी यांचे एडस् जनजागृतीबाबत
व्याख्यान - २९ ऑगस्ट ०६
- ९) श्रमदान - जिल्हा कोषागार परिसर स्वच्छता -
८ व ९ सप्टें ०६

१०) कर्मवीर जयंती निमित्त आयोजित प्रभात फेरीत
सर्व एन.एस.एस. स्वयंसेवकांचा सहभाग - २२
सप्टें ०६

- ११) राष्ट्रीय सेवा योजना दिनानिमित्त व्याख्यान -
२४ सप्टें ०६
- १२) कर्मवीर जयंती निमित्त रक्तदान शिबीराचे
आयोजन - सुमारे ६६ रक्ताच्या बाटल्या
संकलित झाल्या.
- १३) भारत सरकार युवा कार्य व खेल मंत्रालय, राष्ट्रीय
सेवा योजना क्षेत्रीय कार्यालय, पुणे द्वारा
आयोजित जिल्हास्तरीय प्रश्नमंजूषा स्पर्धा -
१२ ऑक्टों ०६
- १४) राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक संचलन पूर्व प्रशिक्षण
व निवड शिबीरात राज्यातील ४०० शिबीरार्थी
सहभागी - ६ नोव्हें ते १२ नोव्हें ०६
- १५) जागृतीक एडस् दिनानिमित्त रॅली मध्ये सहभाग
- १ डिसें ०६
- १६) व्याख्यानांचे आयोजन - डॉ. एल.एम.भोळे,
डॉ. एम.बी.निसळ, डॉ.गंगाधर पानतावणे,
डॉ.व्ही.व्ही.जगताप, डॉ.जे.एफ.पाटील,
डॉ.एम.बी.हिडेंकर - ४ जाने.०७ ते ३ फेब्रु
०७ या कालावधीत
- १७) शिवाजी विद्यापीठ बहिःस्थ परीक्षा विभागांतर्गत
६९२ विद्यार्थ्यांना एन.एस.एस. विभागामार्फत
प्रवेश फॉर्म भरण्याविषयी मार्गदर्शन केले व प्रवेश
दिले.
- विविध उपक्रमांमध्ये एन.एस.एस. विद्यार्थ्यांची
उल्लेखनीय निवड पुरस्कार व सहभाग
- १) मुंबई विद्यापीठ, मुंबई येथे आयोजित राज्यस्तरीय
प्रजासत्ताक दिन संचलन शिबीरासाठी सचीन
कुंभार या विद्यार्थ्यांची व या शिबीरासाठी गट दल
प्रमुख म्हणून प्रा. कामायनी सुर्वे यांची अभिनंदनीय
निवड.

- २) मैत्र क्लिनिक सातारा तर्फे आयोजित निबंध स्पर्धेत "आधुनिक जीवनशैली आणि मनःस्वास्थ्य" या विषयावर सादर केलेल्या निबंध स्पर्धेत श्रीकांत सप्रे याच्या निबंधाला प्रथम क्रमांक प्राप्त झाला.
- ३) शिवाजी विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना २००५-०६ चे उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी प्रथम क्रमांकाचा पुरस्कार प्रा. महादेव सुभेदार शिंदे यांना व उत्कृष्ट महाविद्यालयाचा प्रथम क्रमांकाचा पुरस्कार छत्रपती शिवाजी कॉलेजला जाही करण्यात आला.
- ४) राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण / निवड शिबीर - ६/११/०६ ते १२/११/०६ अखेर छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा येथे संपन्न ४ विद्यार्थ्यांची निवड - रसूल अत्तार, सचीन कुंभार, कु.सीमा चव्हाण, कु.प्रियंका माने
- ५) मुंबई विद्यापीठ, मुंबई मार्फत आयोजित आंतरराज्य स्तरावरील शिबीरात (रत्नागिरी) कु. वृषाली पालकर सहभागी.
- ६) कु. स्वप्ना पिसाळ पाचगणी येथे शिवाजी विद्यापीठांतर्गत विद्यार्थी मंडळ सचिवांच्या कार्यशाळेत उपस्थित.
- ७) शिरूर (पूणे) येथे संपन्न - डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अँकॅडमी मार्फत आयोजित विचारवेध संमेलनात - कु.प्रियांका माने, सोनल खुडे, शुभांगी झांजुर्णे, अश्विनी माने, स्वाती देशमुख सहभागी.
- ८) लिंग समानता उद्बोधन शिबीरात - योगेश सप्रे, रसूल अत्तार, सुनील कर्चे, सचीन कुंभार, धनंजय दीक्षित, युवराज अवचट, स्नेहल पवार, शीतल ठकार, निरूपा यादव, नीता शितोळे इ.उपस्थित
- ९) शिवाजी विद्यापीठस्तरीय विशेष श्रमसंस्कार व व्यक्तिमत्व विकास शिबिर - पलूस (सांगली) येथे कु. स्वाती रजपूत व स्वप्नील मोरे सहभागी. कार्यक्रम अधिकारी प्रा.एम.एस.शिंदे,

प्रा.ए.एस.पाटील, प्रा.कामायनी सुर्वे यांनी वर्षभराच्या कार्यक्रमाचे नियोजन व संयोजन केले.

क्रीडा विभाग (वरिष्ठ महाविद्यालय)

या शैक्षणिक वर्षात कॉलेजच्या खेळाडूंनी शासकीय व विद्यापीठीय क्रीडा स्पर्धेत भाग घेऊन सांघिक व वैयक्तिक क्रीडा प्रकारात यश संपादन केले.

- १) श्री.हृदयनाथ जाधव (बी.ए.३) तायकोंदो स्पर्धेत शिवाजी विद्यापीठात प्रथम क्रमांक २) कु.रोहिणी डांगे (बी.ए.३) ग्वाल्हेर येथे झालेल्या अखिल भारतीय आंतर विद्यापीठ क्रिकेट स्पर्धेत सहभाग. ३) कु.वैशाली कोंडावळे (बी.ए.३) ज्युडो स्पर्धेत शिवाजी विद्यापीठात द्वितीय क्रमांक. ४) श्री.अजय जाधव (बी.ए.२) शिवाजी विद्यापीठ शरीर सौष्ठव स्पर्धेत तृतीय क्रमांक ५) श्री.विश्वनाथ कणसे (बी.ए.१) ५५ कि. वजन गट कुस्ती स्पर्धेत सातारा जिल्हा प्रथम क्रमांक, शिवाजी विद्यापीठ सहभाग. ६) श्री.आशिष साळुंखे (बी.ए.३) २०० मीटर व १०० मीटर ब्रेस्टस्ट्रोक पोहणे अनुक्रमे प्रथम क्रमांक व द्वितीय क्रमांक ४x१०० मी. फ्रीस्टाईल रीले पोहणे स्पर्धेत सातारा जिल्हा तृतीय क्रमांक ७) कु.सारिका डांगे (बी.ए.३) १० हजार मीटर धावणे सातारा जिल्हा तृतीय क्रमांक ८) कु.रेश्मा भोसले (एम.ए.२) १०० मीटर ब्रेस्टस्ट्रोक व ५०० मीटर फ्रीस्टाईल रीले पोहणे - अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय क्रमांक

कबड्डी (मुले) सातारा जिल्हा द्वितीय क्रमांक संघ- शिवाजी विद्यापीठ कबड्डी स्पर्धेत ही सहभागी झाला होता. विक्रम साबळे, विनोद साबळे, प्रविण नावडकर, सुभाष दडस, उमेश अहिरे, प्रशांत शिंदे, जावेद पठाण, कुमार पवार, सुचित इंगवले, संदीप सुतार, किरण साबळे, श्रीकांत साबळे, योगेश शिंदे

सातारा झोनल स्पर्धेत बॅडमिंटन मुलींचा संघ (द्वितीय क्रमांक) कु.स्नेहल जाधव, पूनम जगदाळे, शैलजा शिंदे, सपना सुर्वे, क्षितीजा घागे

फ्रीस्टाईल रीले स्पर्धेत द्वितीय क्रमांक (सातारा जिल्हा) राहुल कापले, महेंद्र सावंत, हेमंत सोनमळे, सागर सावंत, सचिन वर्णेकर.

फुटबॉल संघ (मुले) सातारा जिल्हा द्वितीय व शिवाजी विद्यापीठ स्पर्धेत सहभाग - श्री अनुकूल चिकाटे, विकास निकम, रवि घोरपडे, शंकर जमदाडे, मिलिंद चव्हाण, शिवराज पाटील, अभिजीत पवार, महेश साळुंखे, अमर मदन, विजय बागल, निलेश गायकवाड, मयुर कारंडे, नितीन लोखंडे, संदीप लावंड.

६ फेब्रुवारी २००७ रोजी संपन्न झालेल्या वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभात प्रमुख अतिथी मा.हिंदकेसरी दीनानाथ सिंह यांचे शुभहस्ते यशस्वी खेळाडूंचा ट्रॉफी व प्रमाणपत्र देऊन सन्मान करण्यात आला.

क्रीडा विभाग - (कनिष्ठ विभाग)

कॉलेजच्या कनिष्ठ विभागातील खेळाडूंनी फुटबॉल, जलतरण, ज्युदो, बुध्दीबळ, मल्लखांब, हॅण्डबॉल, वेटलिफ्टिंग, हॉलीबॉल, हॉकी, क्रिकेट, कुस्ती, कबड्डी, खो-खो, बॉक्सिंग, योगा व मैदानी स्पर्धा इ. मध्ये सहभाग घेतला होता. विशेष म्हणजे कॉलेजच्या मुलींनी क्रीडा क्षेत्रात लक्षणीय यश प्राप्त केले आहे.

- १) कु.स्वाती टाके - (इ.११वी) योगासने स्पर्धा - कोईमतूर (तामिळनाडू) तृतीय तर मल्लखांब (राष्ट्रीय स्तर) चौथा क्रमांक २) कु. पल्लवी शेडगे (इ.११वी) मल्लखांब तृतीय क्रमांक ३) कु. करणसिंह घोरपडे (११ वी) बॉक्सिंग स्पर्धा - शालेय राज्यस्तर औरंगाबाद उपविजेता ४) कु.श्रीदेवी फाळके (११ वी) बेस्ट ज्युदो, कुस्ती, कबड्डी, खो-खो मध्ये प्राविण्य. ५) कु.नेराना देसाई - ज्युदो स्पर्धा रौप्यपदक - अकोला राज्यस्तरीय स्पर्धा, कबड्डी, खो-खो मध्ये प्राविण्य. ६) कु. संजीवनी निपाणे, कु.पूजा बाबर - ज्युदो, वेटलिफ्टिंग स्पर्धेत अकोला व कोल्हापूर येथे प्राविण्य. ७) कु. मयुरी बेग - हॅण्डबॉल स्पर्धा औरंगाबाद -

निवड. ८) जलतरण स्पर्धा - कपिल जगदाळे व नानासो बाकले यांनी पाचगणी जलतरण स्पर्धेत निवड व सहभाग. ९) वैशाली पवार व अविनाश बर्गे यांनी सातारा येथे ज्युदो स्पर्धेत अनुक्रमे ६१ कि.ग्रॅ. व ४० कि.ग्रॅ. वजन गटात प्रथम क्रमांक व कोल्हापूर येथील स्पर्धेत अभिनंदनीय निवड. १०) अमोल पडवळ (११ वी) ज्युदो स्पर्धा सातारा ४८ कि.ग्र. वजन गट प्रथम क्रमांक. ११) कु.रुफैय्या पठाण, रेश्मा जगदाळे - ज्युदो स्पर्धा सातारा जिल्हा स्पर्धा - उपविजेता. १२) कु. आरती नवघने व कु. राणी गायकवाड - हॅण्डबॉल सातारा जिल्हा स्पर्धेतून कोल्हापूर विभागीय संघात निवड. १३) श्री. दत्तात्रय पवार गोळा फेक प्रथम क्रमांक (सातारा) श्री.आल्लाखुद नदाफ (१२वी) सातारा व कोल्हापूर येथे कबड्डी मध्ये सहभाग. जिमखाना प्रमुख प्रा.डी.पी ननावरे व सहकारी प्रा.व्ही.एम.जाधव, प्रा.एम.आर.जाधव यांनी खेळाडूंना प्रशिक्षण दिले.

कमवा व शिका योजना

महाविद्यालयाच्या या योजनेअंतर्गत सातारा, सोलापूर, कोल्हापूर, सांगली, सिंधुदुर्ग, पुणे, नगर या विविध जिल्ह्यातील १०५ विद्यार्थी व ४६ विद्यार्थिनींना या वर्षी प्रवेश दिलेला आहे. विद्यार्थिनी मुलींच्या वसतिगृहात भोजन विभाग, कॉलेज बाग, संगणक विभाग, एस.टी.डी., शेळी पालन विभागात काम करतात. तर विद्यार्थी गिरण विभाग, कॉलेजची गोडोली बाग, वर्ये येथील शेती विभाग, कॅन्टीन विभाग, ग्रंथालय इ. विभागात कार्यरत आहेत.

या श्रमयोजनेच्या माध्यमातून आजपर्यंत अनेक विद्यार्थ्यांनी स्वावलंबनाद्वारे आपले शिक्षण पूर्ण केलेले आहे. आणि त्यानंतर केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर देशाच्या शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय प्रगतीत महत्वाचे योगदान दिलेले आहे.

या योजनेतील विद्यार्थी श्रमाबरोबरच शैक्षणिक प्रगतीत ही अग्रेसर आहेत. श्री. दत्तात्रय गायकवाड

या विद्यार्थ्यांस कर्मवीर भाऊराव पाटील श्रमप्रतिष्ठा पारितोषिक प्राप्त झालेले असून श्री. विकास लाटे-देशमुख या विद्यार्थ्यांस इंग्रजी विषयाचे कै. हरिश्चंद्र रूक्मिणीदेवी मगदूम पारितोषिक प्राप्त झालेले आहे. प्राचार्य के.एस.मोहिते, प्रा.एस.एम.देशमुख व त्यांचे सहकारी वर्षभराचे कामाचे नियोजन करून 'कमवा व शिक्षा' योजना यशस्वी करीत आहेत.

विद्यार्थी व्यक्तिमत्त्व विकास प्रकल्प

अ) वक्तृत्व व वादविवाद समिती

१३ सप्टेंबर २००६ रोजी वक्तृत्व स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले. त्यामध्ये २० स्पर्धकांनी सहभाग घेतला. या स्पर्धेत कु.वर्षा देशमुख, अपर्णा आपळे, कु.सस्मिता पाटील यांनी पारितोषिके प्राप्त केली.

१) कु.सस्मिता सुरगोंडा पाटील (बी.ए.भाग.३, संस्कृत विभाग) हिने खालील विविध स्पर्धेत यश मिळविले.

अ) रयत शिक्षण संस्था सातारा - कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी मार्फत राज्यस्तरीय आंतर महाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धा - द्वितीय क्रमांक

ब) धनंजयराव गाडगीळ वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा अग्रणी महाविद्यालयांतर्गत वक्तृत्व स्पर्धा - द्वितीय क्रमांक.

क) दिगंबर जैन बोर्डिंग, कोल्हापूर, राज्यस्तरीय वक्तृत्व स्पर्धा द्वितीय क्रमांक

ड) छ.शिवाजी कॉलेज, सातारा कॉलेज अंतर्गत मराठी वक्तृत्व स्पर्धा - द्वितीय क्रमांक, इंग्रजी वक्तृत्व स्पर्धा प्रथम क्रमांक.

२) कु.प्रणिता अर्जुन चव्हाण - (बी.ए.भाग.३ मराठी विभाग)

अ) महाराष्ट्र राज्य विद्युत महामंडळ, सातारा आयोजित वक्तृत्व स्पर्धेत प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक रु. २००१ प्राप्त.

ब) श्री.गोपाळकृष्ण जयंती उत्सव समिती, एकसळ, ता.कोरगाव तर्फे आयोजित आंतरमहाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धेत द्वितीय क्रमांकाचे ५०० रु.चे पारितोषिक प्राप्त

क) टी.सी.कॉलेज बारामती तर्फे आयोजित आंतरमहाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धेत द्वितीय क्रमांकाचे ७०० रु.चे पारितोषिक प्राप्त

ड) विचारमंथन मित्रसमूह तर्फे आयोजित वक्तृत्व स्पर्धेत १००० रु.चे वक्तृत्व स्पर्धेत द्वितीय क्रमांक

इ) सातारा जिल्हा शिक्षण प्रसारक मंडळ काशीळतर्फे आयोजित वक्तृत्व स्पर्धेत ३०१ रु.चे द्वितीय पारितोषिक प्राप्त.

आ) निबंध स्पर्धा

छ.शिवाजी कॉलेज तर्फे आयोजित निबंध स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी पारितोषिके मिळविली. १) कु.सस्मिता सुरगोंडा पाटील २) कु.पूनम जाधव ३) कु.अश्विनी धोंगडे ४) कु.विद्याराणी मगर (उत्तेजनार्थ) मैत्र क्लिनीक सातारा तर्फे आयोजित जिल्हास्तरीय निबंध स्पर्धेत योगेश सप्रे याने प्रथम क्रमांक प्राप्त केला. तसेच विद्याप्रतिष्ठान बारामती तर्फे आयोजित राज्यस्तरीय 'इंग्लिश पेपर रिडिंग काँटेस्ट'मध्ये तृतीय क्रमांकाचे पारितोषिक - ५०१ रु., काव्यवाचन स्पर्धा - ग.दि.मा.प्रतिष्ठान तर्फे राज्यस्तरीय स्वरचित काव्य स्पर्धेत उत्तेजनार्थ पारितोषिक प्राप्त.

कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी वक्तृत्व स्पर्धा सातारा ज्यु. कॉलेज गटात कु.कविता चव्हाण (१२ वी) प्रथम क्रमांक प्राप्त प्रा.सौ.एस.एस.भुतकर यांनी स्पर्धांचे नियोजन केले.

इ) वाङ्मय मंडळ-

प्रसिध्द मराठी साहित्यिक रा.र.बोराडे यांच्या हस्ते १९ ऑगस्ट ०६ रोजी वाङ्मय मंडळाचे उद्घाटन

झाले. या प्रसंगी 'ग्रामीण साहित्याचे वर्तमान व नवोदित साहित्यिक' या विषयावर त्यांचे व्याख्यान व कथाकथन झाले. गद्यलेखनात गती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी कथालेखन स्पर्धांचे आयोजन प्रा.डॉ.शिवाजी पाटील यांनी केले त्यास उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला.

ई) सांस्कृतिक व कला मंडळ-

विद्यार्थी कलाकारांच्या सुप्त गुणांचा विकास करण्याच्या हेतुने कॉलेजमध्ये कला व सांस्कृतिक मंडळ कार्य करीत असते. यावर्षी विविध कलात्मक उपक्रमात विद्यार्थी सहभागी झाले होते. परिश्रमपूर्वक अभिनंदनीय यश काही विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केले.

जिल्हा स्तरीय युवक महोत्सव-

२८ सप्टेंबर २००६ श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय औंध येथे आयोजित शिवाजी विद्यापीठीय युवा महोत्सवात खालील कला प्रकारांना पारितोषिके मिळाली- १) लघुनाटिका-प्रथम क्रमांक. २) एकांकी-सालं एकदा तरी-द्वितीय क्रमांक ३) वादविवाद स्पर्धेत कु.सस्मिता पाटील व मीनाज बागवान यांनी प्रथम क्रमांक प्राप्त केला. ४) मराठी वक्तृत्व स्पर्धेत कु.मीनाज बागवानला द्वितीय क्रमांक.

मध्यवर्ती युवा महोत्सव-

३० सप्टेंबर ते १ ऑक्टोबर २००६ रोजी लोकनेते हणमंतराव पाटील महाविद्यालय, विटा संपन्न एकांकी- द्वितीय क्रमांक-हर्षदा इताले हिच्या भूमिकेला प्रक्षकांनी उत्स्फूर्त दाद दिली. 'इंद्रधनुष्य' मुंबई व वेस्ट झोनसाठी तिची निवड झाली. सचिन हगवणे याने एकपात्री द्वितीय पारितोषिक पटकावले. वादविवाद स्पर्धेत कॉलेजला द्वितीय क्रमांक मिळाला. मिलिंद देवरेस शास्त्रीय तालवाद्य-तबला वादनात प्रथम क्रमांकाची शिल्ड मिळाली व इंद्रधनुष्य वेस्ट झोनसाठी निवड झाली.

राज्यस्तरीय शाहू जिमखाना आयोजित लोकनृत्य स्पर्धेत शेतकरी लोकनृत्यास प्रथम क्रमांकाचा चषक

प्राप्त झाला तर सातारा जिल्हा ग्रंथ महोत्सवामध्ये या लोकनृत्यास द्वितीय क्रमांक मिळाला.

हिंदी दिनानिमित्त चार हिंदी एकांकीचे सादरीकरण करण्यात आले. १) मुक्ती २) भोलाराम का जीव ३) बचाओ मुझे डॉक्टरोंसे बचावो ४) सोचो इस बारे में प्रा.डॉ.सुरेश गायकवाड यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. इंग्रजी वक्तृत्व स्पर्धेचे १५ डिसेंबर रोजी आयोजन करण्यात आले. तसेच As You Like It शेक्सपीयर च्या नाटकाचे प्रदर्शन इंग्रजी विभागाच्या विद्यार्थ्यांनी केले. प्रा.डॉ.के.ए.आतार यांनी संयोजन केले. कला मंडळाचे चेअरमन प्रा.सुकुमार शेते यांनी नियोजन केले.

कर्मवीर प्रबोधिनी विभाग -

रयत शिक्षण संस्थेच्या वतीने कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी मार्फत विविध परीक्षा व उपक्रम राबविले जातात. जानेवारी २००६ मध्ये सामान्यज्ञान प्रमाणपत्र परीक्षेत कॉलेजमधील तीन विद्यार्थी बक्षिसपात्र ठरले- १) दत्तात्रय कांबळे-प्रथम क्रमांक २) कु.शुभांगी माने-द्वितीय क्रमांक ३) रोहिदास शिंदे-तृतीय क्रमांक. चालू शैक्षणिक वर्षात २०० विद्यार्थी परीक्षेसाठी बसले होते.

ड) 'भावजागर'-भित्तीपत्रक

'भावजागर' भित्तीपत्रकाचे उद्घाटन सचिव डॉ.अशोक भोईटे यांचे शुभहस्ते १५ ऑगस्ट २००६ रोजी करण्यात आले. २२ सप्टेंबरचा अंक कर्मवीरांना आदरांजली अर्पण करणारा होता. तिसरा अंक डिसेंबर २००६ रोजी प्रकाशित झाला. कविता, लेख, चित्रे इ.ना प्रसिध्दी देण्यात आली. १७ जानेवारी सेना दिन व २६ जाने. प्रजासत्ताक दिनानिमित्त निबंध, कविता, चित्रे इ.ना प्रसिध्दी देण्यात आली.हिंदी दिनानिमित्त १४ सप्टेंबर रोजी हिंदी कविता व लेख विशेषांक प्रकाशित करण्यात आला. प्रा.सौ.मानसी लाटकर, सहकारी प्राध्यापिका व विद्यार्थी संपादक मंडळाने विशेष परिश्रम घेतले.

रेमिडिअल कोर्स

यु.जी.सी.च्या १० व्या योजने अंतर्गत इंग्रजी, हिंदी व संस्कृत या विषयाचे बी.ए. भाग १, २, व ३ या वगातील विद्यार्थ्यांसाठी कोर्सेस घेण्यात आले. त्याचा विद्यार्थ्यांना लाभ झाला. प्रा.आर.एस् पळे यांनी नियोजन केले.

ऊ) विद्यार्थीनी कल्याण मंडळ-

कॉलेज मधील विद्यार्थीनींच्या सर्वांगीण विकासासाठी खालील उपक्रम, कार्यक्रम व प्रशिक्षण वर्गांचे आयोजन करण्यात आले.

१) राखीबंधन - विद्यार्थीनींमध्ये निखळ मैत्रीचे व प्रेमाचे वातावरण निर्माण व्हावे यासाठी ७ ऑग. २००६ रोजी 'राखीबंधन' हा आगळा वेगळा कार्यक्रम घेण्यात आला.

२) आरोग्यविषयक जाणीव - डॉ.सौ.सुनीता पाटील यांनी आरोग्य विषयक व्याख्यान व प्रश्नोत्तराने स्त्री आरोग्यावर प्रकाश टाकला. विद्यार्थीनींनी अनेक प्रश्न विचारले, चर्चा झाली.

३) योगज्ञान - आरोग्य व मन निरोगी कसे ठेवावे या विषयी २४ ऑगस्ट २००६ रोजी डॉ.सौ.ऋजूता गायकवाड यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले होते.

४) प्रशिक्षण वर्ग-

अ) टेलरिंग अँड फॅशन डिझायनिंग कोर्स - ३ ऑग ते ३ नोव्हें ०६

आ) योग प्रवेश वर्ग - प्रशिक्षिका म्हणून सौ.शोभा दोशी १५ विद्यार्थीनींना प्रशिक्षण दिले. २४ ऑग ०६ ते ८ सप्टेंबर ०६

इ) पर्सनल ब्युटी केअर कोर्स - ४६ विद्यार्थीनींनी कोर्स पूर्ण केला. सौ.ज्योति मोहिते यांनी प्रशिक्षण दिले. मंडळाच्या प्रमुख प्रा.सौ.अनीसा मुजावर, प्रा.सौ.पिजारी, प्रा.सौ.पठाण यांनी वर्षभराचे नियोजन केले.

ई) कुकरी कोर्स - विद्यार्थीनींना आत्मनिर्भर करण्यासाठी या कोर्सचा फायदा झाला.

ग्रंथालय व्यवस्थापन व प्रमाणपत्र-

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर व शासनमान्य प्रौढ व निरंतर शिक्षण विस्तार अंतर्गत कॉलेजमध्ये ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रमाणपत्र अभ्यासक्रमांस जूनच्या बॅचला ६० विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला. परीक्षेचा निकाल ९३ टक्के लागला. ऑक्टो ०६ ते डिसेंबर ०६ च्या बॅचला ३७ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला व रिपीटरसह ४१ विद्यार्थ्यांनी परीक्षा दिली आहे. प्रकल्प अधिकारी श्री.जाधव व्ही.डी.यांनी मार्गदर्शन केले.

ग्रंथालय विभाग-

ग्रंथालय हे महाविद्यालयाचा आत्मा आहे. लिखित साहित्य आणि त्याचे वाचन या विरहीत मनुष्य जीवन ही कल्पना करता येत नाही ज्ञानार्जनात सहाय्य करणे हे ग्रंथालयाचे आद्य कर्तव्य आहे, याची जाण ठेवून कॉलेजचे ग्रंथालय कार्यरत आहे.

ग्रंथसंपदा-

एकूण ग्रंथ संख्या-१,७०,६५६ इतकी आहे. सिनियर कॉलेज-१,०२,९३२, ज्युनि-१५,६४४, बुक बँक-३९,२८९, किमान कौशल्य विभाग-८७४, शिवाजी विद्यापीठ ग्रंथालय-११,९१७ एकूण नियतकालिके ८५ व १८ वर्तमानपत्रे मागविली जातात. ४,०९८ नवीन ग्रंथांची भर पडली तर १,७१८ विद्यार्थ्यांनी बुक बँक योजनेचा लाभ घेतला. ग्रंथालय समितीचे चेअरमन प्राचार्य के.एस्.मोहिते, ग्रंथपाल श्री.शंकरराव थोरात, सहा.ग्रंथपाल श्री.जाधव व्ही.डी.यांनी संयोजन केले.

सहल विभाग-

कॉलेजच्या शैक्षणिक सहली विद्यार्थ्यांचे अनुभव विश्व समृद्ध करीत असतात. कॉलेजच्या सहलींचा अहवाल पुढील प्रमाणे-

क्र.	विभाग	सहलीची ठिकाणे	उद्देश
१	भूगोल	रायगड, महाबळेश्वर, महाड, सवे	भूगोल विषयांतर्गत शैक्षणिक सहल
२	इतिहास	सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, राजापूर, रत्नागिरी, गणपतीपुळे, महाड, रायगड, प्रतापगड, महाबळेश्वर.	ऐतिहासिक ठिकाणास भेट व अभ्यास
३	अर्थशास्त्र	वारणानगर, सावंतवाडी, गोवा, सिंधुदुर्ग व कुणकेश्वर	सहकारी उद्योग संस्थांचा अभ्यास, काजू प्रक्रिया उद्योगाची माहिती घेणे, बंदर व जलवाहतुकाची माहिती व ऐतिहासिक स्थलदर्शन
४	समाजशास्त्र	गोवा	नैसर्गिक स्थळांचे दर्शन.

प्रवेश व हजेरी समिती

शासनाच्या व विद्यापीठाच्या बिंदू नियमावलीच्या आधारे बी.ए. भाग १ व एम.ए. भाग १ च्या (भूगोल विषयाव्यतिरिक्त) इतर सर्व विषयांचे प्रवेश देण्यात आले. त्यामुळे विना तक्रार प्रवेश प्रक्रिया पार पडली. विद्यार्थ्यांची नियमित उपस्थिती शैक्षणिक प्रगतीबरोबरच व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त ठरते. त्यामुळे कॉलेजच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक व प्रबोधनपर उपक्रमात विद्यार्थ्यांचा सहभाग उत्साहवर्धक होता. प्रवेश समितीचे चेअरमन प्रा. पी.जे. जाधव व हजेरी समितीचे चेअरमन प्रा. एच.एस. पवार यांनी नियोजन केले.

परीक्षा व मूल्यमापन :

विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक प्रगतीसाठी परीक्षा विभागाने बी.ए. भाग १ ते एम.ए. भाग २ पर्यंतच्या वर्गाच्या दोन सत्रात एकूण ४ चाचणी परीक्षा व दुसऱ्या सत्रात डिसेंबर ७६ मध्ये सहामाही व फेब्रुवारी मध्ये पूर्वपरीक्षा घेतली. तसेच संभाव्य प्रश्नपत्रिकांचे दोन संच देण्यात आले. वर्षभराच्या परीक्षा कामकाजाचे नियोजन प्रा. सुकुमार शेटे यांनी केले.

प्लेसमेंट समिती :

विद्यार्थ्यांना रोजगाराच्या संधींची माहिती व्हावी यासाठी विविध जाहिराती सूचना फलकावर लावण्यात आल्या. करिअर गाईडन्स, पुस्तके व माहिती पत्रके

पुरविण्यात आले. सांगली येथे शिवाजी विद्यापीठाचे प्रा. बी.एम.हिर्डेकर यांच्या व्याख्यानानाचा लाभ घेण्यासाठी विद्यार्थी उपस्थित होते. प्रा. डॉ. सौ. प्रतिभा खंडागळे यांनी समितीचे कामकाज पाहिले.

बांधकाम व पर्वेस समिती

विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेवून मुलींच्या वसतिगृहाचे रंगकाम, दुरुस्ती व नूतनीकरण करण्यात आले. शिवाजी ग्रंथालयाचा वरचा मजला बांधकाम पूर्णत्वास आले आहे. श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांचा अर्धपुतळा बसविण्यात आला. सामाजिक शास्त्रे विभाग स्टाफ रूपची दुरुस्ती करण्यात आली. विजेची टंचाई लक्षात घेता कार्यालय, मुलींचे वसतिगृह, येथे इन्व्हर्टर व संगणक विभागात यू.पी.एस. व रंजन हॉलमध्ये जनरेटर खरेदी करण्यात आला.

प्रसिध्दी विभाग

या शैक्षणिक वर्षात कॉलेजमधील शैक्षणिक सांस्कृतिक कार्यक्रमाबरोबरच विविध चर्चासत्रे, कार्यशाळा व परिसंवादाच्या बातम्या वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. दिनमान, दिनवार्ता, लोकवृत्त या सातारा येथील केबल नेटवर्क (टि.व्ही.) या माध्यमाबरोबरच ई.टी.व्ही. व झी.टी.व्ही. मार्फत काही उपक्रमांचे प्रसारण झाले.

त्याच बरोबर विविध वृत्तपत्रांतून हिंदी दिन, संस्कृत दिन, मोडोलीपी वर्ग, राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण व शिबीर आणि विविध उपक्रमांच्या बातम्या दैनिक वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध करण्यात आल्या. समितीचे चेअरमन डॉ. शिवाजी पाटील, प्रा. मानसी लाटकर, डॉ. घाटगे, डॉ. प्रतिभा खंडागळे व प्रा. सौ. आर.ए. पठाण यांनी काम पाहिले.

व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण विभाग

या विभागात फलोद्यानशास्त्र अभ्यासक्रम,

प्राध्यापक प्रबोधिनी

प्राध्यापक प्रबोधिनी समितीमार्फत २००६-०७ या शैक्षणिक वर्षामध्ये खालील प्राध्यापकांनी शोध निबंध सादर केले.

क्र.	प्राध्यापकाचे नाव	शोध निबंध/ विषय	दिनांक
१.	प्रा. सौ. अनिसा मुजावर	Creative Teaching	४/९/२००६
२.	प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर	जागतिकीकरणाचा उच्च शिक्षण व संशोधनावरील परिणाम	१६/९/२००६
३.	प्रा. डॉ. अनिल वावरे	जागतिकीकरणाच्या उंबरठ्यावरील भारतीय शेती	२८/९/२००६
४.	प्रा. एम. के. गरूड	वाळू उपशाचे नदी पर्यावरणावरील परिणाम	२७/१२/०६
५.	प्रा. व्ही.एस. जाधव	छत्रपती प्रतापसिंह महाराज जीवन व कार्य	२९/१/०७
६.	प्रा. व्ही.एस. जाधव	सावित्रीबाईंचा जन्म क्रांतियुगाचा आरंभ	८ मार्च ०७

प्रबोधिनीचे चेअरमन

प्रा. डॉ. लालासाहेब घाटगे यांनी व्याख्यानांचे संयोजन केले.

स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र

रयत शिक्षण संस्थेच्या कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी मार्फत कॉलेजमध्ये स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र चालविण्यात येते. १ जुलै २००६ ते १५ ऑक्टो ०६ अखेर पायाभूत अभ्यासक्रमावर आधारित कोर्ससाठी ७० विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला. राज्यसेवा पूर्व परीक्षेस बसलेल्या ९० विद्यार्थ्यांपैकी ६४ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. प्रा. डॉ. लालासाहेब घाटगे, प्रा. डॉ. अनिल वावरे व भोसले मॅडम यांनी केंद्राचे संयोजन केले.

फळबागायत रोपवाटिका संगोपन, भाजीपाला उत्पादन, फलोत्पादन व उद्योगनिर्मिती, फळभाज्या प्रक्रिया व टिकवण इ. अभ्यासक्रम शिकविले जातात. विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी आणि व्यवसायाभिमुख बनविण्यास सहाय्यभूत असे शिक्षण दिले जाते. कनिष्ठ विभागातील या अभ्यासक्रमाचे वार्षिक संयोजन प्रा. एस.एम. देशमुख व सहकारी प्राध्यापकांनी केले.

Internal Quality Assurance Cell IQAC

1. The IQAC has prepared Annual Quality Assurance Report of the academic year 2005-06 and the same has been sent to the NAAC, Bangalore.
2. Collected the Annual Teaching Plans of the faculty and reviewed at the end of the each term.
3. Observed the year 2006-07 as the year of Students' Participation in the Quality Enhancement.

4. The IQAC keeps continuous contact with all the stakeholders for the effective execution of the activities undertaken under IQAC.
5. The IQAC has introduced student counselling. Group Discussion, Mock-Interview, Book Review, Report Writing for strengthening teaching learning.
6. The IQAC assesses the record of supporting methods of teaching maintained by each department.
7. The Paper presentations and classroom seminars are being organised under the supervision of faculty. The IQAC has collected reports of the college committees for the observance of performance.
8. The Annual Action Plan for the Year 2007-08 will be prepared by IQAC as a part of quality assurance and its sustenance.

मोडीलिपी वर्ग -

कॉलेजच्या संस्कृत व इतिहास विभागांच्या वतीने १६ ऑगस्ट २००६ ते २६ सप्टेंबर ०६ या कालावधीत मोडीलिपीच्या वर्गाचे आयोजन करण्यात आले होते. श्रीमती गायत्री चव्हाण यांनी अध्यापन तर श्री. विक्रान्त मंडपे (सातारा आकाशवाणी) यांनी उद्घाटन केले. वर्गात विद्यार्थी सहभागी झाले होते. प्रा.डॉ. उर्मिला अराणके यांनी संयोजन केले.

विद्यार्थिनी वसतिगृह

नूतनीकरण व रंगकाम करून सुशोभिकरण केल्याने वसतिगृह आकर्षक झाले. लोडशेडिंगला पर्याय म्हणून मेसमध्ये इन्व्हर्टर बसविण्यात आला. वसतिगृहात काही कार्यक्रम संपन्न झाले. (१) योगासन व प्राणायामाची ३ शिबीरे- मार्गदर्शक डॉ. उर्मिला अराणके (२) स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी योग-

व्याख्यान डॉ. सुनिता पाटील (३) विविध गुणदर्शन कार्यक्रम २६ जानेवारी २००७ प्रमुख पाहुण्या - डॉ. सौ.एस.टी. शुक्ला, चेअरमन डॉ. उर्मिला अराणके यांनी वर्षभराचे नियोजन केले.

लैंगिकछळ प्रतिबंधक समिती :

या समितीच्या वतीने डॉ. सुनिता पाटील यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. चालू शैक्षणिक वर्षात समितीकडे कोणतीही तक्रार आली नसल्याचे चेअरमन प्रा.डॉ.उर्मिला अराणके यांनी नमूद केले आहे.

अग्रणी कॉलेज :

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर मार्फत २००५ - ०६ या शैक्षणिक वर्षापासून 'अग्रणी कॉलेज' ही योजना चालू केली आहे. विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील महाविद्यालयांमध्ये शैक्षणिक देवाण-घेवाण, सहकार्य, सामंजस्य व दर्जा विषयी कार्ययोजना राबविणे हा अग्रणी कॉलेज योजनेच्या मुख्य हेतु आहे. अग्रणी कॉलेज अंतर्गत आमच्या कॉलेजची निवड झाली आहे. विविध शैक्षणिक उपक्रम राबविण्यासाठी बैठका घेऊन मार्गदर्शन केले. शैक्षणिक विस्तार कार्य, संशोधन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, खेळ, क्रीडा व विद्यार्थीन्मुख विविध कार्यक्रमांविषयी चर्चा करून विद्यापीठाकडून मिळणाऱ्या अनुदानाची तरतूद केली. या योजनेअंतर्गत आमच्या कॉलेजने काही उपक्रम राबविले.

१) आपत्कालीन व्यवस्थापन २) वेळ व्यवस्थापन ३) रोजगाराच्या संधी मार्गदर्शन व कार्यशाळांचे आयोजन केले होते, आजच्या काळात गांधीजींचे विचार 'एक दिवशीय चर्चासत्र' घेण्यात आले. भारतीय लोकशाही दहशतवाद या विषयावर व्याख्यानाने आयोजन केले होते. सुधारीत अभ्यासक्रमावर कार्यशाळा विविध जागतिक दिन, पोस्टर प्रदर्शन, स्पर्धा परीक्षा, मार्गदर्शन वर्ग, अतिथी व्याख्यान, प्राध्यापक देवाण घेवाण कार्यक्रम (फॅकल्टी एक्चेंज प्रोग्राम) इ. कार्यक्रमास विद्यार्थ्यांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. अग्रणी कॉलेज समन्वयक म्हणून प्रा. आर.ए. उंडे यांनी वर्षभराचे नियोजन केले.

महाविद्यालयातील शैक्षणिक उपक्रम/कार्यक्रम

दिनांक	शैक्षणिक उपक्रम / कार्यक्रम	दिनांक	शैक्षणिक उपक्रम / कार्यक्रम
जून २००६			छाया' ही वास्तू व ग्रंथसंपदा शिवाजी विद्यापीठास हस्तांतरण कार्यक्रम
६ ते २८	प्रवेश प्रक्रिया	२८	पर्यावरण अभ्यास वर्ग प्रारंभ
१२	प्रथम सत्र प्रारंभ	सप्टेंबर २००६	
१२ ते ३०	बुक बँक योजनेतून पुस्तक वाटप	१ व २	झोनल टेबल टेनीस स्पर्धा
३०	वार्षिक अध्यापन नियोजन	४	प्राध्यापक प्रबोधिनी व्याख्यान
जुलै २००६		५	शिक्षक दिन
१	अध्यापन टाचण	९	पर्सनल ब्युटी केअर कोर्स प्रारंभ
१ जुलै ते	पायाभूत अभ्यासक्रमावर आधारित	११ ते २२	एन.सी.सी. वार्षिक प्रशिक्षण शिबिर
१५ ऑक्टो.	फाउंडेशन कोर्स (स्पर्धा परीक्षा)	१४	'हिंदी दिवस समारोह'
६	'उज्ज्वल उद्यासाठी' अभियान प्रारंभ	१६	राष्ट्रीय सेवा योजनेतर्गत राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण / निवड शिबिर पूर्वतयारी बैठक क्र. १
११	जागतिक लोकसंख्या दिन	१९	IQAC बैठक; इतिहास मंडळ उद्घाटन
१५	रीमिडियल टीचिंग प्रारंभ	२२	'११९ वी कर्मवीर जयंती' सोहळा
२१	प्रथमसत्र कामकाज वितरण बैठक	२४	राष्ट्रीय सेवा योजना दिन
२४ जुलै ते	एम.एस.सी.आय.टी.कोर्स	२४ ते २७	विद्यार्थी चर्चासत्र / गटचर्चा / तोंडी परीक्षा / मुलाखत / ग्रंथ परीक्षण (IQAC Activities)
२४ ऑक्टो.		२६	रक्तदान शिबिर
२६	सामाजिक समता दिन	२८	जिल्हास्तरीय युवक महोत्सव
ऑगस्ट २००६		२८	प्राध्यापक प्रबोधिनी व्याख्यान
१	विद्यार्थी मंडळ स्थापना	२९, ३०	यूनिट टेस्ट - २
३	टेलरिंग व फॅशन डिझायनिंग कोर्स प्रारंभ	१ ते ३०	मोडी लिपी वर्ग
७	राखीबंधन कार्यक्रम	३०	मध्यवर्ती युवक महोत्सव
८ ते १४	संस्कृत सप्ताह	ऑक्टोबर २००६	
११	विद्यार्थी मंडळ सचिव निवड	२	महात्मा गांधी जयंती
१५	'स्वातंत्र्यदिन'; 'भावजागर' भित्तिपत्रक उद्घाटन	८ ऑक्टो.	ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रमाणपत्र ते ३० डिसें. अभ्यासक्रम
१९	वाङ्मय मंडळ उद्घाटन		
२४	योग-प्रवेश वर्ग प्रारंभ		
२५ ते ३१	युनिट टेस्ट - १		
२६	बॅ.पी.जी.पाटील व प्राचार्या सौ.सुमतीबाई पाटील यांची 'कर्मवीर		

दिनांक	शैक्षणिक उपक्रम / कार्यक्रम	दिनांक	शैक्षणिक उपक्रम / कार्यक्रम
१२	राष्ट्रीय सेवा योजना जिल्हास्तरीय प्रश्नमंजूषा स्पर्धा	१०	मानवी हक्क दिन
२०	प्रथम सत्र समाप्ती	१५	English Elocution Competition
२३ ऑक्टो. NIC कॅंप (NCC)		२१	विद्यार्थी मंडळ बैठक
ते ८ नोव्हें.		२२	पारंपारिक दिन (Traditional Day)
२४ ऑक्टो. एम.एस.सी.आय.टी.कोर्स		२२	प्राध्यापक प्रबोधिनी व्याख्यान
ते २३ जाने.		२८	लोकसंख्या वाढ प्रश्नविषयक पोस्टर्स स्पर्धा
३० ऑक्टो. आर्मी अँटॅचमेंट कॅंप		२९	अग्रणी महाविद्यालय योजनेतर्गत प्रशासकीय सेवकांसाठी कार्यशाळा
ते १२ नोव्हें.		२५ ते ३१	यूनिट टेस्ट - ३
नोव्हेंबर २००६		जानेवारी २००७	
४	राष्ट्रीय सेवा योजनेतर्गत राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण / निवड शिबिर - पूर्वतयारी बैठक क्र. २	१	English Day
६ ते १२	एन.एस.एस.अंतर्गत राज्यस्तरीय प्रजासत्ताक दिन संचलन पूर्व प्रशिक्षण / निवड शिबिर	२	महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे पुण्यतिथी
१२ ते १५	आंतरविभागीय महिला व्हॉलीबॉल स्पर्धा	३	क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले जयंती
१५	द्वितीय सत्र प्रारंभ	३	आविष्कार संशोधन महोत्सव ०६-०७
१८	शिवाजी विद्यापीठ वर्धापन दिन	४	अग्रणी महाविद्यालय योजनेतर्गत 'आजच्या काळात म.गांधी-विचारांची उपयुक्तता' विषयावर कार्यशाळा
२३ नोव्हें.	विद्यापीठ परीक्षा फॉर्म भरणे	५	पर्यावरण अभ्यास विशेष मार्गदर्शन
ते ३ जाने.		७	पल्स पोलिओ मोहिम
२४	द्वितीय सत्र कार्यविभाजन बैठक	१२	आंतरराष्ट्रीय युवक दिन
२५ नोव्हें ते ८ डिसें.	ऑल इंडिया शिवाजी ट्रेल ट्रेकिंग कॅंप (एन.सी.सी.)	१४	भूगोल दिन
२८	महात्मा जोतीराव फुले स्मृतिदिन	१५	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व्याख्यानमाला
२८ नोव्हें.	सहामाही परीक्षा	१५ ते १८	शारीरिक शिक्षण परीक्षा
ते ०५ डिसें.		२३ ते २५	डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील राज्यस्तरीय आंतरमहाविद्यालयीन वक्तृत्व स्पर्धा
डिसेंबर २००६		२४ जाने ते २२ एप्रिल	एम.एस.सी.आय.टी.कोर्स
१	जागतिक एड्स दिन; एड्स जनजागृती रॅलीत विद्यार्थ्यांचा सहभाग	२६	प्रजासत्ताक दिन; हॉस्टेल डे
६	अग्रणी महाविद्यालय बैठक	२९	प्राध्यापक प्रबोधिनी व्याख्यान
		२७ ते ३१	यूनिट टेस्ट - ४

दिनांक	शैक्षणिक उपक्रम / कार्यक्रम	दिनांक	शैक्षणिक उपक्रम / कार्यक्रम
फेब्रुवारी २००७		१३	अग्रणी महाविद्यालय बैठक
४	'बी' प्रमाणपत्र परीक्षा	१८	रयतमाऊली सौ.लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील पुण्यतिथी कार्यक्रम
२	विद्यार्थिनी कल्याण मंडळ विविध प्रशिक्षण वर्गांचा प्रमाणपत्र वितरण समारंभ	२०	विद्यापीठ परीक्षा प्रारंभ
३	अग्रणी महाविद्यालय योजनेंतर्गत 'आपत्ती व्यवस्थापन, वेळेचे व्यवस्थापन, नोकरीच्या संधी' विषयावर कार्यशाळा	२६	पर्यावरण अभ्यासांतर्गत क्षेत्रीय प्रकल्प अहवाल सादरीकरण
६	वार्षिक पारितोषिक वितरण समारंभ	एप्रिल २००७	
९ ते १५	पूर्व परीक्षा	९ एप्रिल ते ३० जून	ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम
१९	छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती	१४	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जयंती
२०	फॅकल्टी एक्सचेंज प्रोग्रॅम	२३ एप्रिल	एम.एस.सी.आय.टी.कोर्स
२८	विज्ञान दिन	२२ जुलै	प्राध्यापकांचे स्वयंमूल्यमापन अहवाल सादर
मार्च २००७		२९	द्वितीय सत्र समाप्ती व आढावा बैठक
१ ते १०	प्रात्यक्षिक परीक्षा (भूगोल)	३०	
८	जागतिक महिला दिन; प्राध्यापक प्रबोधिनी व्याख्यान	मे २००७	
		१	महाराष्ट्र दिन

अभिनंदन !

शिवाजी विद्यापीठ वार्षिक नियतकालिक स्पर्धेत आमच्या महाविद्यालयाच्या 'शिवविजय' २००५-२००६ या नियतकालिकेस दोन पारितोषिके मिळाली आहेत. त्यांचे प्रमुख संपादक प्रा. डॉ.एम.पी.जाधव व प्राचार्य के.एस.मोहिते यांनी अभिनंदन केले.

प्रा. डॉ.के.ए.अत्तार व प्रा.आर.एस.पळे यांनी मार्गदर्शन केले.

- १) श्री. रविंद्र महाजन - नेल्सन मंडेला (इंग्रजी व्यक्तिचित्र) तृतीय क्रमांक
- २) कु. रेश्मा मुल्ला - फेमिनिस्ट क्रिटिशिझम (इंग्रजी समीक्षा) तृतीय क्रमांक

आम्ही सहकारी

प्राचार्य के.एस.मोहिते

प्राध्यापक वर्ग : वरिष्ठ महाविद्यालय

राज्यशास्त्र

संस्कृत

शिक्षणशास्त्र

१) प्राचार्य के.एस.मोहिते	१) प्रा.डॉ.एस.के.जाधव	१) प्रा.सौ.एस.एम.शिकलगार
२) प्रा.पी.जे.जाधव	२) प्रा.सौ.पी.सी.मोटे	
३) प्रा.एस.एस.पाटील	३) प्रा.डॉ.सौ.यु.व्ही.अराणके	मानसशास्त्र
४) प्रा.ए.एच.कदम	४) प्रा.कु.एस.आर.कणसे	१) प्रा.एच.एस.पवार
	५) प्रा.कु.एस.एस.ढवळे	२) प्रा.पी.डी.देशमुख

इंग्रजी

इतिहास

भूगोल

१) प्रा.एस.सी.बागवडे	१) प्रा.व्ही.एस.जाधव	१) प्रा.डॉ.ए.पी.कुंभार
२) प्रा.एस.बी.मणेर	२) प्रा.व्ही.पी.पवार	२) प्रा.आर.ए.उंडे
३) प्रा.सौ.ए.जी.मुजावर	३) प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे	३) प्रा.डॉ.डी.जी.गाताडे
४) प्रा.आर.एस.पळे	४) प्रा.बी.आर.कदम	४) प्रा.एम.के.गरूड
५) प्रा.सौ.एस.एस.धार्गे	५) प्रा.पी.जी.गायकवाड	५) प्रा.ए.एस.खाडे
६) प्रा.डॉ.कु.के.ए.अत्तार	६) प्रा.के.आर.वटाणे	६) प्रा.ए.एस.पाटील
७) प्रा.कु.सी.ए.देशमुख		७) प्रा.के.डी.घाडगे
		८) प्रा.एस.बी.राठोड

मराठी

अर्थशास्त्र

१) प्रा.डॉ.सौ.एन.ए.महाडीक	१) प्रा.डॉ.एल.एन.घाटगे	९) प्रा.आर.व्ही.वाघमारे
२) प्रा.डॉ.एस.व्ही.पाटील	२) प्रा.ए.के.वावरे	१०) प्रा.सौ.एस.एम.घोरपडे
३) प्रा.डॉ.सौ.एस.एस.भुतकर	३) प्रा.डॉ.सौ.पी.जे.खंडागळे	
४) प्रा.सौ.एम.व्ही.लाटकर	४) प्रा.व्ही.एस.कुंभार	पर्यावरण शिक्षण
		१) प्रा.सौ.जे.सी.चव्हाण

हिंदी

समाजशास्त्र

फिजिकल डायरेक्टर

१) प्रा.सौ.एन.आर.माने	१) प्रा.एस.सी.शेटे	१) प्रा.डी.पी.ननावरे
२) प्रा.डॉ.एम.पी.जाधव	२) प्रा.एम.एस.शिंदे	
३) प्रा.सौ.आर.ए.पठाण		ग्रंथपाल
४) प्रा.सौ.के.जी.सुर्वे	१) प्रा.बी.बी.भगरे	प्रा.एस.बी.थोरात
५) प्रा.सौ.व्ही.जे.पिंजारी		

प्राध्यापक वर्ग : कनिष्ठ महाविद्यालय

अर्थशास्त्र

- १) प्रा. ए. आर. मोहिते (पर्यवेक्षक)

- २) प्रा. एस. के. हिंदुले
- ३) प्रा. श्रीमती एस. ए. पाटील

मराठी

- १) प्रा. बी. जे. कुरे
- २) प्रा. ए. जी. चव्हाण
- ३) प्रा. डी. पी. साळुंखे
- ४) प्रा. सौ. एस. एस. खरात

हिंदी

- १) प्रा. सौ. एस. एस. आढाव
- २) प्रा. यु. टी. उंबरे

समाजशास्त्र

- १) प्रा. यु. एस. वाघमारे
- ३) प्रा. एस. डी. भोसले

राज्यशास्त्र

- १) प्रा. एस. एस. महाडीक

इंग्रजी

- १) प्रा. आर. बी. दिवटे
- २) प्रा. एम. जी. धायगुडे
- ३) प्रा. एस. जी. गवस
- ४) प्रा. एल. जी. जगदाळे
- ५) प्रा. एस. एस. काळे

अर्धमागधी

- १) प्रा. सौ. ए. ए. पाटील

संस्कृत

- १) प्रा. कु. एस. व्ही. होनराव

इतिहास

- १) प्रा. आर. बी. कळसे
- २) प्रा. व्ही. डी. घुले

- ३) प्रा. एस. बी. पाटील

- ४) प्रा. एस. सी. मेसे

मानसशास्त्र

- १) प्रा. जे. के. थोरात
- २) प्रा. जी. बी. पाटील
- ३) प्रा. आर. जी. भोर

भूगोल

- १) प्रा. पी. एस. गायकवाड
- २) प्रा. बी. एम. खरात
- ३) प्रा. सौ. ए. ए. चव्हाण
- ४) प्रा. एन. एम. माने
- ५) प्रा. कु. एस. आर. करपे

शारीरिक शिक्षण

- १) प्रा. व्ही. एम. जाधव
- २) प्रा. एम. आर. जाधव

प्राध्यापक वर्ग : व्यवसाय शिक्षण अभ्यासक्रम

- १) प्रा. एस. एम. देशमुख

- २) प्रा. व्ही. एस. घोरपडे

- ३) प्रा. एस. आर. पाटील

- ४) प्रा. यु. एम. पाटील

- ५) प्रा. एस. एन. जगताप

- ६) प्रा. डी. जे. कवठेकर

- ७) प्रा. सौ. व्ही. टी. रैनाक

- ८) प्रा. कु. एस. एस. चव्हाण

- ९) प्रा. सौ. ए. टी. पाटील

शिक्षकेतर सेवक

- १) श्रीमती टी. डी. गुरव

- २) श्री. एम. आर. जेधे (शिपाई)

प्रशासकीय सेवक वर्ग

१) श्री.व्ही.एम.निकम	प्रबंधक	३) श्री.एस.पी.जाधव	ग्रंथालय परिचर
२) श्री.ए.जे.सकटे	अधीक्षक	४) श्री.डी.एस.ओव्हाळ	ग्रंथालय परिचर
३) श्री.व्ही.पी.मासाळ	मुख्य लिपिक	५) श्री.पी.जी.शिंदे	ग्रंथालय परिचर
४) श्री.व्ही.डी.जाधव	सहाय्यक ग्रंथपाल	६) श्री.बी.एल.सावंत	ग्रंथालय परिचर
५) सौ.एस.बी.खलिपे	ज्यु.स्टेनो	७) श्री.ए.पी.दुडे	ग्रंथालय परिचर
६) श्री.एम.एस.यादव	मुख्य लिपिक	८) श्री.एम.डी.कारकर	शिपाई
७) श्री.के.बी.औटे	मुख्य लिपिक	९) श्री.एस.एम.सणस	शिपाई
८) श्री.ए.व्ही.देशमुख	कनिष्ठ लिपिक	१०) श्री.एस.एन.मदने	शिपाई
९) श्री.सी.आर.बर्गे	कनिष्ठ लिपिक	१२) श्री.ए.ए.पवार	शिपाई
१०) श्री.ए.एल.मसणे	कनिष्ठ लिपिक	१२) श्री.ए.एस.पवार	शिपाई
११) जी.आय.खान	ग्रंथपाल लिपिक	१३) श्री.एच.एम.ढेकळे	शिपाई
१२) श्री.एम.एस.पावसकर	ग्रंथपाल लिपिक	१४) श्री.ए.बी.जाधव	शिपाई
१३) श्री.ए.व्ही.जाधव	कनिष्ठ लिपिक	१५) श्री.एन.व्ही.जगताप	शिपाई
१४) कु.एम.एस.कांबळे	कनिष्ठ लिपिक	१६) श्री.एस.पी.जवंजाळ	शिपाई
१५) श्री.आर.एच.सपाटे	कनिष्ठ लिपिक	१७) श्री.पी.एस.पाटील	शिपाई
१) श्री.बी.बी.निंबाळकर	ग्रंथालय परिचर	१८) श्री.डी.आर.माने	शिपाई
२) श्री.वाय.के.गोगावले	ग्रंथालय परिचर		

कर्मवीरांची विचारवाणी

- १) आपण सर्वजण भूमातेची लेकरे आहोत. सर्वजण समान आहोत. उच्च-नीच कोणी नाही. सर्वांनी मानवताधर्माची कास धरावी.
- २) ज्ञानी माणूस नुसते पोटभरू असून चालणार नाही, तर त्यांनी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग लोक-कल्याणासाठी केला पाहिजे.
- ३) विद्यार्थ्यांचे राजकारणाचा अभ्यास करावा, पण शिक्षणक्रम पुरा केल्याशिवाय राजकारणात भाग घेऊ नये.
- ४) हाताने कार्य करीत असताना कमीपणा वाटायला नको, आपले भांडवल जर काही असेल तर ते मनगट आहे. आपण लाचारी सोडली पाहिजे.
- ५) ज्या संस्थेत आपले शिक्षण झाले, त्या संस्थेची सतत आठवण ठेवावी व वर्षातून एक दिवसाची कमाई संस्थेस द्यावी.
- ६) सुट्टीमध्ये निरक्षरांना साक्षर करावे.

रयत शिक्षण संस्थेचे विविध उपक्रम

आधुनिक शिक्षणाशी सुसंगत व प्रगत राहण्याच्या दृष्टीने काही महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक उपक्रम रयत शिक्षण संस्थेच्या कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी मार्फत कार्यान्वित आहेत. त्याचा परिचय खालील प्रमाणे -

अ) कर्मवीर स्मृतीभवन

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात केलेल्या अमूल्य कार्यांचे स्फूर्तिदायी स्मरण भविष्यकालीन पिढ्यांना अखंडपणे राहावे. या हेतूने कर्मवीर स्मृतीभवनाची उभारणी करण्यात आलेली आहे. कर्मवीर भाऊरावांच्या जीवन कार्याचे मूर्तिमंत स्मारक म्हणजे हे स्मृतीभवन. या स्मृतीभवनात कर्मवीर आणांच्या रोजच्या वापरातील त्यांचे कपडे, खुर्ची, काठी, कपबशी, पेन, घोंगडी व त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी भेट म्हणून दिलेली मोटार इत्यादी वस्तू ठेवण्यात आलेल्या आहेत. तसेच त्यांच्या जीवन कार्याची, त्यांच्या सामाजिक कालखंडाची तपशील व बारकावे टिपणारी असंख्य छायाचित्रेही या भव्य देखण्या वास्तूत प्रदर्शित करण्यात आलेली आहेत.

ब) १) निकाल सुधार उपक्रम :-

माध्यमिक शालांत प्रमाणपत्र परीक्षांचा निकाल उत्कृष्ट लागावा यासाठी संस्थेच्या शाखातील विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत यावेत या हेतूने मुख्याध्यापकांची चर्चासत्रे आयोजित केली जातात. तसेच उद्बोधन वर्ग इंग्रजी व गणित या विषयांच्या सराव परीक्षा, मुलासाठी रात्र अभ्यासिका व मुलींसाठी प्रातःअभ्यासिका, जादा तास, साप्ताहिक चाचण्या व व्याख्यानमाला घेतल्या जातात.

२) कार्यालयीन संगणकीकरण :-

संस्थेच्या प्रशासनाचा व्याप व काळाची गरज लक्षात घेऊन संस्थेच्या प्रशासकीय कार्यालयात व अनेक शाखांत संगणकीकरण करण्यात आलेले आहे. अहवाल सालात अनेक शाखा इंटरनेट, ई-मेल द्वारे संस्थेच्या प्रशासकीय कार्यालयांना जोडण्यात आलेल्या आहेत.

३) आश्रमशाळा :-

रयत शिक्षण संस्था आदिवासींच्या शिक्षणासाठी एकूण ८ आश्रमशाळा चालविते. मुख्यतः अतिशय दुर्गम ठिकाणी आश्रमशाळा सुरू केलेल्या आहेत.

क) १) गुरुकुल प्रकल्प :-

जून १९९५ पासून ग्रामीण भागातील गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना एकत्र करून इ.८ वी पासून महाराजा सयाजीराव विद्यालयात रयत शिक्षण संस्था, मध्य विभागामार्फत एक स्वतंत्र निवासी वर्ग चालू करण्यात आला. या विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी "गुरुकुल पद्धतीने" शिक्षण देण्यात येते. प्रातःअभ्यासिका, रात्र अभ्यासिका, स्वयंअध्ययन, व्यक्तिगत मार्गदर्शन यामुळे अध्यापकांच्या संपर्कात विद्यार्थी सतत असतो. याच पद्धतीने ११ वी १२ वी साठी यशवंतराव चव्हाण इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स सातारा येथे गुरुकुल प्रकल्प कार्यरत आहे.

२) अनिवासी विद्यार्थी गुणवत्ता वाढ प्रकल्प :-

जून १९९८ पासून महाराजा सयाजीराव विद्यालयात शहरातील पालकांच्या मागणीवरून अनिवसी विद्यार्थ्यांसाठी इ.५ वी व इ.८ वी च्या वेगळ्या तुकड्या सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. विद्यालयाच्या वेळापत्रकाशिवाय सकाळी दोन तास व संध्याकाळी एक तास मार्गदर्शन केले जाते.

ड) १) रयत प्रिंटिंग प्रेस :-

१९८२ साली सातारा येथे "रयत प्रिंटिंग प्रेस" सुरू करण्यात आली. अहमदनगर येथेही प्रिंटिंग प्रेस सुरू केला आहे. या प्रेसमार्फत रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यालयांना व शाखांना लागणारे विविध प्रकारचे छापील स्टेशनरी साहित्य पुरविले जाते. तसेच संस्थेची नियतकालिकेही छापून दिली जातात.

२) शैक्षणिक साहित्य उत्पादन केंद्र :-

संस्थेच्या शाखांना दर्जेदार व टिकावू फर्निचर कमीत कमी किमतीत मिळावे यासाठी सातारा व नगर येथे शैक्षणिक साहित्य उत्पादन केंद्रे सुरू करण्यात आलेली

आहेत. या वर्कशॉपमध्ये शाखांच्या मागणीनुसार ड्युएल डेस्क, कपाटे, खुर्च्या, टेबल इत्यादी साहित्य पुरविले जाते.

३) वही निर्मिती :-

संस्थेच्या विद्यार्थ्यांसाठी संस्थेने इ.५ वी ते इ.१० वी पर्यंत प्रयोग वहा, स्वाध्याय वहा, समाजसेवा वहा, भूगोल आराखडे वहा इत्यादींची दर्जेदार निर्मिती संस्थेच्या शिक्षकांकडून केली आहे.

४) रयत सेवा को-ऑप स्टोअर्स लि.,

या स्टोअर्समार्फत महाविद्यालयांना लागणारे दर्जेदार खेळ साहित्य, केमिकल्स, जर्नल्स, स्टेशनरी कमीत कमी किंमतीत पुरविण्यात येते. तसेच माध्यमिक विद्यालयांना लागणारे दर्जेदार खेळ साहित्यही पुरविण्यात येते.

इ) १) रयत सेवक कुटूंब कल्याण योजना :-

रयत शिक्षण संस्थेतर्फे सेवकांच्यासाठी, सेवकांचे निधन झाले तर कुटूंब कल्याण योजनेनुसार सेवकांच्या कुटूंबियास २५,०००/- रूपये दिले जातात.

२) विद्यार्थी व सेवक विमा योजना :

वाढते अपघात, सर्पदंश, हिंस्र श्वापदांचा हल्ला, वादळ, भूकंप इ.कारणामुळे होणारा मृत्यू, येणारे अपंगत्व यापासून संरक्षण मिळण्यासाठी रयत शिक्षण संस्थेने सन १९९३-९४ पासून विद्यार्थी व सेवक सुरक्षा विमा योजना सुरू केली आहे.

३) दि रयत सेवक को-ऑ. बँक लि., :

सेवकांच्या पाल्यांच्या शिक्षणासाठी, घरबांधणी, औषधोपचार इत्यादीसाठी संस्थेच्या रयत सेवक बँकेमार्फत कर्ज पुरवठा केला जातो.

४) लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील शिक्षणोत्तेजक सहकारी पतपेढी :-

सन १९८३ सालापासून सभासदांच्या मुला-मुलींचे उच्च शिक्षणासाठी कर्ज देण्यासाठी लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील शिक्षणोत्तेजक सहकारी पतपेढीची सुरवात केली. त्यामुळे अनेकांना आपले शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक मदत पतपेढीने केली आहे.

५) रयत शिक्षण संस्था, सेवक वेल्फेअर फंड :-

रयत शिक्षण संस्था सेवक वेल्फेअर फंडाची स्थापना सन १९६० मध्ये करण्यात आलेली आहे. सेवक किंवा सेवकांवर अवलंबून असणारी कुटूंबातील व्यक्ती आजारी पडल्यास त्यास फार मोठा खर्च करावा लागतो अशा वेळी त्यास आर्थिक मदतीची गरज असते, त्यांना मानवता दृष्टीने मदत करण्याच्या उद्देशाने या फंडाची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

ई) १) दुर्बल शाखा विकास निधी :-

संस्थेच्या दुर्बल शाखांना आवश्यक त्या भौतिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी किमान १ कोटी रूपयाचा "दुर्बल शाखा विकास निधी" उभारण्याचा संकल्प संस्थेचे चेअरमन मा.प्रा.डॉ.एन.डी.पाटील यांनी केलेला होता. निधी उभारण्यात आलेला आहे. या निधीवर मिळणाऱ्या व्याजाच्या ७५% रकम शाखांना मदत म्हणून देण्यात आलेली आहे.

२) बिनव्याजी कर्ज योजना :-

संस्थेच्या ज्या शाखेचे ७० ते ८०% इमारत बांधकाम पूर्ण झालेले आहे. परंतु पैशा अभावी ज्यांचे पुढील बांधकाम बंद आहे. अशा शाखांना उर्वरित बांधकाम पूर्ण करण्यासाठी संस्थेमार्फत बिनव्याजी कर्ज देण्यात येते.

३) विनाअनुदान शाखा मदत :

संस्थेमार्फत अनेक विना-अनुदान तत्वावर माध्यमिक शाखा सुरू आहेत. अनुदान मिळण्यासाठी शासनाचे काही नियम पाळावे लागतात. चालू वर्षी खर्च केल्यास पुढील वर्षी त्या खर्चावर नॉन सॅलरी गॅट मिळते. एकंदर विनाअनुदान शाळांची परिस्थिती पाहता त्यांना हा खर्च करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे या शाखा अनुदानास अपात्र ठरतात. हे लक्षात घेऊन संस्थेने सर्व शाखांना ५,०००/- रूपयांचे विशेष अनुदान साहित्यरूपाने देण्यात येते.

फ) १) नापासांची शाळा :-

दरवर्षी एस.एस.सी बोर्डांमध्ये जवळ-जवळ निम्मे विद्यार्थी नापास झालेले दिसून येतात. नापासांचे हे प्रमाण विशेषतः इंग्रजी, गणित या विषयात जास्त

दिसून येते. या विद्यार्थ्यांना शाळेमधूनही योग्य मार्गदर्शन उपलब्ध न झाल्याने खाजगी क्लासवर अवलंबून राहावे लागते. यासाठी संस्थेने स्वतंत्र स्टाफ उपलब्ध करून दिला असून त्या तज्ज्ञ शिक्षकामार्फत त्यांची तयारी करून घेतली जाते.

ग) १) परीक्षा :-

स्कॉलरशिप, आर.टी.एस.एम.पी.एस.सी. सारख्या विविध स्पर्धा परीक्षांनी पूर्व तयारी होण्यास मदत व्हावी या हेतूने प्रबोधिनीच्या परीक्षांचे अभ्यासक्रम तयार करण्यात आले असून विशेषतः सामान्यज्ञान (जनरल स्टडीज) परीक्षांची विशेष तयारी करून घेण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

२) स्पर्धा :-

विद्यार्थ्यांच्या विविध कलागुणांचा विकास व्हावा या हेतूने प्रबोधिनी मार्फत दरवर्षी वक्तृत्व, निबंध, चित्रकला, हस्तलिखित, प्रश्नमंजूषा इत्यादी स्पर्धा घेतल्या जातात.

३) लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील शिष्यवृत्ती व रयत टॅलेंट सर्च योजना (आर.टी.एस)

या योजनेअंतर्गत संस्थेमध्ये शिक्षण घेत असलेल्या इ.७ वी च्या विद्यार्थ्यांसाठी २०० गुणांची परीक्षा घेण्यात येते. पहिला पेपर इ.७ वी तील विषय अभ्यासक्रमावर तर दुसरा सामान्यज्ञान या विषयावर घेतला जातो. या परीक्षेत निवड झालेल्या विद्यार्थ्यांची मुलाखत घेतली जाते. त्यातून ५०० विद्यार्थ्यांची निवड करून त्यातील पहिल्या १०० विद्यार्थ्यांना वार्षिक रू.५०० ची "लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील" शिष्यवृत्ती तीन वर्षासाठी देण्यात येते. ही शिष्यवृत्ती संस्थेने ठेवलेल्या रू.१० लाखांच्या निधीतून येणाऱ्या व्याजातून दिली जाते. तसेच या ५०० विद्यार्थ्यांना उन्हाळी / हिवाळी वर्ग विभागावर आयोजित करून व पत्राद्वारे मार्गदर्शन करण्यात येते.

४) स्पर्धा मार्गदर्शन केंद्र :-

आजच्या काळात स्पर्धा परीक्षांना असलेले महत्व ध्यानात घेऊन हा उपक्रम प्रभावीपणे संस्थेच्या महाविद्यालयात राबविण्यासाठी संस्थेचे विशेष प्रयत्न सुरू आहेत. सध्या सहा महाविद्यालयात हे वर्ग घेतले

जात आहेत. त्यासाठी तज्ज्ञ प्राध्यापकामार्फत तयारी करून घेतली जाते. तसेच त्यासाठी वेगवेगळ्या शासकीय अधिकाऱ्यांची विशेष तज्ज्ञांची व अधिकारी वर्गाची व्याख्याने आयोजित केली जातात.

५) संगणक शिक्षण :-

एकविसाव्या शतकात संगणकाला असलेले महत्व ध्यानात घेता रयत शिक्षण संस्थेने सन १९९६-९७ पासून शालेय स्तरापासून संगणक शिक्षणाचा प्रकल्प सुरू केला आहे. ग्रामीण भागातील मुलांना अत्यंत कमी खर्चात संगणकाचे प्रशिक्षण मिळावे व कांही गरीब मुलांना मोफत स्वरूपात संगणकाचे प्रशिक्षण देण्याचे काम संगणक एजन्सीच्या साहाय्याने सुरू आहे. सध्या २३२ विद्यालयात संगणक शिक्षण चालू आहे.

६) ओरिएंटल लॉगमन :-

या वर्षी सामान्यज्ञान विषयाची दोन दर्जेदार पुस्तके संस्थेतील शिक्षकांनी तयार करून संस्थेमार्फत प्रकाशित केली.

७) मॅकमिलन :-

इ.५ वी ते इ.१० वी साठी इंग्रजी विषयाच्या सहा पॉकेट डिक्शनरीज संस्थेतील शिक्षकांनी तयार केल्या. या प्रकाशनास अभूतपूर्व असा प्रतिसाद मिळाला असून सर्व राज्यभर या शब्दकोषांचे लाखो प्रतींचे वितरण झाले आहे.

इ.११ वी व इ.१२ वी साठी "इंग्लिश ग्रामर अँड रितन कॉम्प्युनिकेशन" हे पुस्तक मॅकमिलन इंडिया लि., व रयत शिक्षण संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने प्रसिध्द करण्यात आले. या पुस्तकालाही विद्यार्थ्यांचा उत्तम प्रतिसाद मिळत आहे.

८) रिसर्च जर्नल :-

संस्थेतील व संस्थेबाहेरील प्राध्यापकांचे विविध विषयावरील संशोधनपर लेख प्रसिध्द करण्याच्या दृष्टीने दर सहामाहीस संस्थेमार्फत रिसर्च जर्नल प्रसिध्द केले जाते. यासाठी एक स्वतंत्र संपादक मंडळ असून त्यामार्फत या जर्नलचे कामकाज केले जाते. आजपर्यंत १५ अंक प्रसिध्द झाले आहेत.

१) रयत शिक्षण पत्रिका :-

संस्थेच्या कर्मवीर विद्याप्रबोधिनीमार्फत त्रैमासिक स्वरूपात प्रकाशित करण्यात येते. संस्थेच्या घडणाऱ्या विविध घटनांची माहिती तसेच निरनिराळ्या अधिकार मंडळाचे निर्णय शाखांनी घेतलेले उपक्रम इ. माहिती सेवक, जनरल बॉडी सदस्य, कार्यकर्ते व हितचिंतक यांच्या पर्यंत पत्रिकेद्वारे पाठविले जाते.

१०) ज्ञानदीप :-

इ. १० वी मधील विद्यार्थ्यांना इंग्रजी व गणित विषयांची वार्षिक परीक्षेच्या दृष्टीने योग्य ती तयारी व्हावी यासाठी संस्थेमार्फत इंग्रजी, गणित विषयाचा "रयत ज्ञानदीप" हा प्रश्नपत्रिका विशेषांक प्रसिध्द केला जातो. या वर्षी इ. १० वी इंग्रजी व गणित व इ. १२ वी इंग्रजीसाठी उपयुक्त प्रश्नसंच (रयत ज्ञानदीप) प्रसिध्द करण्यात आला.

११) व्यवसाय मार्गदर्शन :-

इ. १० वी व १२ वी नंतर कोणते कोर्सेस आहेत याची मार्गदर्शनपर निश्चित स्वरूपाची उपयुक्त माहिती विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होण्यासाठी संस्थेने व्यवसाय

मार्गदर्शन पुस्तिका प्रसिध्द करण्यास सुरुवात केली आहे.

१२) मूल्यशिक्षण :-

मूल्यशिक्षणाची गरज लक्षात घेऊन शासनाने सध्या प्रचलित अभ्यासक्रमात मूल्यशिक्षण विषयाचा समावेश केलेला आहे. मूल्यशिक्षणाबाबत योग्य ते मार्गदर्शन होण्यासाठी शासकीय अभ्यासक्रम ध्यानात घेऊन परंतु व्यवहारिक जीवनाशी निगडीत असलेले मूल्यशिक्षणाचे दर्जेदार पुस्तक 'शिदोरी' तयार केलेले आहे.

१३) कॅसेट निर्मिती :-

इंग्रजी विषयाची चांगली तयारी होण्यासाठी संस्थेमार्फत दृक्श्राव्य क्षेत्रातील नामांकित इ. एम. आर. सी. संस्थेच्या साहाय्याने इंग्रजी ग्रामर कॅंपोजिशनची व्हीडीओ कॅसेटस् तयार केलेल्या आहेत. संस्थेचा दृक्श्राव्य हा स्वतंत्र विभाग निश्चित केला असून शालेय क्रमिक विषयांच्या अभ्यासक्रमांच्या तसेच इतर उपयुक्त विषयावरील कॅसेटस् तयार केल्या जाणार आहेत.

कर्मवीरांच्या कार्याची ठळक वैशिष्ट्ये

- १) स्वतःचा प्रपंच सोडून बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्यासाठी जीवन समर्पित केले.
- २) लोळा-गोळा होऊन सुस्त पडलेल्या 'बहुजन' समाजाला शिक्षण घेणेसाठी जागृत केले.
- ३) निधर्मी तत्त्वावर पहिले वसतिगृह सुरू केले.
- ४) साधी राहणी व उच्च विचारसरणी याचा आदर्श घालून दिला.
- ५) शिक्षणाबरोबर 'कमवा व शिका' या अभिनव योजनेद्वारे श्रमाची प्रतिष्ठा वाढविली.
- ६) राज्यात पहिली मोफत वसतिगृहयुक्त माध्यमिक शाळा सुरू केली.
- ७) ग्रामीण भागात पहिले मोफत व वसतिगृहयुक्त महाविद्यालय सुरू केले.
- ८) शैक्षणिकदृष्ट्या पश्चिम महाराष्ट्र पन्नास वर्षे पुढे नेला.

स्वावलंबी शिक्षण योजना

श्रमाविण नाही सुख । श्रम आनंदाचे मुख्य

श्रमयोजनेची पिठाची गिरणी/कॅटिन

शेतात राबती हात (गव्हाची काढणी)

शेळी पालन

म्हैस पालन

श्रमयोजनेतील शेवगा प्लॉट

कॉलेज कॅटिंगला सचिव, सहसचिवांची भेट

प्रकाशन सोहळा

'भावजागर' भित्तीपत्रक

'हिंदी प्रकल्प' प्रकाशन

उद्घाटक - प्राचार्य डॉ. भोईटे, प्राचार्य के. एस. मोहिते,
डॉ. बावधनकर प्रा. सौ. मानसी लाटकर

हिंदी दिनानिमित्त कार्यक्रमात प्रकाशन करताना प्रा. डॉ. सुरेश गायकवाड
प्रा. सौ. एन. आर. माने, प्राचार्य के. एस. मोहिते व श्री. गायकवाड

मान्यवरांच्या सदृच्छा भेटी कर्मवीरांना आदरांजली

कुलगुरु डॉ. माणिकराव साळुंखे प्राचार्य डॉ. भोईटे,
डॉ. अनिल पाटील, डॉ. बी. एल. पाटील,
प्राचार्य मोहिते व श्री. गावंड (सहसचिव-माध्यमिक)

प्राचार्य सायनाकर व प्राचार्य के. एस. मोहिते

२६ जानेवारी

प्रजासत्ताक दिन

९ ऑगस्ट

क्रांतिदिनानिमित्त स्वातंत्र्यसैनिक बाबूराव जंगम यांचा सत्कार

नितीन घनवट १२ वी बोर्डात दहावा
मा. प्राचार्यांच्या हस्ते सत्कार

रक्तदान शिबीर